

*ІСТОРІЯ  
УКРАЇНСЬКОЇ  
КУЛЬТУРИ*



*НАВЧАЛЬНИЙ  
ПОСІБНИК*

*МІНІСТЕРСТВО АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ  
І ПРОДОВОЛЬСТВА УКРАЇНИ  
ВІННИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ  
УНІВЕРСИТЕТ*

*Ю.М. Бойко*

*ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ  
КУЛЬТУРИ*

*НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК  
ДЛЯ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ  
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ*

*ВІННИЦЯ - 2013*

Історія української культури: Навчальний посібник / Укладач Ю.М. Бойко. –  
Вінниця, 2013. – 206 С., 35 табл. ілюстрацій

Рецензенти:

Легун Ю.В.– доктор історичних наук, директор Державного архіву Вінницької області

Мазур А.Г.– доктор економічних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту менеджменту, адміністрування і права Вінницького національного аграрного університету

Рекомендовано до використання у навчальному процесі рішенням науково-методичної комісії Вінницького національного аграрного університету від \_\_\_\_\_ протокол № \_\_\_\_\_

У навчальному посібнику висвітлюється сутність явища «культура» та її складових, процесу формування об'єктивних передумов виникнення та основних етапів розвитку культури українського народу. Для студентів технічних, технологічних, економічних спеціальностей, викладачів історико-культурологічних навчальних дисциплін, усіх, хто цікавиться історією вітчизняної культури.

На першій сторінці обкладинки:

В.А. Тропінін. Дівчина українка у пейзажі (с. Кукавка, 1820-ті роки 19 століття)

## Зміст

<i>Передмова</i> .....	5- 7
<i>Тема 1. «Історія української культури» як навчальна дисципліна</i> .....	8- 19
<i>Тема 2. Передумови формування української культури в епоху панування привласнюючого господарства</i> .....	20 -29
<i>Тема 3. Передумови формування української культури в епоху становлення відтворюючого господарства</i> .....	30- 43
<i>Тема 4. Передумови формування української культури в Скіфську епоху.</i> .....	44-60
<i>Тема 5. Українська культура у ранньому середньовіччі (5-13 ст.)</i> .....	61-87
<i>Тема 6. Українська культура 14 – 18 століть</i> .....	88-147
<i>Тема 7. Традиційна культура українського народу</i> .....	148-168
<i>Література та інші джерела</i> .....	169-171
<i>Ілюстрації</i> .....	172-205
<i>Ілюстрації до теми 2</i> .....	173-175
<i>Ілюстрації до теми 3.</i> .....	176-183
<i>Ілюстрації до теми 4.</i> .....	184-187
<i>Ілюстрації до теми 5</i> .....	188-193
<i>Ілюстрації до теми 6</i> .....	194-199
<i>Ілюстрації до теми 7</i> .....	200-205

## Передмова

**Н**авчальна дисципліна «Історія української культури» є однією з провідних культурологічних дисциплін, передбачених освітньо-професійними програмами підготовки студентів у вищих навчальних закладах України. Вона спрямована на формування світогляду майбутніх фахівців різних галузей господарства, освіти, науки, мистецтва, державного управління. Засвоєння основних питань розвитку культури сприяє більш об'ємному баченню історичного внеску нашого народу у розвиток сучасної цивілізації.

В посібнику збережено позитивні риси попередніх видань з грифом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України<sup>1</sup>: відсутнє зайве дублювання інформації, що тяжіє до поглибленого вивчення у межах інших навчальних дисциплін - філософії, релігієзнавства, мистецтвознавства, політології, соціології. Натомість більш докладно і наочно висвітлюються питання, пов'язані з особливостями матеріальної складової людського життя, досягнень у духовному поступі багатьох поколінь творців української культури.

Пропонований посібник складається з наступних тем: «Історія української культури» як навчальна дисципліна», «Передумови формування української культури в епоху панування привласнюючого господарства», «Передумови формування української культури в епоху становлення відтворюючого господарства», «Передумови формування української культури в Скіфську епоху», «Українська культура в ранньому середньовіччі (5 - 13 ст.)», «Українська культура 14 -18 століть», «Традиційна культура українського народу». Виклад матеріалу з історії української культури 19 – 20 століть досить повно представлений іншими навчальними виданнями. До кожної теми додаються запитання для повторення, самоконтролю і опитування, перелік використаних джерел, що слугували основою для написання розділів, таблиці ілюстрацій. Ілюстративні матеріали винесено в окремий додаток у кінці книги. Карти, розміщені безпосередньо в тексті розділів, позначені знаком(\*).

Посібник розрахований на використання в друкованій чи електронній формі у якості складової навчально-методичного комплексу нормативної дисципліни «Історія української культури» перш за все студентами технічних, технологічних, економічних спеціальностей вищих навчальних закладів системи

<sup>1</sup> Бойко Ю.М., Джос Ф.Х. Українська та зарубіжна культура: культури стародавнього світу. Курс лекцій. / За загальною редакцією Бойка Ю.М. – Харків: «Оригінал», 2002. – 176 С. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (лист № 14/18.2-584 від 22.04.2002 р.).

Бойко Ю.М., Гунько І.В., Джос Ф.Х., Шуст Н.Б. Культурологія: Навчальний посібник / За загальною ред. Бойка Ю.М. – Вінниця: Едельвейс, 2008. – 287 с., 300 іл. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (лист № 1.4/18-Г-948 від 06.05.2008 р.).

аграрної освіти. Доповненням до посібника та невід'ємною частиною НМКНД є також окремі навчальні та наукові видання:

- Історія української культури. Навчально-методичний посібник для самостійної роботи студентів. – Вінниця: Веда, 2012.
- Термінологічно-понятійний словник з культурології та художньої культури. – Вінниця: Веда, 2012.
- Історія української культури у біографіях видатних діячів (9-17 ст.). – Вінниця, 2013.

### *Мета, завдання та результати вивчення дисципліни «Історія української культури»*

**Мета вивчення дисципліни** – формування системи знань про закономірності національного культурно-історичного процесу, основні досягнення вітчизняної культури, засвоєння загальнолюдських та національних культурних цінностей, збагачення духовного світу, формування моральних і естетичних потреб та здатності оберігати і охороняти культурні здобутки України.

#### **Завдання навчальної дисципліни:**

- визначити передумови й засади культури, її виникнення, тенденції розвитку та основні закономірності функціонування;
- розглянути багатовікову історію вітчизняної культури, розкрити основні етапи її розвитку;
- розкрити специфіку української культури, визначити її місце і роль у сучасному світовому культурному процесі;
- сприяти збагаченню духовного світу студентів, зростанню інтересу до самостійного творчого осмислення культурної спадщини, власній участі в культурному будівництві в Україні;
- визначити особливості та тенденції розвитку вітчизняної культури 21 ст., дати аналіз стану сучасних течій, молодіжних субкультур та контркультурних відгалужень.

У результаті вивчення дисципліни **студент повинен знати:**

- на понятійному рівні – сутність, структуру, функції культури, її місце в житті людини і суспільства, провідні тенденції в розвитку культури та художні стилі, властиві культурним епохам, творчість провідних діячів української культури і мистецтва;
- на фундаментальному рівні – сутність сучасного процесу розвитку української культури; її місце, роль у розмаїтті національних культур;
- на практичному рівні – взаємозв'язок вітчизняної культури та людини; зміст та особливості національної культури; окремі культури артефакти, що розкривають ознаки та особливості кожної історико-культурної епохи, зміст основних (програмних) першоджерел.

Після вивчення дисципліни **студент повинен уміти:**

- на репродуктивному рівні – розуміти та використовувати основні культурологічні поняття у повсякденному житті; змістовно і послідовно аналізувати основні культурні епохи, їх історико-культурні пам'ятки;
- на евристичному рівні – аналізувати закономірності розвитку світової культури та особливості їх прояву/віддзеркалення в українській культурі;
- самостійно робити висновки й узагальнення культурологічних проблем; вміти застосовувати культурологічні знання для визначення особистої орієнтації в культурному просторі.



## Тема 1. «Історія української культури» як навчальна дисципліна

### План

1. Культурологія. Основні наукові підходи до розуміння культури. Структура та функції культури
2. Культура і етнос
3. Історія української культури: особливості галузі наукових знань та навчальної дисципліни, спеціальний термінологічний апарат

### 1. Культурологія. Основні наукові підходи до розуміння культури. Структура та функції культури

**К**ультурологія. Осмислення людиною оточуючого світу своїм корінням сягає сивої давнини. В античній філософії уперше відбувається наукове співставлення і логічне протиставлення природи (*natura*) і штучного світу, створюваного самою людиною, для позначення якого з середини 1 ст. до н.е. стали використовувати латинське слово *cultura*.

Принциповий вплив давньогрецької філософії визначив однаковість підходів до розуміння *сутності культури* в Греції та Римі. Але були і особливості. Так, латинський термін *cultura* у первинному втіленні означав *обробіток ґрунту з метою одержання врожаю новостворених рослин, догляд за домашніми тваринами, освіту, розвиток* і мав скоріш прикладне, ніж теоретичне значення. Відповідником грецькому *παίδεια* був латинський термін *humanitas*.



Рис. 1.1. Циклічна модель «п'яти віків» за Гесіодом



Рис. 1.2. Суспільно-економічні формації у марксизмі

Одночасно з'являються перші спроби *структуризації* культурно-історичного простору. Поет і селянин з давньогрецької області Беотія Гесіод (жив біля 700 р. до н.е.) у виклав досить популярну на той час концепцію «п'яти віків», які послідовно змінюють один одного: *золотий, срібний, бронзовий,*



героїчний, залізний (рис. 1.1.). Кожен наступний є гіршим за попередній, а за кінцем історії починається новий цикл, настає новий золотий вік, правда вже для іншого покоління богів та людей. В основі таких поглядів лежало *міфологічне* сприйняття історичного часу, як орієнтованого у минуле, що характерно для *традиційних* суспільств. Більш досконалий варіант подібної концепції представлений, зокрема, у працях давньоримського історика, грека за походженням, **Полібія** (200-123 рр. до н.е.). Він вважав, що *циклічний характер* змін у суспільстві та культурі залежить від коловороту явищ у природі.

Ці та подібні до них гіпотези і теорії одержали назву **«циклічних»**. Вони залишаються популярними і сьогодні, хоча на сучасному етапі розвитку мають суттєві відмінності від своїх антично-середньовічних попередників:

- 1) на зміну механістичним уявленням про характер універсальних законів всесвіту прийшли системний підхід та діалектичний метод пізнання;
- 2) об'єктом дослідження стають «соціально-культурні організми», що функціонують і розвиваються за основними фазами життєвого циклу усіх живих організмів.

Такі організми вважаються унікальними в межах свого виду, їх історія та культура самодостатні і неповторні. Ось чому прибічники подібних поглядів *відкидають принцип єдності світового культурно-історичного процесу*, розглядають історію людства як історію існування замкнених спільнот - культур, цивілізацій, котрі підкоряються власній логіці розвитку у межах життєвого циклу від становлення до розпаду. Серед них найбільшою популярністю користувались і користуються теорії *культурно-історичних типів, локальних культур, локальних цивілізацій, соціально-культурних суперсистем* та деякі інші.

**Теорія культурно-історичних типів** (усього 13) належить російському соціологу **Миколі Яковичу Данилевському** (1821-1885). На його думку, кожен тип характеризується спільністю мови, етнічною самосвідомістю, перевагою того чи іншого роду діяльності людей. Кожне культурно-історичне утворення проходить через кілька фаз розвитку: «несвідомий» період, період становлення держави, її розвиток, «цивілізацію» і занепад.

**Освальд Шпенглер** (1880-1936) теж заперечував існування загальносвітової культури і людства в цілому. Він вважав, що всесвітня культура розпадається на дев'ять замкнених у своєму розвитку *локальних культур* (китайської, вавилонської, єгипетської, індійської, античної, візантійсько-арабської, західноєвропейської та індіанців майя) і російсько-сибірської, яка перебуває у процесі становлення. Кожна культура є *живим організмом*, а історія культури - його біографією. Тривалість життя культурного організму, на думку О. Шпенглера, біля 1000 років, після чого він помирає і залишає по собі оболонку у формі *цивілізації*. Перехід до цивілізації знаменує занепад лібералізму, демократії, становлення тоталітарного суспільства. Загибель європейської культури та перехід до європейської цивілізації він відносив до 2000 року.

Відомий англійський дипломат, історик і соціолог, автор 12-ти томного «Дослідження історії» **Арнольд Джозеф Тойнбі** (1889-1975) поділив історію людства на *локальні цивілізації*. Розвиток кожної цивілізації проходить через

кілька стадій: виникнення, зростання, надлому і розпаду, після чого вона гине, поступаючись місцем новій. Основою цивілізації виступає релігійна приналежність. У 21 столітті може виникнути нова цивілізація світового рівня на чолі зі світовим урядом, причому лідерство має перейти від європейського Заходу до азійського Сходу.

Видатний російський вчений, який після більшовицької революції емігрував до Сполучених Штатів Америки і став засновником американської соціологічної школи, **Пітірім Сорокін** (1889-1986), багато уваги приділяв розробці питань соціології культури, зокрема теорії *соціально-культурних суперсистем*. У відповідності до неї, типологія суперсистем залежить від закладеного до їх основи певного морфологічного начала – *матеріального* або *ідеального*. Суперсистеми виступають як фази історичного коловороту: на зміну пануючій сьогодні матеріальній суперсистемі має прийти релігійна, ідеалістична, яка подолає існуючу кризу культури.

Одним з найголовніших досягнень гуманітарних наук Нового часу є вчення про *поступальний, прогресивний* розвиток людства. Вперше такі погляди на культуру були викладені у праці «Основи нової науки про загальну природу націй» (1725) професора риторики Неаполітанського університету **Джамбаттіста Віко** і розвинені **Йоганном Готфрідом Гердером**. На їх думку, *культура є засобом об'єднання людей у суспільство, продукт діяльності людей та одночасно стимул до такої діяльності*. Послідовними прихильниками такого лінійно-стадіального підходу були більшість філософів доби Просвітництва у Європі, **Карл Маркс** та багато інших. Їх об'єднує уявлення про розвиток людства як загального руху в певному спільному *прогресивному* напрямку з проходженням обов'язкових етапів - стадій розвитку (рис. 1.2.).

На рубежі 19-20 ст. сформувалось розуміння того, що дослідження складного феномену культури *потребує окремої галузі наукових знань*. Ідея виділення *культурології* в самостійну галузь знань належить американському антропологу **Леслі Уайту** (1900-1975), котрий застосував цей термін для позначення галузі знань, яку ще **Едуард Тейлор** (1832-1917) визначив як «*науку про культуру*». Л. Уайт розглядав культурологію у якості принципово нового способу вивчення культурних явищ, розкриття загальних закономірностей культурно-історичного процесу і специфіки людської культури.

Тривалий час культурологічні дослідження мали переважно академічний характер, але з другої половини 20 ст. ситуація змінюється. Набуті знання починають застосовувати у практиці масової комунікації, дипломатії, військової справи тощо. Починається виокремлення течій, які поєднують ознаки філософських, мистецтвознавчих, літературознавчих та інших напрямків. На їх базі формується *культурологія - наука, що вивчає специфіку розвитку матеріальної та духовної культури етносів, націй, цивілізацій у конкретно-історичному аспекті*.

**Основні наукові підходи до розуміння культури.** Бурхливий розвиток культурології, формування різноманітних наукових шкіл і течій сприяв виникненню *проблемної ситуації*, що коріниться у ряді суттєвих розбіжностей в ро-

зумінні принципів внутрішньої організації культури. Певним кроком до подолання існуючих протиріч стали різноманітні спроби наукової класифікації підходів до розуміння культури, їх особливостей. Одним з найбільш перспективних варіантів такої класифікації є дослідження американських культурологів **Альфреда Кребера** (1876-1960) і **Клайда Клакхона** (1905-1960), проведене в 50-х роках минулого століття. Вони здійснили змістовну комп'ютерну класифікацію майже 300 різних визначень культури і одержали біля 10 внутрішньо однорідних за змістом їх груп, що позначили *основні наукові підходи до розуміння культури*. Як мінімум шість з них є актуальними і сьогодні:

- 1) **системний** (культура – система всіх видів, форм і результатів діяльності людини як розумної, мислячої істоти);
- 2) **традиціоналістський** (культура – сукупність найбільш стійких і мало змінюваних моделей колективної поведінки людей - *традицій*);
- 3) **соціонормативний** (культура – сукупність норм і правил співжиття людей, те, що перетворює окремих індивідів на суспільство);
- 4) **адаптивний** (культура – особливий засіб пристосування людей до природного та суспільного середовища). На відміну від тварин, людина, пристосовуючись, цілеспрямовано та свідомо змінює середовище свого існування;
- 5) **транзитивний** (культура – форма існування та засіб передачі небіологічної спадковості людства, колективного досвіду багатьох поколінь людей через навчання та виховання);
- 6) **семіотичний** (культура – потік почуттів, образів, ідей, наукових знань, що циркулює у суспільстві за посередництвом знакових систем).

Невизначеність ситуації породжує певні непорозуміння. Це потребує нашої домовленості про те, що ми будемо розуміти під словом «культура» у процесі навчання, або, іншими словами, спільного конструювання «робочого» визначення культури.

*Робоче визначення культури: культура – особлива форма, засіб і результат людської життєдіяльності. Вона представлена продуктами матеріальної та духовної праці, системою суспільних норм і закладів, відносинами людей з природою, суспільством та собою, як особистістю.*

**Структура та функції культури.** Культуру як цілісну систему, що відображає особливості природи людини, прийнято поділяти на дві головні підсистеми – *матеріальну* і *духовну*. Вони розрізняються за первинною формою існування своїх складових та функціями у житті людей.

*Матеріальна культура об'єднує речі штучного походження (артефакти), первинна форма існування яких суто матеріальна.*

Основні групи артефактів такі:

- а) засоби виробництва;
- б) засоби споживання;
- в) речі престижного значення.

Разом чи окремо вони забезпечують реалізацію важливих функцій, орієнтованих переважно на задоволення матеріальних потреб людини.

*Головними функціями матеріальної культури є наступні:*

- 1) **продуктивна**, спрямована на продукування сприятливих матеріальних умов для існування людини (є спеціальною для засобів виробництва);
- 2) **рекреативна**, орієнтована на забезпечення можливості відтворення людини у якості активно діючої особистості (спеціальна для засобів споживання);
- 3) **захисна**, що забезпечує захист людини від негативного впливу оточуючого середовища (є спільною для засобів виробництва та засобів споживання);
- 4) **представницька**, що пов'язана з позначенням місця людини у структурі суспільних відносин і статусів (є спеціальною для речей престижного значення).

*Духовна культура об'єднує явища штучного походження, первинна форма існування яких суто ідеальна (образи, почуття, ідеї, знання). Для збереження та передачі їм надають вторинної матеріалізованої форми, в результаті чого виникає проблема співвідношення форми та змісту елементів.*

*Головні функції духовної культури такі:*

- 1) **людинотворча**, що забезпечує можливість формування людини як особистості;
- 2) **пізнавальна**, що дозволяє духовній культурі бути зосередженням засобів пізнання людиною себе і оточуючого світу, формою відбиття результатів процесу пізнання, а також і різновидом колективної самосвідомості людства;
- 3) **інформативно-комунікативна**, що виступає джерелом генерування інформації та первинних засобів інформаційного спілкування;
- 4) **нормативно-регулятивна**, що виробляє морально-етичні та юридичні норми співжиття людей;
- 5) **аксіологічна** (оцінююча), що забезпечує можливість орієнтації людини в оточуючому світі на підставі наявного культурного досвіду.

\*\*\*

### **2. Культура і етнос**

*Етнос* – слово давньогрецького походження, яке у живій формі використовувалося в значеннях «згряя», «натовп», «плем'я», «народ». Досить часто в сучасній українській мові відповідником етносу вважають слово *народ*. Але це невірно, оскільки останнє слово, залежно від контексту, може позначати різні форми об'єднання людей (пор.: «український народ» - «народ України»). Така неоднозначність не дозволяє використовувати наше слово «народ» у якості наукового терміну, чому і виникла потреба звернутись до однієї з «мертвих»<sup>1</sup> європейських мов – давньогрецької чи латини. Під словосполученням «український народ» слід розуміти «український етнос» з його самобутньою історією та культурою, а під словами «народ України» - новітню українську націю, що тільки-но увійшла в активну фазу свого політичного, економічного, ідеологічного, культурно-світоглядного формування.

<sup>1</sup> «Мертвих» у розумінні того, що сьогодні жодна людина у світі не вважає її своєю рідною.

У науці під *етносом* розуміють групу людей, поєднаних спільністю мови, комплексом традиційної культури, які визнають спільність своєї історичної долі.

Як форма суспільної організації людей *етнос* підкоряється певним **умовам формування, існування та має характерні ознаки:**

- 1) **спільність території** виступає умовою формування етносу (*етногенезу*), коли оптимальна щільність інформаційних зв'язків реалізується через безпосереднє спілкування між індивідами, сприяє виникненню *усвідомленого культурного простору*, забезпечує розвиток економічних, соціальних та інших зв'язків між населенням. Після завершення етногенезу існування етносів та етнічних груп може бути довготривалим поза межами своїх первинних територій. Це свідчить про те, що спільність території є *умовою етногенезу*, але не обов'язковим чинником подальшого існування чи необхідною ознакою етносу;
- 2) **мова** зазвичай є однією з найважливіших якостей і ознак етносу, символом етнічної належності, умовою або результатом *етногенезу*;
- 3) важливе значення для формування та функціонування етносу мають **особливості його матеріальної та духовної культури**, перш за все ті компоненти, для яких характерні *традиційність та стійкість*. **Традиційна культура разом з мовою є найбільш виразною зовнішньою ознакою кожного етносу**;
- 4) етнос стає історичною реальністю лише тоді, коли у свідомості людей закріплюється розуміння своєї належності до даного етнічного утворення, коли виникає **етнічна самосвідомість**, що виявляється через *етнічну самоназву*;
- 5) однією з найважливіших умов існування етносу є **можливість соціально-біологічного та етнокультурного самовідтворення**. Соціально-біологічне самовідтворення забезпечується через укладання шлюбів (переважно між представниками одного етносу). Етнокультурне самовідтворення, що є яскравим прикладом *небіологічної спадковості*, полягає у передачі етнокультурної інформації від старших до молодших шляхом навчання та виховання, в результаті чого формується **етнічна самосвідомість** нового покоління людей.

Головне етнічне навантаження в культурі несуть її найбільш стійкі елементи, для позначення яких вживається термін **традиція** (лат. «передача», «спадковість»). **Традиції** – це стереотипні форми масової поведінки людей.

У структурному відношенні традиції можна розділяти, залежно від змісту, на **стереотипи діяльності** та **стереотипи виховання**, а у відношенні до мети стереотипної колективної діяльності людей – на **звичай** та **обряди**:

- 1) **стереотипи діяльності** – це історичний досвід, відтворюваний людьми через традиційні механізми та засоби їх застосування;
- 2) **стереотипи виховання** – це ідеалізовані образи представників даного етносу, на досягнення яких орієнтовані традиційні засоби народного виховання;
- 3) **звичай** – стереотипна форма масової поведінки, спрямованої на досягнення *реальної*, з точки зору учасників процесу, мети. (Наприклад: *толока* – традиційна форма організації колективної взаємодопомоги у селянській громаді).

ді; *могорич* – норма звичаєвого права, орієнтована на закріплення юридичної сили домовленості про щось, реалізація якої відкладається у часі). Така форма *традиційності* більше тяжіє до сфери матеріальної культури, є формою задоволення матеріальних суспільних проблем *традиційними засобами культури*;

- 4) **обряди** – стереотипна форма масової поведінки, спрямованої на досягнення *ідеальної* мети, яка від формування до моменту реалізації існує виключно у свідомості людей. Прикладом може бути *обряд хрещення дитини*, коли за допомогою складних дій символічного характеру відбувається переведення новонародженого з «не нашого» до «нашого» культурного простору<sup>2</sup>, перетворення «*немовляти*» на «*дитину*». У такому випадку можна говорити про домінування традиційних засобів задоволення духовних запитів людей.

Труднощі аналізу сутності обрядів та звичаїв полягають у тому, що в реальному житті вони утворюють складну діалектичну єдність, в межах якої нерідко **змінюють свої якісні відмінності**.

Значення цих різновидів традицій, первинна сутність яких досить часто не є зрозумілою для більшості сучасних носіїв, полягає у тому, що вони продовжують виконувати **важливі організуючі функції** в суспільному житті людей, а саме:

- 1) кооперування діяльності індивідів через їх включення до системи соціальних інститутів;
- 2) прийняття людьми групових норм та цінностей;
- 3) підтримання визначеної ієрархії соціальних статусів;
- 4) встановлення психологічного відчуття групової солідарності та зняття емоційної напруги у відносинах між людьми;
- 5) затвердження суспільного значення життєво-вікових станів людей (народження, статева зрілість, одруження, народження дітей, смерть);
- 6) збереження та передача культурного досвіду етносу, відтворення життєвого ладу та форм спілкування між людьми.

В літературі досить часто можна зустріти термін **традиційна культура**. Ним позначають прошарок культури, найбільш тісно пов'язаний з традиціями, характерними ознаками якого є *масовість* і *сталість* у часі та просторі. Можна стверджувати, що у **традиційній культурі** безпосередньо зібрані найбільш характерні якості етносу. Відповідником традиційної культури може виступати й термін **етнічна культура**. Вона не є тотожною **культурі етносу**, оскільки в сучасних умовах остання, крім традиційного ядра, вбирає у себе елементи *іноетнічного* та *надетнічного* походження.

Загалом діалектика співвідношення культури та етносу полягає у **функціональності** їх взаємозв'язків, що виявляє себе у таких основних формах, як:

- 1) **генеруюча**, оскільки люди, об'єднані в етноси, є творцями своєї культури;
- 2) **інтегруюча**, оскільки люди об'єднуються в етноси перш за все за ознаками

<sup>2</sup> Протилежністю до названого можна вважати поховальну обрядовість, спрямовану до переведення «колишнього нашого» до стану «не нашого» в іншому світі.

подібності культури;

3) **диференціююча**, оскільки ми маємо змогу розрізнити етноси виключно за ознаками відмінностей їхніх культур.

Досить складним є питання про характер взаємодії таких форм суспільної організації людей, як етнос і нація, їх культур.

**Нація** (від лат. *patio* – «наші») – термін, що позначає спільність людей більш високого рівня, ніж **етнос**. Такі спільності в історії людства - явище порівняно недавнє. Найбільш активно процес їх формування на основі європейської християнської традиції відбувався протягом 18-19 ст. і супроводжувався утворенням держав імперського типу з їх наступним подрібненням. Сучасна національно-політична карта світу складалася протягом 20 століття, як результат двох світових війн. У природі не існує моноетнічних націй («німці» з Баварії та Саксонії майже не розуміють один одного без використання літературної німецької мови, так само, як і «французи» з Гасконі, Провансу чи Бретоні, або «іспанці» з Кастилії, Каталонії чи Басконі). Нації об'єднуються не за етнографічним принципом реального чи фіктивного рідства, а за принципом політичної та економічної доцільності з використанням примусових функцій свого державного апарату. Стабільність та життєздатність національного утворення багато в чому залежить від психологічної та культурної *компліментарності* (сумісності) основних етнічних компонентів. Нерідко дуже близькі за походженням і культурою етноси терпіти не можуть одне одного, принципово не бажають утворювати не тільки спільну націю, але й жити в одній державі (згадаємо сербів і хорватів на Балканах, чехів та словаків у Центральній Європі, вірменів й азербайджанців у Радянському Союзі тощо). Національна культура завжди і всюди є штучним творінням професійних «митців» з чітким ідеологічним підтекстом і, як правило, вбирає у себе окремі найбільш знакові елементи культур «своїх» етносів, використовує їх для маркування членів опозиції «наші» - «не наші» у сфері міжнаціональних (міждержавних) стосунків.

Етноси і нації з їх культурами пов'язані між собою як первинне і вторинне, природне й штучне в системі людських відносин. Штучність націй з їх національними культурами підкреслюється і тим, що одна й та сама мова нерідко вважається офіційною і навіть державною у різних за походженням націй в різних країнах світу. Уявити подібне для етносів неможливо. Проте реалії сучасного світу промовисто засвідчують, що стабільних держав без націй не існує.

В цілому, за усієї змістовної багатогранності, *культура є системною цілісністю, що складається з множини підсистем, різноманітних форм внутрішніх та зовнішніх зв'язків при певній автономії елементів.*

\*\*\*

### ***3. Історія української культури: особливості галузі наукових знань та навчальної дисципліни, спеціальний термінологічний апарат***

***Особливості галузі наукових знань та навчальної дисципліни.*** Важливо розуміти і пам'ятати, що існуючі «науки» та навчальні дисципліни, хоча і пов'язані між собою, але не тотожні. У діючому Переліку наукових спеціаль-

ностей<sup>3</sup> в галузі наук «Культурологія» вказана наукова спеціальність «Історія культури України» (шифр 26.00.04), тоді як «історія української культури» є нормативною навчальною дисципліною гуманітарної та соціально-економічної підготовки студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» у вищих навчальних закладах України<sup>4</sup>.

*Історія культури України* в якості наукової спеціальності спрямована на дослідження культурних надбань народів, що проживали і проживають на території нинішньої України. Об'єктом вивчення є пам'ятки матеріальної і духовної культури, створені в продовж тисячоліть і зафіксовані в тих чи інших формах. Для найбільш віддалених епох вони виступають у якості об'єктивних передумов формування суто української культури.

*Історія української культури* як навчальна дисципліна, що спирається на результати досліджень різних історичних, культурологічних, мистецтвознавчих наук, спрямована на збагачення і розширення гуманітарної підготовки студентів, дає уявлення про етапи історичного розвитку вітчизняної культури, забезпечує розуміння зв'язку всіх її складових, формує світогляд<sup>5</sup>.

**Спеціальний термінологічний апарат.** Слід зазначити, що історичне спрямування досліджень займає важливе місце в культурології. Такий підхід передбачає вивчення культури як системи, що одночасно перебуває у статичному і динамічному стані, у минулому й сучасному. В зв'язку з цим розглянемо коротко основні терміни і поняття, пов'язані з особливостями історичної культурології.

До *культурної статики* відносять внутрішню будову культури - сукупність базисних елементів (матеріальних і духовних), або характерні поєднання таких елементів. Базисні одиниці культури утворюють *культурні комплекси*. **Культурний комплекс** - це сукупність культурних рис, або елементів, що виникли на основі початкового елемента і функціонально з ним пов'язаних (наприклад, освіта).

*Культурним ареалом* називають географічний район, усередині якого виявляється схожість в головних рисах культури. Межі культурного ареалу не обов'язково співпадають з державними кордонами або з рамками даного суспільства.

*Культурна спадщина* – це частина культури, створена минулими поколіннями людей, що витримала випробування часом і передається наступним поколінням як щось цінне і шановане. В масштабі людства культурну спадщину позначають так звані **культурні універсалії** - норми, цінності, правила, традиції і властивості, що притаманні усім культурам, незалежно від географічного місця, історичного часу і соціального устрою суспільства. Натомість поняття **«минула культура»** охоплює ширше коло предметів і явищ. Воно охоплює усе,

<sup>3</sup> Наказ МОНМС України № 1057 від 14.09.2011 р.

<sup>4</sup> Наказ МОН України № 642 від 09.07.2009 р.

<sup>5</sup> Детальну характеристику мети, завдань та результатів вивчення дисципліни «Історія української культури» див. на с. 6.



що було визнано цінним або цікавим для нащадків. Відповідна частина культури цікавить перш за все істориків та шанувальників старожитностей.

Культура як живий соціальний організм ніколи не залишається незмінною. До **культурної динаміки** відносять ті засоби, механізми і процеси, котрі описують трансформацію культури, її зміну. Культура зароджується, розповсюджується, зберігається, руйнується, з нею відбувається безліч усіляких перетворень. *Культурна динаміка описує зміну або модифікацію елементів культури в часі та просторі.* У культурної динаміки є свої першоелементи - *відкриття та винаходи.*

**Відкриття** - отримання нових знань про світ. Відкриття припускає, що факт, нині знаний, раніше був невідомий. Воно забезпечує людство новими знаннями, які в процесі винаходу з'єднуються з відомими знаннями і породжують нові елементи.

**Винахід** – це нова комбінація відомих культурних елементів або комплексів. Вона включає новий спосіб створення речей, тобто технологію. Винаходи містять в собі не тільки технічні і наукові, але й соціальні новації, наприклад створення нових форм державного управління. Відкриття та винахід є різновидами **інновацій** (створення або визнання нових елементів в культурі). Винаходи і відкриття розповсюджуються на інші культури трьома основними способами: цілеспрямованим запозиченням; стихійним проникненням (**дифузійою**); незалежними відкриттями. Останнє означає, що один і той самий винахід здійснили незалежно один від одного в різних країнах.

**Дифузія** — взаємне проникнення культурних рис і комплексів з одного суспільства до іншого при їх зіткненні.

Культурне зіткнення називають **культурним контактом**. Воно може не залишити жодного сліду в обох культурах, а може завершитись рівним і сильним взаємовпливом або не менш сильним, але однобічним впливом.

Будь-яка культура прагне не тільки запозичити потрібні їй риси й елементи, але і захиститися від небажаною проникнення. **Селективність** - це вибіркове ставлення до перенесення цінностей з однієї культури до іншої. Вона може бути цілеспрямованою або стихійною, що відбувається через об'єктивні умови. Виділяють чотири основні причини селективності: культура ще не дозріла для запозичення даних винаходів; нові елементи загрожують порушити ту культуру, що склалася; ідеологія забороняє запозичення нових елементів як ворожих, чужих, «поганих»; члени суспільства не вважають нові елементи потрібними їм.

**Культурна трансмісія** - процес, завдяки якому культура передається від попередніх поколінь до подальших через навчання, виховання, наслідування. Культурна трансмісія забезпечує можливість *спадкоємності*, або безперервності культури. Послідовна зміна циклів розвитку культури в межах одного народу або країни повинна відбуватися так, щоб від покоління до покоління передавалися перш за все *базисні* елементи культури. Спадкоємність забезпечується безпосереднім контактом живих носіїв культури, що діють в ролях вчителів і учнів. Завдяки культурній трансмісії кожне наступне покоління одержує мож-

ливність починати з того, на чому зупинилося попереднє. Молоде покоління додає нові знання до вже накопиченого багатства. Там, де до культурної спадщини додається більша кількість нових елементів, ніж відкидається старих, відбувається **культурна акумуляція**. Якщо протягом конкретного періоду зникає більше культурних рис, ніж додається, настає **культурне виснаження**.

Під **культурною інтеграцією** мається на увазі такий взаємозв'язок різних частин або елементів культури, що утворює цілісність. **Інтеграція**, або єдність культури, утворюється завдяки близькості чи схожості основних елементів культури і відмінності неголовних її елементів. Якщо відмінності проникають в базисні елементи, єдина культура розпадається на багато культур. Відбувається **диверсифікація** (розгалуження, помноження) культури. Прикладом цього є поява **субкультур**. Культурні відмінності можуть набувати форми суперечності або зіткнення. У такому разі говорять про **культурний конфлікт**.

### Запитання для повторення і самоконтролю

1. Яким чином намагались з'ясувати сутність явища «культура» античні філософи?
2. Які основні варіанти пояснення закономірностей культурно-історичного розвитку Ви знаєте?
3. Що таке «культурологія»? Пригадайте основні наукові підходи до розуміння сутності культури. Спробуйте пояснити їх особливості. Наведіть «робоче» визначення культури.
4. У чому змістовна і функціональна особливість таких підсистем культури, як матеріальна і духовна?
5. Що таке «етнос»? Які основні умови формування, існування та ознаки етносу Ви знаєте?
6. Що таке традиції? Які різновиди традицій Ви знаєте? Які суспільно важливі функції виконують обряди та звичаї?
7. Що таке традиційна культура, етнічна культура, культура етносу?
8. Який характер має взаємозв'язок між культурою та етносом і в яких формах він проявляє себе?
9. Що таке «нація»? Що спільного та відмінного між культурою національною та культурою етнічною?
10. Поясніть особливості історії культури України як наукової галузі знань та навчальної дисципліни «Історія української культури».
11. Поясніть зміст основних наукових термінів, пов'язаних з історичною культурологією.

### Література

Бойко Ю.М., Гунько І.В., Джос Ф.Х., Шуст Н.Б. Культурологія: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Ю.М. Бойка. - Вінниця, 2008.

- Бойко Ю.М., Бойко Т.В. Термінологічно-понятійний словник з культурології та художньої культури / За заг. ред. Ю.М. Бойка. – Вінниця, 2012.
- Бокань В. Культурологія. – К., 2000.
- Бокань В., Польовий Л. Історія культури України: Навчальний посібник. – К., 2002.
- Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983.
- Висоцький О.Ю. Історія української культури: Навчальний посібник. — Дніпропетровськ: 2009.
- Греченко В., Чорний І., Кушнерук В., Режко В. Історія світової та української культури: навчальний посібник – К., 2000.
- Данилевский Н.Я. Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому. - 6-е изд. - СПб, 1995.
- Історія української та зарубіжної культури / За ред. Клапчук С.М. – К., 1999.
- Клакхон К. Зеркало для человека. Введение в антропологию. СПб., 1998.
- Культура і побут населення України / За ред. Наулко В.І. – К., 1991.
- Крупник Л. О. Історія України: формування етносів, нації, державності: Навч. посіб. - К., 2009.
- Попович М.В. Нарис Історії культури України. – К., 1998.
- Тойнби А. Постигание истории. – М., 1990.
- Тэйлор Э. Первобытная культура. - М., 1989 г.
- Уайт Л. Избранное: Наука о культуре. - М., 2004.
- Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. – М., 1985.
- Шпенглер О. Закат Европы. - Т. 1; 2. - Новосибирск, 1993.



## Тема 2. Передумови формування української культури в епоху панування привласнюючого господарства

### План

1. Археологічні засоби вивчення стародавніх культур
2. Культура палеоліту
3. Культура мезоліту

#### 1. Археологічні засоби вивчення стародавніх культур

**П**ро минуле людства та окремі історичні події ми дізнаємось завдяки вивченню *історичних джерел*, які можна поділити на дві великі групи – *письмові та речові*.

*Археологія* – наука, що вивчає минуле переважно за речовими джерелами. Сам термін «археологія», або «наука про старожитності», належить давньогрецькому філософу **Платону**, котрий жив між 427-347 рр. до н.е.

*Археологія* має свій предмет дослідження – стародавні суспільства з їх матеріальною і духовною культурою, та свої особливі методи накопичення і вивчення джерел, що надають унікальну інформацію про *дописемний* період історії людства, що охоплює приблизно 98% усього часу існування людини на нашій планеті. *Археологічні джерела* досить різноманітні: це можуть бути стародавні знаряддя праці та війни, предмети побуту, прикраси, культові речі, залишки жител і поховань, фортець чи культових споруд, пам'ятки духовного життя людей у їхній *матеріалізованій формі*. В археології стародавня річ є основним джерелом пізнання історичного процесу. У цьому сенсі археологічні джерела, як правило, відрізняються від писемних своєю об'єктивністю. Надійним сховищем археологічних джерел є ґрунт. *Шар ґрунту, який містить у собі матеріальні рештки життєдіяльності стародавніх людей*, одержав назву *культурний шар*. Ділянки культурного шару та окремі археологічні об'єкти називають *археологічними пам'ятками*.

Археологічних пам'яток дуже багато, проте серед них можна виділити ряд основних *видів*, які, у свою чергу, можна поділити на декілька *груп видів археологічних пам'яток*:

1. Стародавні *поселення*, серед яких зустрічаються такі різновиди:
  - *стоянки* – рештки тимчасових неукріплених поселень;
  - *селища* – рештки довготривалих неукріплених поселень;
  - *городища* – рештки стародавніх укріплених поселень.
2. Стародавні *поховання*, у тому числі:
  - *ґрунтові*, що не мають сьогодні зовнішніх ознак на поверхні ґрунту;
  - *підкурганні* (один з можливих прикладів), які вирізняються наявністю земляного насипу напівсферичної форми над похованням.
3. *Інші види* різноманітних археологічних пам'яток, зокрема скарби, господар-

ські та культові споруди, Змійові вали, твори мистецтва, надгробки, виробничі центри та багато інших.

Археологічні джерела, як і пам'ятки, зовсім не однорідні: вони розрізняються за історичними *епохами*, а в кожній з них – *територіально* та *хронологічно*. За цими відмінностями виділяють *археологічні культури*.

*Археологічна культура* – це сукупність територіально, хронологічно, типологічно споріднених пам'яток археології. На думку багатьох фахівців, археологічна культура, незважаючи на деяку штучність даного наукового утворення, може розглядатися як матеріальний відповідник культури стародавнього етносу або групи споріднених етносів далекого минулого. Археологічні культури мають свої умовні назви, що утворюються кількома шляхами:

- 1) за назвою населеного пункту, урочища, біля якого було відкрито перші пам'ятки даної культури, наприклад, *трипільська культура*;
- 2) за основним ареалом розповсюдження пам'яток, зокрема, *буго-дністровська культура*;
- 3) за деякими найбільш типовими ознаками пам'яток, наприклад, *давньоямна культура* (за особливостями устрою поховальної камери);
- 4) за історичною назвою носіїв певної археологічної культури, збереженою у писемних джерелах, як це має місце відносно *скіфської культури*.

Декілька археологічних культур, наділених важливими узагальнюючими ознаками, можуть утворювати *культурно-історичні спільності*.

Археологічні дослідження культур стародавніх суспільств складаються з трьох основних етапів:

- *пошук та розкопки* археологічних пам'яток, результатом чого стає видобування й фіксація археологічних джерел. Право на такі польові роботи надається Інститутом археології НАН України лише висококваліфікованим фахівцям;
- *камеральна обробка* знахідок у стаціонарних лабораторних умовах, їх консервація, реставрація, підготовка до наукового вивчення та зберігання;
- *науковий аналіз* здобутої інформації з метою одержання нових знань про минуле людства.

Досить складною є проблема *датування* тих чи інших археологічних пам'яток або цілих епох історії людства, що представлені виключно речовими джерелами чи неповними даними археологічних знахідок з текстами писемних джерел ранніх цивілізацій. На допомогу приходять *хронологія* - наука про співвідношення речей, подій та явищ у часі. Одержувані дати можуть бути *відносними* (раніше, пізніше або одночасно з якимись іншими подіями, об'єктами, явищами без використання певних одиниць виміру часу) чи *абсолютними* (те ж саме, але з прив'язкою до певної системи виміру часу).

Для найдавніших епох у нагоді стають методи, прийняті в точних науках - геології, хімії, фізиці, ось чому у деяких країнах саму археологію теж відносять до кола точних наук. Зокрема, це *відносне* датування за *стратиграфією* (послідовністю формування нашарувань) гірських порід та культурних шарів, відкладень *стрічкових глин* у водоймах (вони позначають кліматичні періоди,

що розрізняються інтенсивністю зволоження), кількістю *фтору*, характером люмінесценції матеріалу при нагріванні. За допомогою *ізотопу вуглецю*  $C^{14}$  або з використанням *дендрохронології* можна одержати **абсолютні** дати у минулому. Зупинимось на деяких з цих методів більш детально.

- **Фторний** аналіз, прийнятий для відносного датування найдавніших археологічних знахідок, базується на тому, що фтор, який міститься у ґрунтових водах, поступово заміщує кальцій у кістках, котрі потрапили в ґрунт. Чим старшим є вік кісткових решток, тим більше фтору накопичується в них.
- **Термолюмінесцентний** метод відносного датування найчастіше використовують для вивчення стародавніх керамічних виробів. Під час нагрівання їх до високої температури, спостерігається «світіння», що змінює інтенсивність, залежно від віку зразків.
- **Радіокарбонний** метод абсолютного датування, відкритий у 1946 р. англо-американським фізиком **Уїллардом Ліббі**, сьогодні є поширеним для датування знахідок з органічних речовин. Він базується на тому, що протягом свого активного існування живі істоти на нашій планеті отримують з атмосфери ізопад вуглецю  $C^{14}$ , причому після їх загибелі вказаний процес набуває розпаду. Період напіврозпаду  $C^{14}$  дорівнює  $5570 \pm 30$  р., що дозволяє обчислити момент смерті організму, датувати археологічну знахідку з прив'язкою до звичних нам хронологічних систем.
- **Дендрохронологічний** аналіз з метою абсолютного датування був запропонований у 1919 р. американським астрономом, археологом і антропологом **Ендрю Дугласом**. Метод базується на вивченні динаміки наростання річних кілець на стовбурах дерев, котрі використовували для тих чи інших споруд. Найдавніші зразки належать каліфорнійським секвоям віком близько 6500 р.

Вивчаючи стародавню історію за матеріальними рештками, археологи поділяють її на кілька основних епох та періодів, беручи за основу такої періодизації *об'єктивний факт поступової зміни основних матеріалів для виготовлення знарядь праці та предметів озброєння*:

**I. Епоха каменю** (3 млн. – 5 тис. р. до н.е.) охоплює:

- **палеоліт** – «стародавній кам'яний вік» (3 млн. – 10 тис. р. до н.е.), який, у свою чергу, поділяється на три етапи:
  - а) *ранній* (3 млн. – 300 тис. р. тому);
  - б) *середній* (300 – 40 тис. р. тому);
  - в) *пізній* (40 – 10 тис. р. до н.е.);
- **мезоліт** – «середній кам'яний вік» (10 – 8 тисячоліття до н.е.);
- **неоліт** – «новий кам'яний вік» (у межах України 7 – 5(4) тисячоліття до н.е.).

**II. Епоха ранніх металів** (у Східній Європі 5 – 2 тисячоліття до н.е.) включає у себе:

- а) **енеоліт** – «міднокам'яний вік» (на території України в основному датується 5 – 4 тисячоліттями до н.е.);
  - б) **бронзовий вік** (у Східній Європі припадає на 3 – 2 тисячоліття до н.е.).
- Останнім часом простежується тенденція до пересування початку бронзово-

го віку на Півдні Східної Європи на останню чверть 4 тисячоліття до н.е. Автор цих рядків пропонує відноситись до подібних речей з обережністю, пам'ятаючи про об'єктивні труднощі з встановленням абсолютних дат без використання писемних джерел.

**III. Епоха заліза** (1 тисячоліття до н.е. – 15 ст. н.е.):

а) **ранній залізний вік** (1 тисячоліття до н.е. – 5 ст. н.е.);

б) **раннє середньовіччя** (5 – 15 ст. н.е.).

Важливе значення для встановлення історичних дат мають **писемні джерела**, що з'являються у Єгипті та Месопотамії вже в 3 тис. до н.е. У стародавньому Єгипті відлік років вели за царюванням кожного окремого фараона і поновлювали при зміні правителів. Списки фараонів дійшли до нашого часу не повністю, з помилками переписувачів. Як наслідок, точність дат для 3 тисячоліття до н.е. коливається у межах  $\pm 300$  років, а з середини 2 тисячоліття до н.е. вже у рамках кількох десятиліть. Досить надійним датування єгипетської історії за писемними джерелами стає лише з середини 1 тис. до н.е.

У державах **Месопотамії** роки позначали за видатними подіями або за царюванням правителів. Переведення цих дат у нашу систему датування стає можливим завдяки згадкам у писемних джерелах про визначні астрономічні явища - перш за все сонячні затемнення, комети і т.п. Завдяки цьому історичні події у Передній Азії з 1073 р. до н.е. датуються з точністю до одного-двох років.

Найважче датувати події історії стародавньої **Індії**, оскільки відомі нам сьогодні індійські за походженням писемні джерела з'являються тут лише у 3 ст. до н.е. «Усний» характер давньоіндійської культури з її багатющою та різножанровою літературною традицією – унікальне явище в історії світової культури.

Достатньо розробленою та надійною є хронологія **античного** часу. У грецьких полісах та в Римі роки позначали за іменами вищих посадовців, яких переобирали щорічно. Крім того існувала загальногрецька система відліку часу за **олімпіадами**, через три роки на четвертий, починаючи з 776 р. до н.е. Римляни за початок своєї ери прийняли дату **заснування Риму**, яку історик 1 ст. до н.е. **Марк Теренцій Варрон** відніс до третього року шостої олімпіади (753 р. до н.е.).

Звична для нас система відліку історичного часу **від Різдва Христового** була запропонована у 6 ст. н.е. італійським ченцем **Діонісієм Малім**, який вираховував, що Ісус Христос народився 25 грудня 753 р. від заснування Риму.

\*\*\*

## 2. Культура палеоліту

Найдавніший період в історії культури невід'ємно пов'язаний із **становленням самої людини**. Питання про місце людини у природі вперше було поставлено на наукову основу у середині 18 століття відомим натуралістом **Карлом Ліннеєм**. Він увів людину до своєї системи класифікації тваринного світу, об'єднавши в загін **приматів** разом з людиноподібними мавпами. Загін приматів прийнято поділяти на два сімейства – **антропоморфних** та **гомінід**. Сімейств

во *антропоморфних* об'єднує викопних та сучасних людиноподібних мавп. Серед останніх за анатомічними та генетичними ознаками найближчими до людини вважають *шимпанзе*. Разом з тим потрібно пам'ятати, що **Чарльз Дарвін** підкреслював: *людиноподібні мавпи є найближчими родичами, але не предками людини*.

Сучасну людину та її викопних предків об'єднує сімейство *гомінід*. Для усіх його представників характерним є великий мозок, випрямлена статура тіла, прямоходіння, рухлива та здатна до тонкого маніпулювання кисть руки з розвиненим великим пальцем, різко протиставленим усім іншим.

Дискусійним залишається питання про сили та фактори, що призвели до появи людини. Усі існуючі з цього приводу теорії можна об'єднати в дві групи: а) *теологічні*, прибічники яких дотримуються ідеалістичних позицій; б) *науково-матеріалістичні*, серед яких найбільш популярними сьогодні є такі:

1. **Теорія статевого відбору Чарльза Дарвіна** та його послідовників, котрі вважають, що еволюційним шляхом в організмі нащадків закріплюються прогресивні з точки зору виживання виду зміни, що мали місце у їх батьків. Сучасною модифікацією цих поглядів можна вважати **теорію мутацій**. Відповідно до неї, людина є продуктом ряду мутаційних перетворень своїх мавпоподібних предків під дією жорсткого радіоактивного випромінювання земного та космічного походження. Деякі мутаційні зміни мали прогресивне значення і закріплювались на генетичному рівні, наприклад:

- а) *прямоходіння*, яке призвело до значних змін у морфології людини;
- б) *рука з рухливою кистю*, що надала людині таких операційних можливостей, котрих немає у жодної тварини;
- в) достатньо великий і складний у структурному відношенні **мозок**.

2. **Теорія помолодіння**. Відповідно до неї особливості фізичного типу сучасної людини є наслідком прискорення її розвитку, а сучасна людина нагадує дитинча людиноподібної мавпи.

3. Ці та подібні теорії, окрім позитивних рис, мають одну спільну ваду – вони не беруть до уваги суспільну природу людини. Перша спроба розглядати процес *антропогенезу* у єдності його біологічних та соціальних складових належала **Фрідріху Енгельсу**, який у своїй роботі «Роль праці у процесі перетворення мавпи на людину» (1873-1876) намагався обґрунтувати т.зв. **трудова теорію** походження людини. На його думку, трудова діяльність почалася тоді, коли з'явилося свідоме виготовлення предками людини знарядь праці з дерева, кістки, каменю, обсидіану. Постійне використання знарядь праці відкрило перед первісною людиною можливість більш активного використання природних ресурсів для задоволення своїх потреб. Спільна праця зміцнювала первісний колектив, сприяла розвитку та ускладненню різноманітних форм і засобів зв'язку між його членами завдяки виникненню мови.

Аналіз наукових джерел про походження та ранню історію людини з її культурою свідчить, що у **ранньому палеоліті** значення природного відбору поступово зменшувалось, а роль суспільних факторів повільно зростала. На сьогодні відомо кілька десятків знахідок найдавніших *гомінід*. Найбільш подіб-



ними до людини серед викопних антропоморфних мавп були *австралопітеки* (*південні мавпи*) (рис. 2.1.), котрі існували на африканському континенті від п'яти з половиною до 2 мільйонів років тому. В цей час сформувалось прямоходіння, що звільнило передні кінцівки для праці. Приблизно 2,6 млн. років тому *австралопітеки* почали виготовляти найпростіші знаряддя праці з кістки та каменю, тобто *було подолано перший рубіж між твариною і людиною*. Ці дивні істоти мали зріст біля 120 см, масу тіла до 40 кг, об'єм мозку близько 600 см<sup>3</sup>.

Наступну ланку історичного ланцюга між мавпою та людиною було заповнено, як це часто буває у науці, ще до відкриття *австралопітеків*. У 1890-1891 рр. **Євген Дюбуа** на острові Ява знайшов фрагменти черепа й кінцівок істоти, що отримала назву *пітекантрон* («мавполюдина»). Ареал розповсюдження *пітекантронів* охоплював Африку, південно-східні райони Азії, центральну та західну Європу. Об'єм мозку *пітекантронів* збільшився до 900 см<sup>3</sup> (рис. 2.2.). Проблема абсолютного датування часу існування роду *пітекантронів* остаточно не вирішена: за останніми даними це мало місце між 2 млн. – 300 тис. років тому

Найважливіші для розуміння еволюції ранніх *гомінід* знахідки були здійснені, починаючи з 1927 р., на півночі Китаю у печері **Чжоукоудянь**. Тут досліджені рештки стоянки первісних мисливців, знайдені кістки майже 40 особин – чоловіків, жінок, дітей, котрі загинули під обвалом склепіння під час землетрусу. Цей різновид *пітекантронів* одержав назву *синантрон*. Він мав дещо більший за класичного *пітекантрона* об'єм мозку (до 1050 см<sup>3</sup>), полював на великих тварин і використовував для проживання печери. Найважливішим було те, що *синантрон* приблизно за 600–500 тис. років до нашого часу почав користуватись *вогнем*, що позначило другий важливий крок у просуванні до людини.

Найдавніші відомості щодо перебування первісної людини на території сучасної України відносяться до заключної фази раннього палеоліту (близько 1 млн. років тому), часу, що збігається з прогресуючим похолоданням (карта 2.1.). Воно не було значним, тому теплолюбиві форми флори та фауни співіснували з видами, характерними для сучасної помірної зони континенту.

Найважливішим *знаряддям праці* у ранньому палеоліті було універсальне кам'яне *рубило* – масивне, мигдалеподібної форми, виконане у техніці грубої оббивки. Поступово його розміри зменшувались, а техніка обробки кременю вдосконалювалась. Частину знарядь виготовляли з кам'яних *відщепів*, які отримували зі спеціальних заготовок – *нуклеусів*. Найчастіше відщепи неправильної форми використовували без додаткової обробки. Якість знарядь підвищилась, коли їх робочий край стали підправляти дрібними сколками – *ретушуванням*. У такий спосіб виготовляли *скребла, скребла-ножі, скобелі*.

Загалом археологічна культура раннього палеоліту характеризується досить примітивними знаряддями праці, початком використання вогню, появою перших виразних стоянок, пануванням примітивного мисливства і збиральництва.

Просування від раннього до *середнього палеоліту* було пов'язано з появою *першого виду справжніх людей*, наділених, на відміну від різних видів тваринолюдей раннього палеоліту, *духовністю*. Цей вид отримав наукову назву *Homo primigenius* («людина примітивна»), або інакше *неандертальська людина*, за назвою знахідки у долині річки **Неандерталь** в Німеччині у 1856 р. **Неандертальці** (рис. 2.3.) були людьми середнього зросту, кремезної статури, у яких сила поєднувалась з великою спритністю. За об'ємом мозку (1200-1600 см<sup>3</sup>) вони наближались до сучасних людей, але структура його була ще відносно примітивною через слабкий розвиток лобних долів, де зосереджуються асоціативні центри, відповідальні за функції мислення, а також центри гальмування. Як наслідок, у неандертальців були обмежені здібності до логічного мислення, а підвищена збудливість вела до частих конфліктів.

Для *середнього палеоліту* в **Україні** відомо більше 200 археологічних пам'яток (карта 2.1.). В цей час широколисті ліси вкривали її північну та західну частини. Далі на південь до узбережжя Чорного й Азовського морів простягались лісостеми з дубовими та грабовими гаями. З часом розпочалося нове оледеніння, котре не зачепило територію самої України, проте клімат став більш континентальним. Поширились хвойні та березові ліси, холодні степи. Тваринний світ на півночі України був представлений песцем, північним оленем, повсюдно – мамонтом, шерстистим носорогом, бізоном, сайгаком, диким конем та віслиюком, кабаном, печерним ведмедем, гігантським та благородним оленем.

Тривалий час існування неандертальського типу на Близькому Сході та в Європі (350 - 26 тис. років тому, а на території сучасної України – 130-28 тис. років тому) співпадає зі значними змінами у матеріальній та духовній культурі первісної людини: зменшується кількість та розміри кам'яних рубил, розвиваються скребачки та гостроконечники, з'являються кістяні проколки, ускладнюються прийоми ретушування робочого краю, виникають знаряддя, складені з кількох частин та різних матеріалів. Разом із стоянками у гротах печер з'являються *наземні житла*, що мало принципове значення в умовах різкого погіршення клімату. В Україні найдавніше наземне житло виявлене під час розкопок стоянки **Молодове I** на Дністрі (Сокирянський район Чернівецької області). Споруда мала форму викладки з великих кісток мамонтів уздовж скупчення культурних решток площею 5 на 8 м. Каркас був зроблений з жердин, вкритих шкурами тварин, притиснених бивнями та іншими важкими кістками мамонтів.

До *середнього палеоліту* відносяться перші прояви існування *духовної культури*, а саме *релігійної свідомості* людей. В археологічному відношенні це фіксується через появу *поховань* та *поховальної обрядовості*. В Україні поховання неандертальців відомі лише у Криму. Перша пам'ятка знаходилась у гроті печери **Кіік-Коба** і представлена похованнями жінки 35-40 років та маленької дитини. Тіло дорослої жінки знаходилося на правому боці головою на північний схід в неглибокій прямокутній могилі, видовбаній у скелястому ґрунті. Трохи північніше в окремії ямці лежали рештки 5-7 місячної дитини, покладе-

ної на лівому боці у скорченому стані. Друга пам'ятка представлена похованням 18-20 місячної дитини у гроті печери *Старосілля*. Слід зазначити, що продовжуваність життя палеолітичних людей була незначною: середня тривалість існування одного покоління дорівнювала близько 20 рокам, тобто воно помирало, ледве встигнувши залишити дітей. Час спільного проживання різних поколінь був занадто коротким, що гальмувало темпи культурного розвитку.

*Пізній палеоліт* збігається у часі з появою людини *сучасного фізичного типу* (рис. 2.4.) і заключною фазою льодовикової доби, яка відзначалась суворим кліматом. Тоді відбулось заселення Америки та Австралії, з'явилися сучасні антропологічні раси. У техніці обробки каменю спостерігалось широке використання нових прийомів відтискування довгих ножеподібних пластин з призматичних *нуклеусів*. Чудовою сировиною стали бивні мамонтів та роги північних оленів. Основою господарства залишалось колективне полювання на великих холодолюбних і стадних копитних тварин. З'явилися довготривалі поселення мисливців у гротах печер та на відкритій місцевості.

Північна частина України (карта 2.2.) належала до зони розповсюдження мамонтів у Європі. У разі вдалого полювання від дорослого мамонта можна було одержати до 2 тон м'яса, що було б достатнім для нормального харчування 30-50 осіб людей протягом місяця. Між 20-м і 13-м тисячоліттями тут функціонувало багато довготривалих поселень мисливців на цих великих тварин, серед яких всесвітньо відомою є *Мізинська* стоянка. На поселенні існувало п'ять господарсько-побутових комплексів, кожен з яких складався з наземного житла, майданчиків для обробки кременю та кістки, ям-сховищ для зберігання припасів. В культурному шарі знайдено 113 тис. переважно крем'яних виробів, серед них приблизно 4,5 тис. інструментів.

Південніше, у холодних степах, проживали мисливці на бізонів. Основним способом полювання на цих та інших стадних копитних тварин було колективне заганняння їх до яру чи іншого урвища.

Ускладнення духовної культури пізньопалеолітичної людини призвело до появи *другої історичної форми* існування *духовної культури* - *мистецтва*, тісно пов'язаного з релігійними віруваннями у формах *анімізму, тотемізму, магії*<sup>1</sup>. Загалом, первісне мистецтво представлено різними художніми і пластичними жанрами та формами – живописом (рис. 2.5,8.), графікою, барельєфом, об'ємною скульптурою (рис. 2.6,7).

Живопис, графіка, барельєф краще відомі у печерах південної частини Західної Європи, тоді як на теренах Східної Європи живопис і графіка характеризуються виключно реалістичними зображеннями мамонтів та диких коней на стінах *Капової печери* Південного Уралу, геометричними мальованими орнаментами на черепках мамонтів зі споруд на стоянках *Межиріч* (рис. 2.9.) та *Мізинська*, прокресленою композицією на бивні мамонта з *Кирилівської* стоянки у Києві. При цьому унікальними є вироби з мамонтової кістки, відкриті ще на початку 20 ст. на *Мізинській* стоянці, а саме пара браслетів і серія стилізованих

<sup>1</sup> Більш детально первісні форми релігійних вірувань розглядаються в курсі релігієзнавства.

жіночих статуеток, вкритих різьбленим геометричним орнаментом, кістяні та мушляні намиста, амулети.

Ускладнення духовного світу пізньопалеолітичної людини знайшло свій прояв у подальшому розвитку *поховальної обрядовості*. Так, в 1955 році на пагорбі біля струмка **Сунгір**, неподалік від міста Володимир у Росії, було відкрито ряд поховань, здійснених за 22 тисячі років тому (рис. 2.10.). Найбільш цікавим стало парне поховання хлопчика 12-13 років та дівчинки віком 7-8 років, котрі лежали на спині, головами один до одного. Їх шкіряний одяг вкривав орнамент з тисяч кістяних бісерних намистин. Найдивовижнішою виявилась *колекція зброї* з 16 речей – кинджали, легкі і важкі списи завдовжки 2,4 м (біля хлопчика) та 1,7м (біля дівчинки) з *бивнів мамонта*, попередньо розм'якшених та випрямлених. Ще одне поховання належало кремезному чоловікові 40-50-ти років. Скульптурні портрети похованих за їхніми черепами були відтворені у лабораторії пластичної реконструкції професора **Михайла Михайловича Герасімова**. Вони засвідчують, що хлопчик мав виразні негроїдні риси, тоді як дівчинка і дорослий чоловік належали до європеїдної раси.

\*\*\*

### 3. Культура мезоліту

*Мезоліт* (10 – 8 тис. до н.е.) - перехідна епоха від палеоліту до неоліту, початок становлення природно-кліматичної сучасності. Це час, коли припиняється поширення льодовиків, пом'якшується клімат, змінюється природне оточення первісної людини. Територія сучасної України вкрилась хвойними і широколистяними лісами. Основним об'єктом полювання стали вже не мамонти, які почали зникати 13 тис. років тому, а лісові трав'яні тварини (лось, тур, благородний олень, кабан, косуля). Саме тоді з'являються *лук та стріли*, завдяки чому мисливство поступово набувало індивідуального характеру. Великі колективи мисливців пізнього палеоліту розпадалися на дрібні групи, що починали вести напівкочовий спосіб життя, а їхні стоянки набули короткочасного характеру. Значну роль в мисливстві став відігравати *собака*, у цей же час почалося одомашнення *свині*. Поряд з мисливством у мезоліті посилилась роль збиральництва, виникло *рибальство*, як відносно самостійна галузь привласнюючого господарства. Відбулось вдосконалення техніки обробки каменю, зменшилися розміри знарядь, форма яких геометризувалась у вигляді трапецій, сегментів, трикутників, ромбів. Ці вироби – *мікроліти* - слугували вкладишами до рогової чи дерев'яної основи. Багато знарядь праці продовжували виготовляти з кістки та рогу тварин.

Завершення палеолітичної доби супроводжувалось суттєвими змінами в суспільних відносинах. Розпочався перехід від *матріархального* до *патріархального* роду, в результаті чого з'явилися *парні різностатеві поховання*, де основне місце належало чоловікові. Прикладом подібного археологічного комплексу може слугувати поховання у гроті печери *Мурзак Коба* (Крим). Однією з похованих тут стала жінка 20-25-ти років, інший небіжчик був чоловіком років 40-50-ти (рис. 2.11.). На обох долонях жінки останні фаланги мізинців були ампутовані ще в дитинстві, що свідчить про існування *ініціаційних* (пос-

вята у дорослі) обрядів, на зразок відомих за етнографічними джерелами у бушменів Африки та аборигенів Австралії.

У той самий час в Дніпровському Надпоріжжі в одному з могильників були поховані переважно чоловіки, більшість з яких загинула у бою (на це вказують крем'яні наконечники стріл в кістках). Можна думати про початок війн за мисливські та рибальські угіддя, котрі супроводжувались винищенням дорослих чоловіків-воїнів, включенням жінок та дітей переможених до племінної організації переможців.

У мистецтві мезоліту, замість первісного реалізму палеолітичної епохи, набули поширення схематизм, стали переважати спрощені геометризовані зображення. Загалом, мезоліт - це час значних змін в умовах життя та в економіці первісних мисливців, збирачів, рибалок, час формування передумов переходу до відтворюючих форм господарювання.

### Запитання для повторення і самоконтролю

1. Поясніть, що таке археологія, археологічні джерела, культурний шар. Які види археологічних пам'яток Ви знаєте?
2. Поясніть, що таке археологічна культура? Яким чином утворюються назви археологічних культур?
3. Розкажіть про основні принципи історичної хронології. Яким чином датуються археологічні пам'ятки?
4. Пригадайте археологічну періодизацію стародавньої історії.
5. Охарактеризуйте головні культурні зрушення часів палеоліту. Розкажіть про найбільш відомі пам'ятки палеоліту в Україні.
6. Розкажіть про основні новації (новоутворення) в культурі мезоліту. Розкажіть про мезолітичні пам'ятки в Україні.

### Література

Археологія України. Курс лекцій / За ред. Залізняка Л.Л. – К., 2005.

Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії // Україна крізь віки. – Т.1. – К., 1998.

Залізняк Л.Л. Первісна історія України. - К., 1999.

Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства. - К., 1999.

Столяр А.Д. Происхождение изобразительного искусства. – М., 1985.

[http://ukrmap.su/program2010/wh6/1\\_files/image050.jpg](http://ukrmap.su/program2010/wh6/1_files/image050.jpg)



## Тема 3. Передумови формування української культури в епоху становлення відтворюючого господарства

### План:

1. Становлення землеробства і скотарства. Буго-дністровська археологічна культура.
2. Енеоліт. Трипільська, середньостогівська та давньоямна культурно-історичні спільності.
3. Культурні новації бронзового віку.

### 1. Становлення землеробства і скотарства. Буго-дністровська археологічна культура

**Становлення землеробства і скотарства.** Перехідний період від мезоліту до неоліту супроводжувався низкою кризових явищ. Перш за все стає помітним занепад характерних для більш ранніх періодів масових загінних полювань на копитних тварин. Це було зумовлено кліматичними коливаннями рубежу плейстоцену – голоцену і наслідками хижацького характеру самого полювання. Як результат, деякі види тварин вимерли взагалі, а чисельність інших значно скоротилась. Потрібно було вводити штучні обмеження на полювання з метою створення мінімально сприятливих умов для відтворення популяції тварин. Зростання щільності населення обмежувало можливості освоєння нових територій з метою одержання харчових ресурсів. Усе це сприяло посиленню уваги первісних колективів до інших форм господарювання за рахунок пошуку нових джерел харчування, зокрема рослинного походження.

З початком неоліту починають переважати відносно осілі громади, які вели регулярне сезонне багаторесурсне господарство. Нові умови існування покликали до життя певні зміни у матеріальній культурі. На пропозицію видатного англо-австралійського археолога та історика **Гордона Чайльда**, їх прийнято називати «**неолітичною революцією**».

**Найбільш суттєвими ознаками неолітичної революції є такі:**

1. Вдосконалення технології виготовлення кам'яних знарядь (*розтилювання, свердління, шліфування*), що значно підвищило їх продуктивність.
2. Більш широке використання *деревини* для господарських потреб і створення спеціальних знарядь для її обробки - сокир, тесел, доліт, стамесок.
3. Зростання потреби у досконалих та високоякісних знаряддях призвело подекуди до відносно швидкого скорочення поверхневих покладів кременю і появи *копалін* цієї сировини. Починається розробка інших мінеральних ресурсів, зокрема солі. Останнє мало принципово важливе значення у зв'язку зі зростанням ролі рослинної їжі.

4. Найбільш суттєвою археологічною ознакою неоліту вважають появу *кераміки* та *керамічного посуду*. Такий посуд не боїться вогню і не пропускає вологу. Ці властивості кераміки набули принципової ваги за умов становлення землеробства, оскільки зерна рослин стають поживними для людини лише після тривалого варіння.
5. На основі плетіння виникло *ткацтво*. Матеріалом для нього слугували спочатку дикі рослини. З розвитком землеробства і скотарства з'явилися тканини з окультурених рослин, а пізніше й вовни. Археологічно поява ткацтва фіксується за відбитками тканин на поверхні керамічних виробів та масовими знахідками прясел з глини та каменю, котрі настромлювали на дерев'яні веретена для рівномірності їх обертання у процесі виготовлення ниток.
6. Бурхливі процеси етнічної диференціації, освоєння місцевих ресурсів супроводжувались зростанням міжобщинних контактів та обміну, в тому числі речами престижного значення. Внаслідок цього спостерігалось вдосконалення транспортних засобів. Широкого розповсюдження набули видовбані човни, сани та сани-волокуші. Починається *використання м'язової сили тварин*, у результаті чого людина відкрила для себе нове джерело енергії та впливу на природу.
7. Найважливішим досягненням неоліту став *початок переходу до відтворюючого господарства у формах землеробства, скотарства, ремесел*.

До *проблеми становлення відтворюючого господарства* в різні часи звертались багато дослідників. Перш за все їх зацікавив процес заміни одних господарських систем іншими. Протягом 18 - 19 ст. домінувала так звана *теорія трьох стадій*. Відповідно до неї, люди спочатку займались мисливством, потім перейшли до скотарства, а вже від нього до землеробства. Більшість дослідників 19 ст. вважали, що землеробство виникло з потреби заготівлі кормів для домашніх тварин. Наприкінці 19 ст. з розвитком етнографії та археології виявилось, що ця теорія не знаходить фактологічного підтвердження і сьогодні ми згадуємо про неї виключно з метою показати історію розвитку наукових досліджень в галузі історії економіки. У наші дні активно розробляються інші гіпотези:

- а) скотарство та землеробство виникли незалежно одне від одного в різних регіонах. У процесі поширення на нові території вони злилися в єдину систему первісного відтворюючого господарства;
- б) лише в осілоземлеробних суспільствах з відходами продуктів рослинництва могло виникнути скотарство;
- в) виникнення землеробства і скотарства - взаємопов'язаний процес, оскільки у ранніх формах вони не могли існувати одне без одного з причини незначної продуктивності. Початковий етап відтворюючої економіки втілювався у хліборобно-тваринницьких антропогеографічних комплексах, що зберігали також традиції більш раннього інтенсивного збиральництва і мисливства.

Щодо *первинних центрів становлення відтворюючого господарства*, то з цього приводу продовжуються суперечки між прибічниками *моно-* та *полі-центричних* поглядів. На нашу думку, більш обґрунтованою є точка зору *полі-*

центристів. Сучасні археологічні та генетичні дані дозволяють виділяти кілька без сумніву *первинних центрів землеробства*:

- *Передня Азія* (у 9-8 тис. до н.е. окультурені пшениця, жито, овес, бобові, морква, інжир, виноград, плодови (яблуна, грушка)).
- *Північно-Східна Африка та Середземномор'я* (у 8-6 тис. до н.е. окультурені тверда пшениця, ячмінь, сорго, коров'ячий горох, сочевиця, капуста, гарбуз, маслина, кавове дерево).
- *Південна та Південно-Східна Азія* (у 7 тис. до н.е. окультурені рис, соя, просо, гречка, цукрова тростина, цитрусові, фінікова пальма, кокосова пальма).
- *Мезоамерика* (у 8-3 тис. до н.е. окультурені соняшник, арахіс, солодка картопля, квасоля, авокадо, кукурудза, какао, бавовник, тютюн).
- *Андська зона Південної Америки* (у 4-2 тис. до н.е. окультурені картопля, томати, хінне дерево).

В різних частинах світу *землеробство* виникло у своєрідних природних та соціокультурних умовах, проте у більшості первинних центрів рослини висаджували у вологі ґрунти поруч з природними водоймами. Посіви спочатку були змішаними, коли невеликі ділянки-города щільно засаджували різноманітними рослинами. Це дозволяло штучно підвищувати родючість ґрунту і продовжувати термін використання «полів», полегшувало проведення різноманітних експериментів над самими рослинами. Проте невеликі розміри ділянок не могли задовольнити зростаючі потреби у продуктах харчування, ось чому поруч з городами почали розробляти більші за розмірами поля, на яких вирощували основні сільськогосподарські *монокультури*. Для первісного зернового та зернобобового ручного землеробства характерними були палки-копачки, рогові мотики, дерев'яні лопати, крем'яні сокири-тесла. Для збирання врожаю використовували ножі з кременю, пізніше серпи, виконані у вкладишевій техніці. Переробляли зерно за допомогою кам'яних зернотерок та дерев'яних чи кам'яних ступок. Запаси зерна зберігали у горщиках, ямах, наземних сховищах різних типів.

Перелік *одомашнених людиною тварин* набагато коротший, ніж рослин. Річ у тім, що уведення в культуру рослин, оволодіння їх формоутворенням для задоволення людських потреб - процес активний однобічно, причому активність спрямована від людини до рослини. Натомість, будь-яка тварина активна сама по собі, вона відрізняється певним поведінковим стереотипом, хоча й запрограмованим на видовому рівні, але досить різноманітним. Кожна особина вимагає індивідуального підходу й або зовсім не підкоряється волі людини, або підкоряється їй не до кінця. Наприклад, у Давньому Єгипті одомашнені або напіводомашнені були газель, антилопа, лисиця, гієна, журавель, можливо деякі види мавп, котрі згодом вийшли з культурного простору, тому що їх видова поведінка не сприяла, а скоріше перешкоджала остаточному підпорядкуванню волі людини. Інші види тварин завдяки своїй поведінковій активності, жвавості, цікавості, відсутності сильної боязкості легко піддавалися прирученню й одомашненню, прикладом чого може бути собака. Необхідність комбінації сприят-



ливого поведінкового стереотипу і певних корисних якостей, що могли бути використані в господарській діяльності людини, рідкісність таких комбінацій пояснюють виняткову нечисленність повністю одомашнених і закріплених у цьому стані видів тварин. За підрахунками американського біолога **Джеральда Даймонда**, зі 148 видів високорозвинених трав'яних ссавців з масою тіла 50 і більше кілограмів одомашнено лише 14. Узагальнені відомості про час та місце одомашнення найбільш важливих видів домашніх тварин наведено нижче:

<i>Вид</i>	<i>Дата (тис. років до н.е.)</i>	<i>Місце</i>
Собака	10-8	Північ Євразії, Передня Азія, Китай, Північна Америка
Вівця	8	Передня Азія
Коза	8	Передня Азія
Свиня	8	Китай, Передня Азія
Велика рогата худоба	6	Передня Азія, Південно-Західна Азія, Індія, Північно-Східна Африка, Південно-Східна Європа
Кінь	4	Україна
Віслик	4	Єгипет, Передня Азія
Кішка	5-4	Єгипет
Азійський буйвіл	4	Китай?
Лама/альпака	3,5	Анди
Двогорбий верблюд	2,5	Центральна Азія
Одногорбий верблюд	2,5	Аравія

**Таблиця 3.1. Час і місце одомашнення ссавців**

Для **раннього скотарства** було властивим утримання обмеженої кількості переважно невеликих тварин спочатку майже без догляду на вільному випасі. Пізніше із зростанням полів і чисельності стад виникла потреба в охороні землеробних угідь від домашньої худоби. Поля і городи ділянки стали огорожувати, а стада одержали пастухів та спеціальні загони для тимчасового утримання.

**У Європі місцева база переходу до відтворюючого господарства виявилась занадто обмеженою.** Ось чому становлення землеробно-скотарського способу життя на нашому континенті було пов'язане з потужним передньоазійським імпульсом в формі міграцій, який перш за все торкнувся Балкан та Північної Греції (карта 3.1.). Найдавніші поселення європейських землеробів та скотарів відомі на півночі Греції у Фессалії. Вони належать до так званого «докерамічного неоліту» і датуються рубежем 8-7 тис. до н.е. З другої чверті 7 тис. до н.е. на Балканах з'являється кераміка і поширюється на південний схід Європи.

На рівнинах Центральної і частково Західної Європи поширення землеробства і скотарства пов'язано з культурою лінійно-стрічкової кераміки 6-5 тис. до н.е. Ранні землероби Європи культивували комплекс рослин, близький до передньоазійського: емер, пшеницю-однозернянку, кілька видів ячменю, горох, сочевицю, вику. Пізніше з Передньої Азії було одержано м'яку та карликову пшеницю, спельту, жито, льон. Стада у ранньонеолітичних європейців за своїм складом були також близькі до передньоазійських: перше місце належало козам та вівцям, друге – великій рогатій худобі, третє – свиням та собаці. Велику рогату худобу, як і коней, мешканці Європи одомашнили самостійно на південному сході континенту.

Археологічні дані свідчать про загальну тенденцію до зростання народонаселення в неоліті, його концентрацію у великих общинах. На Балканах з'явилися багатокамерні житла площею до 120 м<sup>2</sup>, які на території України поширилися в енеоліті, разом з пам'ятками *трипільської* культури. Небіжчиків ховали або на території поселень, або поруч з ними на невеликих ґрунтових могильниках. Коефіцієнт смертності складав 20-40%, оскільки в умовах концентрації населення у великих довготривалих поселеннях значно зростала небезпека інфекційних захворювань та епідемій. У всіх ранніх землеробів етнографи відзначають білкове голодування, яке сприяло поширенню дитячого рахіту. У разі неврожаю наслідки масового голоду були значнішими, ніж у мисливців, рибалок та збирачів. Значна кількість чоловіків гинула під час війн. Однак, навіть на цьому фоні, зростання темпів приросту населення Європи приблизно у 100 разів з переходом до раннього відтворюючого господарства свідчить саме за себе.

**Буго-дністровська археологічна культура.** В межах **України** та всієї Східної Європи однією з перших землеробно-скотарських культур була **буго-дністровська** археологічна культура кінця 7 - 5 тисячоліть до н.е. (рис. 3.1.). Ця культура генетично була пов'язана з населенням північних Балкан і може вважатись прикладом *привласнюючо-відтворюючого господарства перехідного типу* за доби неолітичних зрушень в Європі. Її відкриття та основний ареал розповсюдження пов'язані з територією сучасної Вінниччини. Більшість поселень цієї культури були невеликі за розмірами, тимчасові. Вони знаходились на краях надзаплавних терас, на островах та у заплавах річок. Відомі кілька наземних легких каркасних жител і землянок. На поселеннях Придністров'я серед рослинних домішок до глини посуду знайдені рештки пшениці-однозернянки, двозернянки та спельти. Про заняття землеробством на родючих ґрунтах заплав свідчать знахідки рогових мотик. Відбитки на керамічному посуді вказують також на розвиток збирання диких рослин. Племена *буго-дністровської* культури знали й скотарство. Вони розводили овець, кіз, велику рогату худобу, свиней, але скотарство ще мало другорядне значення порівняно з мисливством та рибальством.

\*\*\*

### 2. Енеоліт. Трипільська, середньостогівська та давньоамна культурно-історичні спільності

**Енеоліт**, або міднокам'яний вік, був подальшою визначною віхою у розвитку матеріальної та духовної культури людства. Принципово важливе значення мало виникнення **металургії**. Першим металом стала **мідь**, на основі якої пізніше було винайдено сплав – **бронзу**.

Загальна лінія історичного розвитку **кольорової металургії** реконструюється таким чином:

- обробка самородної міді спочатку методом холодного, а згодом і гарячого кування;
- одержання міді з руди та опанування техніки лиття;
- виготовлення штучних сплавів на основі міді.

Найдавніша ковальська обробка міді зафіксована на поселеннях Передньої Азії з 8-7 тис. до н.е. на базі значних покладів самородної міді у Південно-східній Анатолії (Туреччина). Методом холодного кування можна було одержати невеликі за розмірами речі – намистини, голки, шила. Перехід до гарячого кування відбувся на межі 7-6 тис. до н.е., а з кінця 6 тис. вже відомо багато великих речей, відлитих з розплавленої міді. Розвиток металургійного виробництва потребував потужної сировинної бази. З другої половини 5 тис. до н.е. почалася розробка глибинних родовищ мідної руди. Найдавніша у світі міднорудна копалина відкрита у Тімні на півдні Ізраїлю. Дещо пізніше з'явилися копалини в Ірані та в Анатолії. Одночасно в Передній Азії набуло поширення виготовлення сплавів міді з додаванням миш'яку, нікелю, олова, тобто з'явилася **бронза**. Поширення бронзи на сусідні регіони стародавнього світу припало на кінець 4 тис. до н.е.

Для Південної, Центральної та Східної Європи принципове значення мав розвиток **Балкано-Карпатської** металургійної провінції, що стала функціонувати з другої половини 6 тис. до н.е. Балканська металургія характеризувалась надзвичайною потужністю: 95% виробів належали до масивних знарядь праці та предметів озброєння. Домінувала **ливарна** техніка з використанням двосторонніх та багатоскладових форм, що для енеоліту більше ніде не зафіксовано. Вироби виготовляли переважно з чистої міді, а з кінця 4 тис. до н.е. інколи навіть з бронзи.

На Південному Заході Східної Європи набув розвитку **трипільський** осередок кольорової металургії, тісно пов'язаний з Балканами. Через трипільців метал потрапляв далі на схід.

З другої половини 4 тис. до н.е. металургійна лихоманка охопила всю Європу, що призвело до швидкого вичерпування легкодоступних карбонатних та оксидних руд. З другої половини 3 тис. до н.е. подекуди (Іспанія, Австрія, Ірландія, Кавказ) з'явилися глибокі шахти і нові технології видобування руди.

**Енеоліт** - це час, коли в багатьох регіонах світу процес переходу від привласнюючих до відтворюючих форм господарства наближався до завер-

шення. На території України вже чітко простежувались дві великі *господарсько-культурні зони*, що визначатимуть особливості її культурного розвитку впродовж наступних тисячоліть:

- *лісостепова*, осіле господарство мешканців якої віднині базуватиметься переважно на землеробстві та приселищному скотарстві, різноманітних ремеслах, торгівлі;
- *стєпова*, де переважатиме спочатку рухливе, а згодом і кочове скотарство.

**Трипільська, середньостогівська та давньоямна культурно-історичні спільності.** Розглянемо особливості становлення цих відмінностей на прикладі *трипільської, середньостогівської та давньоямної* культурно-історичних спільностей (КІС) часів енеоліту і самого початку бронзового віку.

**Трипільська КІС.** Перші цілеспрямовані розкопки пам'яток трипільської культури були проведені в 1897 р.<sup>1</sup> біля села Трипілья недалеко від Києва видатним українським археологом **Вікентієм В'ячеславовичем Хвойкою**<sup>2</sup> (рис. 3.2.) Сьогодні відомо кілька тисяч поселень та сотні поховань трипільської культури на території між Дніпром та Нижнім Придунав'ям, які датуються 5–4 тис. до н.е. (карта 3.2.; 3.3.). *Виділяють три основні етапи її розвитку:*

- *ранній* – 48-45 ст. до н.е., коли перші пам'ятки трипільської культури з'являються в лісостеповій течії Дністра та Нижнього Дунаю;
- *середній* – 44-40 ст. до н.е., коли починається процес просування трипільських племен в басейн середньої течії Південного Бугу та на Правобережжя Дніпра;
- *пізній* – 39-30 ст. до н.е., коли ареал трипільських пам'яток стає найбільшим, охоплюючи Волинь, Середнє Придніпров'я, Побужжя, Придністров'я, степові райони між Дніпром і Дунаєм.

Палеоботанічні дослідження довели, що, починаючи з раннього етапу трипільської культури, *землеробство* вже мало стійкі традиції (рис. 3.3.). У той час вирощували пшеницю (однозернянку, двозернянку і спельту), ячмінь (плівчастий та голозерний), просо, бобові. На одному з поселень на території Молдови знайдено абрикосові кісточки. На середньому етапі Трипілья в Дністровсько-Прутському межиріччі з'являється виноградарство. На пізньому етапі трипільської культури в землеробстві зростає питома вага проса та бобових, з'являється примітивна слива (гібрид малоазійської аличі з диким абрикосом), а також виноград з великими ягодами. Основним знаряддям обробки ґрунту залишалася рогова мотика. Експериментальне вивчення трипільських мотик довело їх достатню ефективність: троє робітників за годину могли обробити ділянку площею 150-200 м<sup>2</sup>. Землеробство було *ручним*, що допускало спорадичне використання рогових та дерев'яних *борознових знарядь* для проведення рівної борозни після розпушування ґрунту мотиками. Для збирання врожаю використовували серпи з крем'яними вкладишами, вставленими під кутом у дерев'яну чи рогову основу. Продуктивність такого серпа лише вдвічі поступалась сучас-

<sup>1</sup> Відкрита у 1893 р.

<sup>2</sup> Він був чехом за походженням.

ним сталевим знаряддям та була практично однаковою з виробничими можливостями мідного серпа. Зерно зберігали в глиняних горщиках (рис. 3.4.), ямах і переробляли на дрібну крупу за допомогою зернотерок і дерев'яних ступок.

**Скотарство** базувалось на розведенні переважно великої рогатої худоби або свиней (рис. 3.5.). Кістки інших домашніх тварин зустрічаються рідше. На пізньому етапі стає помітним збільшення частки малої рогатої худоби у мешканців степової зони.

На ряді поселень переважають *остеологічні* рештки диких тварин, найчастіше копитних. На півдні відомі кістки левів, на яких полювали недалеко від сучасної Одеси. В лісах та гаях біля поселень збирали кизил, дикі грушки, яблука та вишні. У Дністрі ловили сомів довжиною до 1,8 м.

**Спираючись на існуючі джерела, можна говорити про три варіанти господарської системи трипільських племен: землеробно-скотарський, скотарсько-землеробний, мисливсько-скотарсько-землеробний.**

Основну кількість знарядь виготовляли з **кременю** придністровських та волинських родовищ, деякі робили з рогу оленя, косулі, лося, з кісток та іклів кабана. **Металообробка** розвивалась повільно. Мідних речей спочатку було дуже мало (шила, риболовні гачки, дрібні прикраси). Сировину для них довгий час привозили з Балкано-Карпатської металургійної провінції у вигляді злитків та смуг чистої міді. Серед технічних прийомів трипільці спочатку засвоїли лише холодне та гаряче кування і зварювання. Певні зрушення в **кольоровій металургії** спостерігаються тільки на пізньому етапі Трипілля (3.6.) Особливого розвитку досяг південний *усатівський* металургійний центр, який працював на кавказькій сировині, але за формою виробів був тісно пов'язаний з єгейським світом. На півночі не менш потужним був *софіївський* центр в Середньому Придніпров'ї, який використовував традиційну сировину з Балкано-Карпатського басейну.

У середньому Трипіллі з'являються ознаки деякої спеціалізації домашніх общин. Наприклад, на селищі Веселий Кут в Придніпров'ї відкрито велику **гончарну майстерню** з двоярусним випалювальним горном. Подальшого розвитку гончарна справа набула на пізньому етапі трипільської культури. Так, на поселенні Жванець існували дві майстерні, в одній з яких досліджено шість двокамерних гончарних печей. **Домашніми промислами** були ткацтво, обробка шкіри, дерева, будівельна справа.

Найбільш ранні **поселення** були невеликими, площею до кількох гектарів, інколи мали кільцеву систему планування і склались з наземних та напівземлянкових жител. Деякі споруди сягали розмірів 130 м<sup>2</sup> та мали внутрішній поділ на кімнати. На середньому етапі *трипільської культури* площа поселень збільшилась до кількох десятків гектарів, типовою залишалась циркульна система планування, за якої будинки розташовувались одним чи кількома колами. В західній частині ареалу трипільської культури будинки могли бути двоповерховими (рис. 3.7.). На першому поверсі розташовувались господарські приміщення з печами, місцями для переробки зерна. Поруч влаштовували вертикальні ткацькі верстати. Підлога першого поверху була земляною, обмащеною глиною

з піском. На другий поверх потрапляли зовні або через отвори в стелі за допомогою драбин. Особливої уваги заслуговують великі поселення трипільської культури, що існували на початку пізнього періоду. Вперше на них звернув увагу К.В. Шишкін, аналізуючи матеріали *аерофотозйомки* на Уманщині. Таким є поселення *Майданецьке* (300 га), *Доброводи* (250 га), *Тальянки* (400 га). Аналіз структури поселень, планування житлових споруд дозволяють зробити висновки стосовно форми сім'ї та суспільного устрою трипільців: малі родини об'єднувались та проживали в спільному багатокімнатному будинку, або у групі невеликих сусідніх жител. Сімейні общини утворювали родову організацію, якій належало поселення середніх розмірів. Найвищою формою суспільної організації було плем'я, можливо, союз племен.

Поховальна обрядовість носіїв трипільської культури відома переважно за пам'ятками пізнього періоду. Більшість поховань зроблено за обрядом тілопокладення в ґрунтових могилах. В Середньому Придніпров'ї широко відоме тілоспалення з похованням решток кремації у керамічних посудинах. На півдні досліджені поховання під курганными насипами. Зрідка зустрічаються поховання на території поселень, в тому числі під підлогами будинків. Нечисленні антропологічні реконструкції (рис. 3.13.) дозволяють бачити у трипільцях представників *середземноморської раси*.

*Духовну культуру* трипільців можна хоча б частково реконструювати за предметами і комплексами, пов'язаними з релігійними віруваннями. Культурне значення мала орнаментация посуду, в тому числі нанесена жовтою, чорною, білою фарбами. Розквіт мистецтва розпису припадає на кінець середнього періоду трипільської культури, коли до знаків символів родючості додаються зображення людей, оленів, косуль, биків, кіз, собак і птахів. Великий інтерес викликає *глиняна пластика*, представлена *антропоморфними* та *зооморфними* статуетками, моделями жител та побутових речей, культовими посудинами (рис. 3.4-5; 7-12). Серед антропоморфних статуєток переважають зображення жінок, тоді як чоловічі скульптури зустрічаються дуже рідко. До глиняного тіста домішували борошно або зерна культурних рослин, що підкреслює зв'язок жіночого начала з культом родючості та землеробством. Зооморфна пластика поступається за кількістю антропоморфним зображенням і представлена образами бика, корови, барана, козла, свині, собаки. Деякі факти вказують на особливу роль бика, собаки, ведмедя, оленя в релігійних віруваннях трипільців. Досить різноманітними були форми глинобитних вівтарів.

***Середньостогівська КІС*** ряду археологічних культур середини 5 – середини 4 тис. до н.е. була першим масштабним утворенням степового енеоліту Східної Європи (карта 3.2.), що охоплювало в окремі періоди існування територію степу та південних районів лісостепу від Нижнього Дунаю до Волги. Господарство базувалось на приселищному і рухливому скотарстві з розведенням переважно малої та великої рогатої худоби. Почався процес одомашнення коня й під кінець існування спільності в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця коні вже становили більше половини стада домашніх тварин. М'ясне конярство стало відігравати помітну роль в економіці та системі харчування степовиків, хоча

використання коней у якості тяглової сили, а тим більше для верхової їзди, стане важливою рисою степової культури лише з середини-кінця бронзового віку. **Формування в степових регіонах господарства з переважанням скотарства було важливим внеском степових племен України у розвиток світового відтворюючого господарства.** Антропологічні дані з поховань свідчать про *індоєвропейську* приналежність середньостогівців (рис. 3.14.), принаймні у межиріччі Дніпра і Дону.

**Давньоямна КІС** рубежу енеоліту-бронзи 30 –23 ст. до н.е. продовжила основну лінію розвитку ранніх степових скотарсько-землеробних племен. Її пам'ятки були виділені на початку 20 ст. видатним археологом **Василем Олексійовичем Городцовим** (рис. 3.15.) на Сіверському Дінці. Сьогодні вони відомі на величезній території від Південного Уралу на сході до Балкано-Дунайського регіону на заході (карта 3.3.). У носіїв *давньоямної спільності* в стаді домашніх тварин переважала мала рогата худоба, розводили також велику рогату худобу, коней. Кістки свиней зустрічаються дуже рідко. Велика рогата худоба мала значні розміри, в середньому 130 см в холці. Досить великими, порівняно з Центральною Європою, були й вівці. Порода коней нагадувала *тарпана*. Не викликає сумніву переважно м'ясна спрямованість скотарства, яке вже було рухливим. Землеробство виконувало допоміжну роль. Про рухливий спосіб життя свідчить відсутність довготривалих поселень, поява *підкурганних* поховань чоловіків, жінок, дітей в глибинних степових районах. Люди давньоямної культури (рис. 3.18.) ховали небіжчиків у глибоких прямокутних ямах (звідки пішла назва культури і спільності), перекритих зверху деревом або кам'яними плитами. Тіло померлого розташовували на боці в скорченому стані, густо посипаючи червоною вохрою (рис. 3.16.). Інвентар був простим: крем'яні наконечники стріл та списів, кам'яні шліфовані сокири чи наверхшя булав, кістяні заколки до верхнього одягу, один чи кілька горщиків, прості мідні прикраси (рис. 3.17.). Над могилою насипали невеликий курган. Досить часто в насип над основним похованням підзахоронювали інших померлих родичів. У такому випадку курган поступово зростає, сягаючи значних розмірів. В ряді поховань *давньоямної культури* знайдено деталі чотириколісних возів – найдавніших колісних транспортних засобів у Східній Європі (рис. 3.19.). Провідні дослідники вбачають у головній масі представників давньоямної культурно-історичної спільності перших *індоаріїв*. Крім багатьох інших ознак на це вказують і певні особливості релігійних уявлень, зашифрованих в оздобленні поминальних стел, зокрема *всесвітньовідомого Керносівського ідола* 3 тисячоліття до н.е. (рис. 3.24.). Цю стелу з пісковика заввишки 120 см і масою 950 кг було знайдено випадково у 1973 р. біля с. Керносівка на р. Орелі у Дніпропетровській області. Вона зображує бородатого чоловіка, озброєного луком зі стрілою, булавою, кам'яною сокирою-молотом, списом, двома металевими сокирами. Він підперезаний поясом, що ззаду охоплює ступні (символ скорченого поховання). Фігура з усіх боків вкрита складним орнаментом, на спині змодельоване світове дерево, на лопатках символи сонця та місяця. Серед інших зображень на стелі привертають увагу сцени полювання з двома собаками, фігурка бика, коня й коби-

ли, лячка і тигель поруч зі стопами. Більшість з цих атрибутів стали невід'ємною складовою індоарійських міфів про творення світу і людей.

\*\*\*

### 3. Культурні новації бронзового віку

**Бронзовий вік** – період в історії людства, коли набувають широкого розповсюдження знаряддя праці та зброя з першого штучного матеріалу, створеного людьми - **бронзи**. Бронзові знаряддя твердіші та більш якісні за мідні. Крім того бронза плавиться при нижчій температурі, ніж мідь (700-900° замість 1083°). Для багатьох регіонів Європи бронзовий вік охоплював 3 - 2 тис. до н.е. Спочатку вистачало руд поверхневого залягання. З плином часу з'явилась потреба у спорудженні шахт. Бронзові злитки ставали об'єктами жвавого торговельного обміну і розповсюджувались далеко від місця свого виготовлення. Низька температура плавлення бронзи дозволяла займатись цим у простих печах та на домашніх вогнищах. Ось чому на початку бронзового віку досить розповсюдженим було домашнє виробництво нескладних речей з цього металу і лише згодом з'явилися мандрівні ремісники та значні виробничі центри. Серед благородних металів особливо цінувалось золото, у видобуванні якого важливе місце належало Ірландії, Трансільванії, Нубії. Срібло надходило до Європи переважно з Іспанії та Егейського басейну. Проте ні мідні, ні бронзові знаряддя ще не могли повністю витіснити з ужитку камінь, робочі властивості якого були інколи кращими за бронзу. Камінь, придатний для виготовлення знарядь є майже всюди, тоді як мідь і особливо олово зустрічаються в природі відносно рідко і коштують дорого.

В епоху бронзи в Європі ще панувало ручне **землеробство**, проте вже з'явилися **знаряддя для оранки** - дерев'яні *рала*. Вони знайдені в болотах і торфовищах помірної зони Європи у Данії, Швейцарії, Німеччині, Чернігівській області України (рис. 3.22.), Брянській області Росії. Відомі зображення сцен оранки на скелях Швеції та Італії, кам'яних стелах Південної України. Проблема становлення і поширення орного землеробства є далекою від остаточного розв'язання. У наш час більшість фахівців намагається виводити його із *борознових* знарядь, які спочатку використовували лише для формування грядок та вкривання насіння ґрунтом. Такі «борозни» простежені під насипами курганів Західної Європи 4 тис. до н.е. Перші рала на тязі тварин походять з Південної Месопотамії 4 тис. до н.е. У Єгипті рала почали використовувати на межі 4 - 3 тис. до н.е. спочатку для загортання посівів.

У посушливих районах Старого Світу ефективність орного землеробства базувалась на **іригаційних** (зрошувальних) моделях підвищення родючості ґрунтів, що сприяло ускладненню суспільної організації праці. Зрошувальне землеробство виникло, скоріш за все, на Півдні Месопотамії у 7 - на початку 6 тис. до н.е., а в Єгипті з'явилось у другій половині 5 тис. до н.е. Приблизно до цього часу відносяться перші спроби зрошування полів за допомогою більш примітивних систем у Середній Азії. В Європі енеолітичного часу відомі дамби для затримування повеневої води лише у Болгарії.



Слід зазначити, що запровадження орного землеробства не одразу виявило свої переваги, оскільки орне землеробство у Європі, стало розповсюджуватися лише тоді, коли природні властивості найбільш родючих ґрунтів, завдяки діяльності неолітичних та енеолітичних ручних землеробів, були значно виснажені. Кризова ситуація змушувала людей освоювати ділянки, віддалені від річкових заплавл, де архаїчні прийоми оранки призводили до швидкої ерозії ґрунтів. Як наслідок, врожай на полях землеробів бронзового віку міг бути у 3 - 6 разів нижчим, ніж за умов ручного землеробства раннього неоліту. Падіння врожайності компенсувалось збільшенням площ оброблюваних ґрунтів.

Подальший розвиток *скотарства* був пов'язаний з формуванням *молочного напрямку*. Найдавніші керамічні посудини для виготовлення сиру з молока у Північній Месопотамії датуються 7-6 тис. до н.е., в у Єгипті та Європі 5-4 тис. до н.е. Доїли переважно малу рогату худобу, пізніше велику рогату худобу і коней. Значення молочного скотарства для покращення умов життя людей можна проілюструвати таким прикладом: утримання 7 телят до двох років потребує стільки ж кормів, скільки 3-х голів великої рогатої худоби до віку 3,5 років. У першому випадку можна одержати на 40% м'яса більше. У другому випадку, за умови молочного використання худоби, за тієї ж кількості кормів можна одержати цінних тваринних білків у 4-5 разів більше і додатково використовувати дорослих тварин як тяглову силу. У Східній Європі першою це наочно продемонструвала розглянута нами вище ямна культурно-історична спільність, динамічний розвиток якої забезпечили чотириколісні вози, запряжені дорослими волами.

Успішний розвиток скотарства в Євразії був тісно пов'язаний з одомашненням *коня* в енеоліті. Разом з хвилею індоєвропейців в на початку 3 тис. до н.е. він потрапив до Передньої Азії, а в середині 2 тис. до н.е. до північних районів Індостану. Приблизно у 17 ст. до н.е. з цією твариною познайомились мешканці Єгипту. Розвиток *конярства* супроводжувався спробами використання коней у транспорті. Біля 18 ст. до н.е. в похованнях перших іранців південної частини Східної Європи, представлених катакомбною культурно-історичною спільністю (карта 3.4.) з'являються колісниці для кінської запряжки (рис. 3.20.). Близько 15 ст. до н.е. тут, у похованнях *іранців зрубної культурної спільності*, з'являються деталі вуздечки для верхової їзди (рис. 3.21.). Починається багатовікова історія *вершництва й кінноти*.

Завершення процесу перетворення конярства на важливу галузь скотарства сприяло оформленню *кочового скотарства* в степах Європи та Азії. Річ у тім, що в євразійських степах критичним чинником для кочівництва є характер зимових пасовиськ, зокрема товщина снігового покриву. Не усі домашні тварини здатні до видобування корму з-під снігу (*табенювати*). Велика рогата худоба та верблюди взимку вимагають підгодівлі людиною. Мала рогата худоба може випасатись сама за потужності снігового покриву до 10-12 см, а коні досить легко видобувають з-під снігу корм на глибині до 60 см. Ось чому з другої половини 2 тис. до н.е. табуни коней, *керовані пастухами-вершниками*, разом з

отарами малої рогатої худоби утворили основу кочового скотарства в північних районах Великого Степу від Дунаю до Тянь-Шаню.

Розвиток нових форм господарства, накопичення багатств у формі стад домашньої худоби, запасів збіжжя, металу сприяли посиленню військових сутичок між племенами і родами, найчастіше з метою грабунку, одержання багатства. В археологічних матеріалах це знайшло відображення у факті появи невідомої раніше професійної військової зброї та військової колісниці. Процес розкладу первісних відносин у різних куточках Європи та Старого Світу йшов нерівномірно і мав різні наслідки: подекуди з'явилися державні утворення, міста, класові відносини, в інших суспільствах ці процеси ще не мали суттєвого значення. На півдні Східної Європи, де сьогодні знаходиться держава Україна, проживали різні етноси з яскравими культурами. Їх вбрання можна уявити собі за реконструкціями художниці **Зінаїди Олександрівни Васіної** (рис. 3.25.).

### Запитання для повторення і самоконтролю

1. Наведіть характерні ознаки «неолітичної революції».
2. Пригадайте, у чому полягає сутність проблеми становлення відтворюючого господарства? Розкажіть про центри становлення відтворюючого господарства.
3. Які спільні риси раннього землеробства і скотарства у різних куточках нашої планети Ви знаєте?
4. Розкажіть про особливості процесу становлення землеробства і скотарства в Європі. Пригадайте характерні риси буго-дністровської археологічної культури.
5. Розкажіть про основні етапи становлення кольорової металургії в енеоліті.
6. Розкажіть про господарство, побут, вірування населення трипільської культури.
7. Розкажіть про особливості культури найдавнішого населення євразійських степів (середньостогівська та давньоямна культурно-історичні спільності).
8. Пригадайте найважливіші культурні новації бронзового віку.

### Література

- Археология СССР: Энеолит. – М., 1982.
- Археология України. Курс лекцій / За ред. Залізняка Л.Л. – К., 2005.
- Васіна З. Український літопис вбрання: Науково-художні реконструкції: Книга-альбом.- Т.1. - К., 2003.
- Енциклопедія трипільської цивілізації / Ред. Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю. – Т.1. - К., 2004.
- Даймонд Дж. Ружья, микробы и сталь. – М., 2009.
- История первобытного общества: Эпоха классового образования. – М., 1988.
- Монгайт А.Л. Археология Западной Европы: Бронзовый и железный века. – М., 1974.
- Шнирельман В.А. Возникновение производящего хозяйства. – М., 1989.
- [http://rugiland.narod2.ru/russkaya\\_antropologiya/antropologiya\\_dneprodonetskoj\\_i\\_s](http://rugiland.narod2.ru/russkaya_antropologiya/antropologiya_dneprodonetskoj_i_s)

rednestogovskoi\_kultur\_/  
[http://www.liferostov.ru/upload/reportag/muzei/mini/\\_MG\\_6193.jpg](http://www.liferostov.ru/upload/reportag/muzei/mini/_MG_6193.jpg)

[http://haplogroup.narod.ru/eur\\_hap2.html](http://haplogroup.narod.ru/eur_hap2.html)

[http://dneslovo.at.ua/Mapy/800px-042\\_Ukraine\\_Eneolit.png](http://dneslovo.at.ua/Mapy/800px-042_Ukraine_Eneolit.png)

<http://dneslovo.at.ua/Mapy/bronza.png>

[http://dneslovo.at.ua/Mapy/rannja\\_bronza.png](http://dneslovo.at.ua/Mapy/rannja_bronza.png)



## Тема 4. Передумови формування української культури у Скіфську добу

### План

1. Початок епохи заліза
2. Грецька колонізація Північного Причорномор'я
3. Скіфія та її населення. Культура скіфів-кочівників українського Степу 7 – 4 ст. до н.е.
4. Культура землеробів-скотарів українського Лісостепу 8 – 4 ст. до н.е.

#### 1. Початок епохи заліза

**Е**поха заліза – це час, коли набувають розповсюдження різноманітні знаряддя і вироби з найбільш поширеного у світі металу - заліза. Людина опанувала залізо відносно пізно, оскільки його важко обробляти і воно є порівняно м'яким матеріалом у чистому вигляді. Здавна людям було відоме метеоритне залізо, поодинокі прикраси з якого знайдені в єгипетських похованнях 4 тис. до н.е. Залізо в давнину одержували з бурих залізняків, озерних, болотяних, лугових та інших руд. Одержати залізо з руди набагато важче, ніж мідь. Плавка заліза була неможливою для стародавніх металургів, оскільки для цього потрібна дуже висока температура (1528°). Спосіб одержання заліза з руди було відкрито лише в 2 тис. до н.е. хетами у Передній Азії і коштувало воно тоді у 5 разів дорожче за золото і у 40 разів дорожче за срібло. Залізо одержували у тістоподібному вигляді за допомогою *сиродутного* процесу. Він полягав у відновленні заліза вуглецем при температурі 1110-1350° у спеціальних печах з нагнітанням ковальськими міхами невідігрітого атмосферного повітря через сопло. На дні *сиродутного горну* утворювалась *криця* – шматок пористого тістоподібного заліза вагою 1-8 кг. Для надання кричному залізу більшої твердості було винайдено загартування та цементацію виробів з нього. Більш високі механічні властивості заліза і дешевина нового матеріалу забезпечили витіснення ним бронзи, а також каменю.

До Європи залізо потрапило зі Сходу. Грецька писемна традиція вказує на східну частину Малої Азії, як на місце виникнення чорної металургії, що співпадає з даними інших джерел. Початок широкого розповсюдження видобування заліза з руди припадає на 11 ст. до н.е., коли Хетська імперія припинила своє існування. В цей час чорна металургія з'являється на Балканах та островах Егейського моря. До Південної Італії секрети видобування і обробки заліза були принесені грецькими колоністами. Суперництво заліза з бронзою в Скандинавії тривало до рубежу старої і нової ери, а на Британських островах до 5 ст. н.е. Технічний переворот, викликаний розповсюдженням використання заліза, значно посилив владу людини над природою. Залізна сокира і рало з наральни-

ком поширили землеробство на лісові райони Європи. Прискорився розвиток ковальської справи і зброярства. Покращилась обробка дерева та інших матеріалів. Ремісники одержали досконаліші інструменти. До початку нової ери вже використовували практично усі відомі і зараз знаряддя ручної праці та сільського господарства, окрім гвинтів та шарнірів.

В Україні початок епохи заліза, *раннього залізного віку*, припадає на 10 – 9 ст. до н.е. У Лісостепу це час формування і розквіту кількох етнокультурних утворень, нащадки яких стануть визначати характер і особливості розвитку українського Лісостепу в подальші історичні епохи, а в степовому Причорномор'ї - культур перших справжніх *кочівників*, що належали до кола *давньоіранських народів*:



*Карта 4.1. \* Археологічні культури України передскіфського часу*

Так, на заході та південному заході сучасної України проживали племена *фракійців*<sup>1</sup>, виразно представлені голіградською та молдавською групами архе-

<sup>1</sup> *Фракійці* – спільна назва групи споріднених індоєвропейських етносів, що у бронзовому та ранньому залізному віках мешкали на північному сході Балкан, у середньому та нижньому Подунав'ї, в Карпатському регіоні, на Правобережній Україні, на північному заході Передньої Азії. Найбільш відомими фракійцями були легендарні Арес, Діоніс, Орфей та цілком історична особа – Спартак. Про давні контакти фракійців та предків балто-слов'ян свідчать,

ологічних пам'яток, на північному заході жили *кельтські* племена, представлені висоцькою культурою, на північному сході - етноси *фіно-угорської* мовної сім'ї, відображені пам'ятками лебедівської та бондарихінської археологічних культур. Основне населення Лівобережного Лісостепу складала нащадки *індо-іранської* зрубної культури бронзового віку.

Широкі простори лісостепу між Дністром і Дніпром на Правобережжі та басейн Ворскли на Лівобережжі України займали племена *чорноліської культури* 10 – першої половини 8 ст. до н.е. Їх господарство базувалось на орному землеробстві у поєднанні з приселищним скотарством. Досить розвиненим було гончарне виробництво, кольорова і чорна металургія. Поселення представлені неукріпленими селищами та невеликими городищами для захисту від наскоків кочівників. Небіжчиків ховали з гарним лискованим посудом, бронзовими прикрасами (рис. 4.15.). Носії чорноліської культури за багатьма важливими ознаками належали до східної групи стародавніх фракійців, відомих з часів Геродота під спільним ім'ям «*неври*».

У степах Північного Причорномор'я в той час жили кочівники-іранці, що завдяки своїм походам до Передньої Азії у 9 – 7 ст. до н.е. першими серед мешканців Східної Європи потрапили на сторінки писаної історії асирійців, вавилонян, іудеїв, греків під збірною назвою гамірра-кіммерой, або *кіммерійці*. Вершники-кочівники розробили досконалу систему керування конем та відповідного озброєння. Головною зброєю кіммерійців (рис. 4.15.) був невеликий, але потужний лук зі стрілами з бронзовими чи залізними наконечниками. Для ближнього бою використовували довгі кавалерійські мечі зі сталевим лезом й литим бронзовим руків'ям, кинджали, кам'яні булави чи молоти. Досить частими були грабіжницькі наскоки кочівників на землеробів Лісостепу, що змусувало їх будувати укріплення, переймати вершництво і зброю своїх супротивників. Більше того, частина озброєння самих кочівників, принаймні сталеві мечі, виготовлялась придніпровськими ковалями на поселеннях чорноліської культури. За давньою легендою, збереженою для нас у переказі Геродота<sup>2</sup>, кіммерійці з Причорномор'я були витіснені новою хвилею іраномовних кочівників – *скіфів*.

---

зокрема, такі спільні слова, як: bebrus – бобер, berza(s) – береза, pras – прати, svit – блищати, світити, udra(s) – видра, zeri – звір.

<sup>2</sup> «*Кіммерійці*, коли побачили, що проти них виступило велике військо, почали радитися, що їм робити. Тут їхні думки поділилися надвоє, і кожна сторона наполягала на своїй думці. І найдостойнішою була думка царів, а думка більшості зводилася до того, що їм вигідніше віддалитися, ніж залишившись наражатися на небезпеку і чинити опір численним ворогам. Але думка царів була воювати з ворогами до останнього, обороняючи свою країну... Отже, перші вирішили без бою покинути країну загарбникам і тікати від них, а царі вирішили краще бути вбитими і похованими на батьківщині, але не тікати з більшістю, згадавши, як їм було добре тут і які муки спіткають їх, якщо вони втечуть з більшістю. Скоро вони прийняли такі рішення, вони розділилися, обидві їх частини стали рівними в числі і вони почали битися між собою. І всіх, що в битві було вбито, кіммерійці поховали біля ріки Тірасу (і їхні могили і тепер ще можна там побачити). Там їх поховали і після того вони покинули країну. Згодом прийшли скіфи, знайшли країну незалюдненою і зайняли її» [Herod. IV, 11].

### 2. Грецька колонізація Північного Причорномор'я

Важливим чинником, врахування якого є необхідним для правильного розуміння ролі раннього залізного віку в передісторії української культури, став початок *грецької колонізації* Північного Причорномор'я.

«Велика грецька колонізація» 8 - 6 ст. до н.е. розгорталася в трьох напрямках: на південь, захід і північ. Біля північних берегів Чорного моря, яке називалося Понтом Евксінським - Морем Гостинним, або частіше просто Понтом, елліни з'явилися в середині 7 ст. до н.е. Поселення в чужій країні вони називали «*апоїкія*», що дослівно означає «виселок». Такі колонії могли створюватися з приватної ініціативи або за офіційним рішенням влади *метрополії* - міста, що виводило колонію. Набір переселенців проводився різними способами: через добровільну згоду, жеребкуванням або призначенням, що залежало від конкретної політичної й економічної ситуації у полісі. Чисельність перших колоністів була невеликою - від 100 до 1000 осіб. Більшість становили вільні громадяни, переважно молоді чоловіки. Очолював переселенців *ойкіст* - засновник і влаштовувач колонії. Його призначала метрополія з числа представників прадавніх знатних родів або обирали самі колоністи.

Для нового поселення елліни найчастіше підбирали ділянки, вільні від тубільних мешканців. У більшості випадків для новоутворених еллінських колоній були характерні мирні відносини з місцевими жителями. Кожний переселенець одержував основний земельний наділ, який давав йому цивільні права й ділянку землі в місті для зведення будинку. Довгий час жили дуже просто у невеликих землянках, користуючись ліпним посудом. Нове місто відразу ж ставало повністю незалежним від своєї метрополії. Найбільшу роль у грецькій колонізації північних берегів Чорного моря відіграло місто **Мілет**, розташоване в Іонії, на Егейському узбережжі Малої Азії. У 8 ст. до н.е. воно стало одним з найбільш розвинених економічних і культурних центрів Середземномор'я. За повідомленнями прадавніх письменників, Мілет заснував 90 колоній. Перші мілетські мореплавці, що досяглися в середині 7 ст. до н.е. північних берегів Чорного моря, з подивом виявили, що безкрайні, родючі степові землі були майже не заселені, оскільки кіммерійців тут вже не було, а скіфи ще не прийшли зі Сходу. Перше поселення мілетян з'явилося на теперішньому острові Березань, недалеко від сучасного Очакова. Називалося воно, згідно з хронікою грецького письменника Євсевія, **Борисфеном** або Борисфенідою, і було засноване, за його ж даними, близько 645/644 року до н.е. У період грецької колонізації Березань була півостровом площею біля 5 га, оскільки рівень Чорного моря стояв на 8 – 9 м нижче від сучасного.

Наприкінці 7 - початку 6 ст. до н.е., після прибуття нової великої групи колоністів з Мілету, березанці-борисфеніти взяли участь у заснуванні нового поліса - **Ольвії**, якому призначено було стати головним центром округи. Вже сам вибір назви міста (Ольвія у перекладі з давньогрецької означає «Щаслива») показує, що елліни добре знали умови регіону й були впевнені у своєму май-

бутньому. Ольвіополіти зуміли встановити цілком дружні відносини з сусідніми племенами калліпідів та алізонів (карта 4.2.), яких Геродот назвав «мікселлінами», тобто змішаними з греками. Про це свідчить повна відсутність слідів будь яких укріплень на міських та сільських поселеннях, поховань осіб, загиблих в боях, на їхніх некрополях. Такі відносини сприяли поширенню ольвійської сільської округи на великій території й зростанню ремесел у самому місті. Розквіт Ольвії припав на 5 - третю чверть 3 ст. до н.е. У першій чверті 5 ст. до н.е. були споруджені кам'яні міські стіни й вежі для захисту від кочівників-скіфів, що перемістилися сюди з Північного Кавказу. Біля середини століття до Ольвії приїжджав **Геродот**, збираючи інформацію про Скіфію. «**Скіфське оповідання**» Батька Історії, уривки з якого наведені у наступному розділі, стало найважливішим **писемним джерелом** з історії півдня Східної Європи раннього залізного віку.

Іншими значним античним центрами у Північному Причорномор'ї були **Херсонес** в Криму та **Пантикапей** на Керченському півострові. Слід зазначити, що грецькі поліси-колонії мали розвинене аграрно-ремісничє господарство і не залежали від надходження продуктів харчування з боку місцевого населення. Торгівля колоністів з «варварами» мала переважно колоніально-посередницький характер, причому торговців-греків більше цікавили мешканці Лісостепу, у найбільших центрах якого існували постійні факторії. Від скіфів-кочівників частіше просто відкупалися коштовними «подарунки» їхнім царям та аристократам. Загалом, враховуючи певні позитивні моменти встановлення контактів еллінів з мешканцями Скіфії, не слід штучно перебільшувати їх значення, з огляду на суттєві відмінності менталітету тодішніх греків і «варварів».

\*\*\*

### **3. Скіфія та її населення. Культура скіфів-кочівників українського Степу 7 – 4 ст. до н.е.**

Яскравий розквіт культур раннього залізного віку на Півдні Східної Європи спостерігається у скіфську добу, яку прийнято починати з другої половини 8 і завершувати рубежем 4–3 ст. до н.е.

**Скіфія та її населення.** Велику географічну область, що охоплювала степову та лісостепову зони півдня Східної Європи від Дунаю (*Істр*) до Дону (*Танаїс*), у давнину називали Скіфією (карта 4.2.). На території Скіфії жили різні за своїм походженням племена, що мали й різні культури. За рядом суттєвих ознак їх можна об'єднати у дві основні історико-етнографічні області.

**Південна** область займала степові простори Північного Причорномор'я від Нижнього Дунаю на заході до Нижнього Дону на сході, а також степові простори Прикубання, Північного Кавказу й степового Криму. Ця область була заселена *іраномовними* скотарськими кочовими племенами **скіфів**. Панівне становище з-поміж них займали **царські скіфи**. Інші скіфські племена були підпорядковані царським, котрі, як вказує Геродот, вважали їх своїми рабами, хоча найімовірніше слід говорити про сплату данини



данини та примусове виконання деяких повинностей. На заході та на південному заході сусідами скіфів були **фракійські** племена. На сході володіння царських скіфів межували з територією **савроматів**, що починалася з лівобережжя Нижнього Дону та Сіверського Дінця. На півночі зона розселення скіфів доходила до Лісостепу, де жили різні нескіфські племена. На крайньому півдні Скіфії, у горах **Тавриди** (Кримський півострів), мешкали племена **таврів**<sup>3</sup>. Деякий час скіфи, ймовірно, володіли і землями на Північному Кавказі та Кубані, але пізніше там панували **синди**, **меоти** та інші племена, серед яких могла залишатися й певна кількість скіфів.

Безпосередньо у степовій області жили **калліппіди** та **алізони**<sup>4</sup>, **царські скіфи** та скіфи, яких Геродот називає «скіфи **георгої**» (тобто хлібороби у перекладі з грецької мови). Однак мовознавець В.І. Абаєв довів, що грецький термін «скіфи **георгої**» з'явився в результаті викривлення грецькими авторами, зокрема Геродотом, іранської назви цієї групи населення – «скіфи-**гауварга**» (тобто «**ті, які шанують худобу, скотарі**»). Тому це було не хліборобське, а скотарське населення, що мешкало у степовій зоні Скіфії.

У **Північній** лісостеповій області склад населення був непростим: тут мешкали **агафірси**<sup>5</sup>, **неври**<sup>6</sup> та населення, яке Геродот описово називає «скіфи-**орачі**»<sup>7</sup>. Самих неврів і так званих «скіфів-орачів», у яких, скоріш за все, слід вбачати значно **іранізовану** групу неврського етнічного масиву Дніпровського лісостепоного Правобережжя, можна відносити до **фрако-іллрійців**, хоча деякі сучасні дослідники намагаються знайти серед них і протосло-

---

<sup>3</sup> «... у **таврів** такі звичаї. Вони приносять у жертву Діві тих, хто зазнав катастрофи на морі, і всіх еллінів, яких вони беруть у полон. Убивають їх у такий спосіб. Почавши жертвоприношення, вони б'ють призначеного в жертву дубиною по голові. Кажуть, що тіло вони скидають зі скелі (бо на скелі побудовано в них святилище), а голову вони насаджують на кіл. Інші кажуть, що так вони роблять з головою, але тіло не скидають зі скелі, а ховають. ... Із узяними у полон на війні вони поводяться так. Кожний, відрубавши ворогові голову, приносить її додому, потім, настромивши її на велику жердину, виставляє її над своїм будинком якнайвище на даху, щоб вона там стирчала, і найчастіше ставить її над димарем. Вони кажуть, що ці голови, що височать над дахом, є охоронцями всього дому. Вони живуть грабунками і війною» [ Herod. IV, 103].

<sup>4</sup> «... **калліппіди** ... є напівелліни і напівскіфи, над ними є інший народ, що називається **алізонами**. Вони і калліппіди взагалі мають такий спосіб життя, як і скіфи, але сіють і їдять пшеницю і цибулю та часник, і сочевицю та просо» [ Herod. IV, 17].

<sup>5</sup> «**Агафірси** є найлагіднішими людьми, вони носять на собі багато золотих прикрас, вони спільно злягаються з жінками, щоб бути між собою братами та родичами і не мати ні заздощів, ні ненависті. Що ж до всього іншого, то вони схожі на фракійців» [ Herod. IV, 104].

<sup>6</sup> «**Неври** мають звичаї такі самі, як скіфи. А за одне покоління до походу Дарія вони змушені були покинути свою країну через навалу змій. Бо в їхній землі з'явилося багато змій, більшість яких напала на них з північної пустелі. Під їхнім натиском вони, покинувши свою країну, оселилися разом із будинами. Цих людей підозрюють у тому, що вони чаклуни. Бо скіфи і елліни, що живуть у Скіфії, кажуть, ніби один раз на рік кожний з неврів стає вовком на деякий час, а потім повертається і знову стає людиною. Мене вони цим оповіданням не переконали, але вони на цьому наполягають і ще підтверджують клятвою» [ Herod. IV, 105].

<sup>7</sup> «Над алізонами живуть **скіфи-орачі**, які сіють пшеницю не для їжі, а на продаж» [ Herod. IV, 17].

в'ян. Лівобережні *будини*, *гелони*<sup>8</sup> та *меланхлени*<sup>1</sup> складали основу *іраномовного* населення лісостепової частини Східної Європи скіфського часу. Далі на північ в українському Поліссі мешкали *андрофаги*<sup>9</sup> (дослівно «людожери»).

**Культура скіфів-кочівників українського Степу 7 – 4 ст. до н.е.** У проблемі походження самих *скіфів* ще багато нез'ясованого. Сучасні дослідники вважають, що наприкінці доби бронзи та в ранньому залізному віці у степах півдня Східної Європи мешкали переважно іраномовні племена. До них відносилися, зокрема, племена зрубної культури другої половини 2 — початку 1 тисячоліття до н.е., а також *кіммерійці* та *скіфи*. Іранська *топоніміка* широко розповсюджена на півдні Східної Європи на схід від Дніпра. На початку 1 тисячоліття до н.е. відбуваються значні переміщення племен. Цей процес захопив і скіфів. Давні автори повідомляють, що кочові племена скіфів спочатку мешкали в Азії. Під тиском інших кочівників вони змушені були покинути ці землі. Не всі скіфи або праскіфи перебралися до Північного Причорномор'я. Частина з них оселилася в Туві, де з'являються пам'ятки типу кургану Аржан, частина просунулася до Алтаю, де знайдені пам'ятники на зразок Пазирицьких курганів, насамкінець, частина осіла в Передній Азії.

Перша достеменно згадка про скіфів у давньосхідних джерелах відноситься до 70-х років 7 ст. до н.е., коли вони виступили проти Ассирії. Скіфи панували в Передній Азії впродовж 28 років, дістаючись у своїх походах навіть Єгипту. Після розгрому мідійцями скіфи змушені були повернутись у степи Північного Кавказу та Причорномор'я. Повільно просуваючись на захід, вони остаточно закріпилися там у 6 ст. до н.е.

Питання про походження скіфів не варто змішувати з питанням про походження *скіфської культури*. Скіфська культура не була привнесена у Східну Європу в готовому вигляді звідкілясь з глибин Азії, та разом з тим вона не є результатом прямого розвитку якоїсь місцевої культури кінця бронзового віку. Своєрідна *скіфська культура* є новоутворенням, що склалося в Північному Причорно-

---

<sup>8</sup> «Щодо *будинів*, то це велике і численне плем'я і всі вони мають зовсім блакитні очі і руде волосся. В їхній країні побудовано *дерев'яне місто, що називається Гелон. Кожна частина його муру має завдовжки тридцять стадій, а мур високий і дерев'яний. І житла в них дерев'яні, а також і святилища. Є там святилища еллінських богів, обладнані по-еллінському, зі статуями і жертівниками і з внутрішніми дерев'яними храмами. У кожні три роки вони святкують діонісії і вакхічно божеволіють. А *гелони* — це первісно елліни, що виселилися з емпоріїв і оселилися з будинами. Вони користуються то скіфською, то еллінською мовами. А будини користуються не тією мовою, що гелони, і спосіб життя в них інший, бо будини — тубільці, кочовики і лише вони в тій країні харчуються кедровими горішками. Гелони обробляють землю і споживають збіжжя і є в них сади і вони не схожі на будинів ні зовнішністю, ні кольором шкіри та волосся. Елліни називають також будинів гелонами, але це неправильно, їхня країна вся вкрита різноманітним лісом, а в найбільшій гушавині лісу є велике і повноводне озеро, а також болото і навколо нього очерет. У тому озері ловлять видр та бобрів і ще інших звірів із квадратними мордами. З їхніх шкур шиють собі зимовий одяг» [Herod. IV, 108, 109].*

<sup>9</sup> «*Андрофаги* серед усіх людей мають найдикіші звичаї, в них нема ні прав, ні законів» [Herod. IV, 106].

мор'ї у другій половині 7 — на початку 6 ст. до н.е. До цього можна знайти лише окремі елементи, які увійшли пізніше до скіфської культури, але зустрічаються і в інших племен, з якими скіфи мали зв'язки. Вона формувалася на півдні Східної Європи вже у процесі освоєння скіфами цієї території.

Скіфське царство складалося з кількох частин на чолі зі своїми «царями». Наприкінці 6 ст. до н.е. верховним царем був **Іданфірс**, який своїми володарями визнавав лише богів. Царі інших двох царств (областей) знаходилися, ймовірно, у васальній залежності від нього. Відсутні переконливі дані, які б доводили, що скіфська держава базувалася на підкоренні хліборобських племен Лісостепу. У писемних пам'ятках взагалі відсутні будь-які вказівки на завоювання скіфами лісостепових племен.

**Господарство** степових скіфів базувалось на *кочовому скотарстві*. Розводили переважно коней, малу рогату худобу, велику рогату худобу (короткорогої та комолої порід) (рис. 4.1.). Свиней не вирощували. *Землеробство* виконувало допоміжну роль: засіяну просом або ячменем ділянку на березі річки покидали на літо, відкочовуючи разом зі стадами на північ, а восени збирали незначний урожай. У *домашніх умовах* вичиняли шкіри, обробляли хутро і одержували повсть, різали дерево, кістку, ріг, пряли і ткали, ліпили та випалювали простий посуд, відливали нескладні речі з бронзи та міді. *Ремісниками* були ковалі-металурги, які робили знаряддя праці, зброю, прикраси (детальніше див. нижче). *Торговельні* відносини підтримувалися з греками-колоністами, звідки одержували вино, олію, столовий посуд, прикраси та коштовності, племенами Лісостепу, від яких надходила продукція землеробства, якісні ремісничі вироби, поставляючи натомість худобу, шкіри, рабів. Основним транспортним засобом був верховий кінь (рис. 4.2-3.), віз, запряжений волами.

**Військова справа**<sup>10</sup> спиралась на розвинене конярство. Основу війська становила *кіннота*, оскільки скіфи були вправними вершниками, а головну

---

<sup>10</sup> *«Щодо їхніх звичаїв на війні*, то встановлено таке: першого ворога, якого вб'є скіф, він п'є його кров, а скількох інших він ще вб'є у битві, то приносить до царя їхні відтяти голови (рис. 4.5.3.). За кожен голову йому дозволяється одержати щось з трофеїв, а якщо не принесе голови, це йому не дозволяється. Ось як скіф здирає шкіру з голови ворога (рис. 4.5.4.): він надрізує шкіру навколо голови там, де вуха, бере голову, трусить її, щоб відокремити від черепа, потім бере бичаче ребро і розгладжує шкіру. Після цього він використовує її як рушник і для вуздечки свого коня, на якому він їздить, вішає її і пишається нею. Бо той, у кого більше таких рушників, вважається за найвідважнішого воїна. Багато хто з них з шкіри ворогів шиють собі плащі і носять їх як шкіряний одяг. Багато з них зі шкіри мертвих ворогів, здертої з правиці з нігтями, роблять собі чохла для сагайдаків. *Адже людська шкіра досить щільна і блискуча і мабуть від усіх інших вирізняється своїм блиском і білим кольором.* Багато хто здирає шкіру з усієї людини, натягає її на дерев'яну раму і возить її з собою, гарцюючи на коні.

Отже, такі в них встановлено звичаї. А з головами не всіх ворогів, але з найненависніших, вони роблять таке. Кожен з них, відпилявши що нижче від брів, очищує череп. І якщо цей скіф бідняк, він лише обтягує ззовні череп сирицевою бичачою шкірою і використовує її як чашу, а якщо він багатий, то він також ззовні обтягує шкірою, а зсередини позолочує його і використовує як чашу для вина. Роблять вони так і з черепами своїх родичів, коли вони посягають між собою і хтось із них на суді в царя візьме гору над іншим. Коли приходять го-

ударну силу становила *важка кавалерія* з професійних дружинників (рис. 4.4.). Масовими видами *зброї* були лук та стріли, праща, металеві та важкі списи. Більш спеціалізована зброя належала воїнам-фахівцям – мечі «*акінаки*», бойові сокири, клевці, булави, металеві панцири, бойові пояси, щити (рис.4.6.). Скіфи володіли різними тактичними прийомами кінного бою. У походах разом з чоловіками брали участь окремі *жінки-воїни*<sup>11</sup>. Найвідомішою подією у писаній історії Скіфів та їх сусідів стала війна 519 р. до н.е. проти 800 тис. персів царя **Дарія I**. Скіфи перемогли завдяки стратегічному прийому заманювання супротивника у глибини своєї території. Навколо цього будується весь «*скіфський логос*» Геродота.

**Поселення, побут.** Кочовий спосіб життя, що, на думку еллінів, робив скіфів непереможними, призвів до майже повної відсутності у Степу таких археологічних пам'яток, як *поселення*. Тимчасові *стоянки* погано простежуються, а *городища* з'являються відносно пізно, переважно в Пониззі Дніпра та в Криму. Найбільшим з них вважається конгломерат тимчасових поселень ремісників і купців 4 ст. до н.е. біля Кам'янської переправи на Дніпрі загальною площею близько 1200 га. Житла були напівземлянковими, легкими каркасними з дерева, наземними юртами і наподоби великих критих фургонів з кількома приміщеннями, які тягнули 4 – 6 пар волів. Зовнішній вигляд і вбрання скіфів реконструюються за чудовими грецькими зображеннями і матеріалами з поховань (рис.4.15.). Типовий *чоловічий одяг* складався з шкіряного каптана, штанів, м'яких чобітків, гостроверхої шапки. Чоловіки носили довге волосся та бороди. *Жіночим одягом* було плаття з тканин різного ґатунку, плискатий чи гостроверхий головний убір зі скроневими підвісками. Вбрання прикрашали вишивкою, золотими фігурними бляшками. Чоловіки й жінки носили обручки та браслети (на ногах тільки жінки), сережки (у чоловіків по одній), дорогоцінні шийні гривни, намиста з імпортованих, у тому числі фінікійських та єгипетських, намистин. Суто жіночими речами були бронзові дзеркала, кам'яні блюда для розтирання фарб. *Система харчування* була дуже простою, як і у всіх кочівників: переважали молочні продукти та прісний хліб, рідше конина чи баранина. З молока робили «*інпаку*» – щось схоже на кумис, м'ясо варили у горщиках та бронзових казанах. Полубляли грецьке вино. *Сімейні відносини* майже не відомі. Встановлено лише існування великої та малої патріархальної родини, моногамних та полігамних (з-поміж аристократії) шлюбних відносин (рис.4.5.). *Поховальна обрядовість* пердставлена похованнями у ямах, катакомбах, склепах переважно

---

сті, яких шанують господарі, то їм підносять ці черепи і кажуть, що хоча ті були їхніми родичами, але їм довелося з ними воювати і господар вийшов з війни переможцем. Така перемога вважається в них за подвиг.

Один раз на рік кожен правитель області, змішавши вино з водою в кратері, дає пити тим скіфам, які повбивали ворогів, а ті, хто цього не зробили, не п'ють цього вина, але, присоромлені, сидять осторонь, бо для скіфів це найбільша ганьба. А ті, які повбивали дуже багато ворогів, тримають аж два келехи і з обох п'ють» [Herod. IV, 64-66].

<sup>11</sup> У третині жіночих поховань знайдено предмети озброєння, а приблизно 5% похованих жінок мали професійну зброю.

під курганними насипами. Більшість поховань одиночні, хоча були також парні й колективні. Поховання дітей майже відсутні. Царів та військову аристократію супроводжувала велика кількість речей, бойові коні, інколи слуги та раби. Царів бальзамували і ховали у місцевості **Герри**<sup>12</sup> (за даними археологічних досліджень у районі сучасного міста Нікополь).

**Духовна культура** скіфів відома фрагментарно. Геродот згадує деяких скіфських богів, порівнюючи їх з грецькими – *Табімі* (Гестія), *Панай* (Зевс), *Ані* (Гея), *Гойтосір* (Аполлон), бог війни (*Арей*) якого шанували у вигляді старого меча. Богам жертвували хліб, вино, домашніх тварин, котрих душили та варили,

---

<sup>12</sup> «**Могили їхніх царів** розташовано в місцевості **Геррів**, в тому місці, до якого Борісфен судноплавний, пливучи від моря. Там, коли помирає їхній цар, вони викопують у землі велику чотирикутну яму, беруть уже підготовленого померлого, вкривають його тіло воском (перед тим очищують від нутрощів його черево), наповнюють його перетертим купрієм, кропом, потім зашивають черево, кладуть покійника на віз і перевозять його до іншого племені. Ті, до яких привозять померлого, роблять те саме, що й царські скіфи: відрізують кінчик вуха, стрижуть на голові волосся, дряпають в різних місцях рамено, вкривають синцями лоб і ніс і проколюють стрілою ліву руку. Звідти на возі труп царя перевозять ще далі до підвладного їм племені, а ті, до яких його перед тим привозили, супроводжують його. І коли так вони об'їздять із покійником усі племена, вони прибувають у країну Геррів, яка є областю останнього підвладного їм племені і місцем поховання царів. Потім, помістивши покійника на підстилку в могильному склепі, встромлюють у землю з усіх боків від покійника списи, а над ними кладуть деревини і вкривають його очеретяними матами. В просторому приміщенні склепу ховають одну з його наложниць, яку перед тим задушили, його чашника і куховара, конюха, особистого слугу, вісника і його коней, а також певну частину його речей і так само золоті чаші (срібла та міді вони зовсім не використовують). Коли вони все це зроблять, то насипають землю і споруджують великий курган, намагаючись зробити його найвищим.

Коли минає рік, вони влаштовують нове святкування. Вибирають найкращих слуг із тих, що залишилися (всі вони скіфи з народження, бо служать цареві, він їх сам обирає собі, а рабів він собі не купує), отже, з цих слуг п'ятдесят вони задушують і до того ще п'ятдесят коней із найкращих. У них виймають шлунок, очищують його всередині, наповнюють соломою і зашивають. Ставлять на дві деревини половину колеса внутрішньою стороною доверху, а іншу половину кладуть на інші дві деревини. І таких деревин вони встромлюють у землю багато. Потім пропускають крізь тіло коня товсту жердину як до шиї і підіймають коня на колеса так, щоб передні колеса підтримували плечі коней, а задні біля стегнів підтримували черево. Обидві ноги звисають, не досягаючи землі. На коней нав'язують віжки та вуздечки, тягнуть наперед і прив'язують до колів. Після того тих п'ятдесят задушених юнаків, про яких я казав, саджають кожного на коня в такий спосіб: кожному покійникові вздовж хребта встромлюють пряму жердину аж до шиї. Внизу частина цієї жердини стирчить і її вставляють у дірку в жердині, якою простромили коня. Цих вершників розміщують навколо кургану і йдуть геть.

Так вони ховають своїх царів, а інших скіфів, коли ті помирають, найближчі родичі кладуть на вози і перевозять їх до домів приятелів: кожен з них приймає їх і частує всіх, хто супроводжує померлого, водночас підносячи йому всі ті страви, якими частує і живих. Отак сорок днів возять незнатних людей, а вже потім їх ховають. Після поховання скіфи очищуються. Спершу вони змазують голову якоюсь мастю, змивають її, а після того очищують і все тіло: ставлять три жердини, нахилиючи одну до одної і обгортаючи їх товстою вовняною тканиною, закривають нею все навколо, ставлять усередину такого намету з жердин і тканини посудину, а в неї кидають розпечені камені» [Herod. IV, 71-73].

зарізаних полонених<sup>13</sup>. Монументальних храмів у степах не зводили. Існували міфи та перекази, згадки про які містяться у творах деяких античних істориків. Особливістю мистецтва слід вважати «звіриний стиль» (рис. 4.7-8.), коли окремі божества та складні міфологічні сюжети семантично «текстувалися» зображеннями звірів та їх боротьби між собою. Часто зустрічаються зображення оленів, баранів, цапів, коней, орлів, левів, пантер, кабанів, зайців і фантастичних істот грифонів, грифо-баранів тощо. Скіфське мистецтво пройшло тривалий час розвитку. Воно формувалося під сильним впливом передньоазійського (ассиро-вавилонського і манейського) мистецтва, пізніше зазнало грецького та фракійського впливів, а також впливу хліборобських племен Скіфії. Для ранніх виробів типові лаконізм, пластичність, неабияка виразність образів і підкреслена увага до окремих деталей фігур (голова, лапа, дзьоб, кіготь). Пізніші зображення відзна-

---

<sup>13</sup> «...жертвоприношення всі вони роблять однаково під час усіх свят у такий спосіб. Жертвна тварина стоїть із двома зв'язаними передніми ногами, а жрець стоїть позаду від тварини, тягне за кінець мотузки, перекидаючи тварину, коли та падає (рис. 4.6.). Він звертається до божества, якому приносить жертву, а потім обкручує навколо шиї тварини зашморг, устромляє в нього ціпок, крутить у всі боки і так задушує, не запалюючи вогню, не посипаючи борошном і не роблячи зливань. І коли він вже задушить тварину і обдере шкуру, починає куховарити.

Оскільки в скіфській землі не вистачає дров, то тамтешні мешканці вигадали ось що, щоб варити м'ясо. Коли вони остаточно обдеруть шкуру тварини, знімуть м'ясо з кісток, потім, якщо вони мають казани, а тамтешні казани дуже нагадують лесбоські кратери, лише вони далеко більші за них, кидають в них м'ясо і після цього розпалюють під казаном кістки жертвних тварин і варять м'ясо. Але коли вони не мають казанів, то закладають усе м'ясо в шлунки тварин, наливають туди води і під шлунками запалюють кістки. Вони горять дуже добре, а в шлунках уміщується все м'ясо без кісток. І в такий спосіб сам бугай варить своє м'ясо, а також і всі інші тварини кожна варить своє м'ясо. Коли звариться м'ясо, тоді той, що приносить жертву, як присвяту богові, кидає перед гобою якусь частину м'яса і тельбухи. Приносять вони в жертву й інших тварин і переважно коней.

Отже, так приносять вони жертви всім богам і всяких таких тварин, але *Аресві вони приносять жертви в інший спосіб*. В центрі області кожного народу існує священна споруда для Арея, яку вони роблять ось як: накладають в'язанки хмизу завдовжки і завширшки до трьох стадій, але не дуже високі. На них влаштовують чотирикутну площадку, три сторони якої стримчасті, а на четверту можна зійти. Щороку вони накладають на цю споруду сто п'ятдесят возів хмизу, бо через непогоду вона постійно осідає. В таку купу хмизу кожен народ встромляє старий залізний меч, який є символом Арея. Цьому мечу вони щороку приносять у жертву овець та коней, крім тих жертв, що вони їх приносять іншим богам. А йому вони приносять ще таку жертву. Із кожної сотні ворогів, узятих у полон живими, вони вибирають одного і приносять його в жертву, але не так, як овець. Спершу вони ллють вино на голови, а потім ріжуть людей над посудиною і відносять кров на вершину тієї купи хмизу і обливають кров'ю меч. Туди наверх вони підносять кров, а вниз біля священної споруди роблять таке. В усіх зарізаних людей вони відрубують разом із плечем правицю і кидають підрубане в повітря і, закінчивши всі обряди, відходять. А рука, куди впаде, там і лежить, а окремо від неї труп зарізаної людини.

Отакі в них бувають жертвоприношення, але свиней вони не приносять у жертву і навіть не розводять їх у своїй країні» [Herod. IV, 60-63].

чаються іноді занадто ускладненими формами, збільшенням кількості суто декоративних елементів, графічною схематизацією образів. Поруч із зооморфними фігурами зустрічаються антропоморфні, які передають образи богів і богинь. Скіфське мистецтво дуже тісно поєднано зі скіфською міфологією та релігією. Своєрідними пам'ятками монументального скіфського мистецтва є кам'яні антропоморфні стели. Вони могли бути пов'язані з поховальним культом або культом вождів.

\*\*\*

### **4. Культура землеробів-скотарів українського Лісостепу 8–4 ст. до н.е.**

На великій території Лісостепової Скіфії, що простяглася від басейну Середнього та Верхнього Дністра на заході до Середнього Дону на сході, жили у 8—4 ст. до н.е. племена осілих землеробів-скотарів, культура яких за своїм походженням, особливостями господарства, побуту, релігійних вірувань, суттєво відрізнялася від культури степових скіфів. Своєрідні риси племен лісостепової історико-культурної області склалися поступово і переважно на місцевій основі, що сягала корінням епохи ранніх металів. У районах, розташованих на захід від Дніпра, такою основою була *чорноліська* культура. Головні особливості лісостепової культури хліборобів раннього залізного віку можна простежити вже наприкінці 8 – початку 7 ст. до н.е., тобто до встановлення панування скіфів у степах Північного Причорномор'я. У районах на схід від Дніпра місцеву основу складало населення *пізньозрубної* та *бондарихінської* культур, до якого влилися на межі 8 - 7 ст. до н.е. переселенці з Дніпровського Правобережжя з культурою пізньочорноліського *жаботинського* типу (неври). Найпізніше, очевидно, вже наприкінці 6 ст. до н.е. з Дніпровського Лівобережжя був заселений і лісостеп у басейні Середнього Дону.

**Господарство.** У Лісостепу існували давні місцеві традиції *орного землеробства*, відомі з бронзового віку (див. тему 3). Поблизу с. Полісся Чернігівської області в торфовищі знайдене дерев'яне рало бронзового віку (рис.3.22.), яке, за даними радіовуглецевого аналізу, відноситься до часу близько 1380 р. до н.е. Аналогічні рала продовжували використовувати й у ранньому залізному віці. На **Більському городищі** знайдено культову глиняну модель кривоградильного рала та ярма для запряжки волів (рис.4.10.). Дерев'яні рала скіфської епохи зазвичай використовували без залізних наральників, хоча вони вже були відомі. У деяких випадках, коли потрібно було підняти переліг або зорати цілину, застосовували залізні ножі - чересла, котрими підрізали дерен і таким чином полегшували розпушування ґрунту дерев'яним знаряддям. Для додаткового обробітку землі та прополювання використовували сапи з наконечниками з кістки, рогу та заліза. Система рільництва, очевидно, була *перелоговою*. Свідчення писемних пам'яток, знахідки справжніх обвуглених зернин, їх відбитків на кераміці, а також глиняних культових моделей зерен дозволяють визначити склад культурних рослин, котрі вирощувалися місцевим населенням в ранньому залізному віці. Основними культурами були пшениця-двозернянка (полба) та плівчастий бага-

торядний ячмінь. Рідше вирощували м'яку і карликову пшеницю, жито, ячмінь голозерний та просо. Пшениця-двозернянка потребувала особливого обробітку. Колоски підсушували, а потім шеретували в дерев'яних ступах, звільняючи від лузги. Дерев'яні ступи не збереглися, але на Більському городищі знайдено їх глиняні моделі разом з товкачками. Для обробки продуктів рільництва, крім дерев'яних ступ, використовували кам'яні зернотерки з тертушниками. Споживали полбу в основному у вигляді каш. Геродот вказував, що «скіфи-орачі» вирощували хліб для продажу. У цьому випадку малася на увазі, ймовірно, м'яка пшениця, що цікавила греків, але не користувалася попитом у «*полтофагів-кашоїдів*» Лісостепу. Врожай збирали залізними серпами, що нерідко мали наварені сталеві леза з насічкою. Зберігали зерно в спеціальних ямах і у великих глиняних посудинах. Деякі зернові ями мали душники, що виходили на поверхню. Підсушували снопи в клунях, а зерно — на великих глиняних жаровнях, залишки яких знайдені на Люботинському та Більському городищах. Ячмінь міг вживатися людьми і одночасно бути фуражним продуктом. Зустрічаються гречка та овес. Дуже розповсюдженими були різні бобові: горох, сочевиця, нут, кормові боби тощо. З технічних культур вирощували льон та коноплі. Є знахідки обвуглених зерен яблуні, груші, лісового горіха (ліщини). На Більському городищі виявлено залишки печів з глиняною решіткою для сушіння фруктів. Було розвинене й бджільництво. Римський автор 2 - 3 ст. Клавдій Емміон писав про вивезення меду та воску зі Скіфії до Греції. Воскові моделі широко використовували у тодішньому бронзолivarному виробництві.

Значну роль у господарстві відігравало й *пастушаче скотарство*. Вирощували чимало великої рогатої худоби, яку використовували не тільки для одержання м'яса, шкіри та молока, але і як тяглову силу. У зв'язку з цим значну частину стада становили воли. З малої рогатої худоби розводили овець та кіз. У великій кількості в Лісостепу вигодовували свиней. Серед їстівних відходів зустрічаються кістки коней та собак. Є відомості про розведення курей, гусей та качок. Певну роль відігравало полювання на диких копитних (косуля, олень, лось) та інших тварин (бобри, лисиця, вовк, ведмідь).

Із сільським господарством були тісно пов'язані різні *промисли*. Знайдені знаряддя для обробки шкіри, кістки, рогу, дерева, каменю, для плетення. Численними є знахідки глиняних пряслиць для веретен. Іноді зберігаються самі веретена та шпильки для пряток. Відомі ткацькі човники та гребені. Переважно за відбитками на металевих виробах і глині можна судити про типи тканин з вовняних та рослинних волокон. Глиняні посудини й інші керамічні вироби виготовляли ручним способом, без застосування гончарного кола. Судячи за відбитками на денцях посудин, використовували лише круглу підставку у вигляді колодки, яку повільно обертали.

Деякі види господарської діяльності населення Скіфії вже вийшли за межі домашнього господарства і перетворилися на *ремесла*. Це стосується передусім видобутку й обробки металів. Великі досягнення місцевого населення в різних галузях господарства й у військовій справі були б неможливими без розви-



тку власного ремесла. Але рівень розвитку ремесел у різних племен був неоднаковий. До початку скіфської епохи племена Півдня Східної Європи вже набули значного досвіду у справі видобутку й обробки заліза. Дослідження показали, що ковалі Скіфії широко використовували порівняно м'яке кричне залізо, різні гатунки сталі, у тому числі й високовуглецеву. Сталь можна було одержувати або за рахунок первісного збагачення вуглецем заліза у сиродутному горні, або через навмисне збагачення вуглецем залізних заготовок. Вихідним моментом для другого способу було ознайомлення з процесом *цементування*. На **Люботинському городищі** знайдені залишки горна для цементування великих залізних виробів. Основним способом обробки заліза та сталі в ранньому залізному віці було вільне кування металу ручним способом, яке дозволяло з використанням порівняно простих знарядь одержувати різноманітні за формою та високої для того часу якості вироби. *Металографічні* аналізи продукції свідчать, що багато речей були оброблені за високих температур, а це вказує на існування хороших ковальських горнів з міхами для дуття повітря. Залишки таких горнів виявлено на лісостеповому Більському та на степовому Кам'янському городищах. У кузні Більського городища знайдено й велике кам'яне ковадло з кварциту. Виявлені також інші знаряддя для обробки металу: молот, молотки, кліщі, пружинні шипці, ковальські, слюсарні та ювелірні зубила, пробивачі, пуансони, напилок (рис.4.11.). Окремі типи знарядь досягли в скіфську епоху такої досконалості, що без особливих змін зберігаються тут до середньовіччя і навіть пізніше. 3-поміж залізних виробів найбільшу групу складають ножі. Крім універсальних господарських ножів і таких, що використовувались як столові або кухонні, з'явилися вже й спеціалізовані форми ножів для обробки шкіри, кістки та дерева, а також бойові ножі. Цікаво, що найскладнішими з точки зору техніки виготовлення клинка виявилися господарські ножі зовні найпростішої форми. Для виготовлення таких ножів застосовувалося наварювання сталевого леза на залізну основу. І навпаки, зовні гарні столові або кухонні ножі з кістяними колодочками були викувані з дешевого кричного заліза. Спеціальне застосування різної ковальської технології підтверджується також вивченням інших залізних виробів. Серпи були в основному цілносталеві або зроблені шляхом наварювання сталеві пластинки на залізну основу. Проушні господарські сокири викували з середньо- або маловуглецевої сталі і використовували також як молотки. Дуже рідко зустрічаються пилки. Серед зброї переважали сталеві мечі різних форм. Бойові сокири кували з мало- або високовуглецевої сталі. Іноді на м'якшу основу сокири по лезу наварювали сталеву пластинку. Поміж списів та дротиків є залізні, цементовані, цілносталеві та зроблені за допомогою зварювання. Обробка міді та різних сплавів на її основі з появою заліза не занепала, але змінилася сфера застосування виробів з кольорових металів. Власних джерел сировини для одержання кольорових і благородних металів у Скіфії практично не було. Зроблені в наш час аналізи доводять, що метал надходив до Скіфії з Північного Кавказу, південно-уральських, північно-казахстанських та західних

(балкано-карпатських) гірничо-металургійних центрів, але в різні часи і в різних районах Скіфії кількість його була різною. На деяких поселеннях знайдені злитки міді, олова, свинцю, бронзи, вторинна сировина з поламаних виробів. Усе це дозволяло складати різні сплави. Частіше зустрічаються олов'янисті та олов'янисто-свинцевисті бронзи, а також латунь. Більшість виробів з кольорових металів виготовляли у техніці лиття. Ливарні форми були глиняними або кам'яними. Невеликі втулкові наконечники стріл легше було відливати з бронзи, ніж викувувати із заліза. Для масового виробництва наконечників стріл застосовували й більш міцні мідні форми. На Більському городищі знайдено рештки численних ливарних майстерень. Прикраси з благородних металів часто робили шляхом штампування і тиснення. Частіше бронза використовувалася для виготовлення художніх речей (навершя для колісниць і штандартів, бляшки для кінської зброї, підвіски тощо), дрібних речей, на яких золотиста бронза імітувала благородний метал (браслети, персні, деталі поясів, шпильки), а також для лиття дзеркал і казанів. Великі казани відливали з чистої міді. Олово в їх металі або зовсім відсутнє, або є у невеликій кількості. Натомість постійно виокремлюється незначний домішок свинцю, що додавався для поліпшення ливарних якостей металу. У бронзі для виготовлення дзеркал, навпаки, свинцю майже немає, проте багато олова (до 20%), що робить сплав твердим і придатним для якісного полірування.

*Торгівля* залишалась натуральною. Від греків одержували вино та олію, столовий посуд, прикраси, натомість поставляли їм м'яку пшеницю, придатну для одержання борошна, мед, віск, хутра, рабів. З боку кочівників до Лісостепу переганяли табуни коней, стада худоби, везли шкіри; до Степу поставляли зерно, високоякісні ремісничі вироби, продукти лісового промислу, рабів. Весь Лісостеп був пронизаний торговельними шляхами, що залишались відомими й у середньовіччі (Кучманський, Чорний, Залозний, Муравський, Ізюмський та ін.). Подорожували верхи, на чотириколісних возах, запряжених волами, а по річках човнами, видовбаними з дерева. Один з таких човнів з вантажем грецького металевого посуду та загиблим веслярем було знайдено у річці Супой (ліва притока Дніпра).

*Військова справа* розвивалась під значним впливом кочових скіфів, які, у свою чергу, перейняли і принесли до Європи багато досягнень цивілізацій Середньої та Передньої Азії. Військо складалось з *кінноти* та *піхоти*, озброєних за скіфським зразком. Особливістю військового мистецтва Лісостепу стало розвинене *фортифікаційне мистецтво*. Є дані про використання якихось металевих машин. Головною ударною силою були *загони спадкових воїнів-професіоналів*, особливо у Середньому Придніпров'ї з переважанням іраномовного населення.

*Поселення, побут*. Осілий спосіб життя лісостепових племен сприяв формуванню довготривалих поселень, представлених *селищами* та *городищами*. Серед останніх відомі достатньо великі: *Немирівське* (100 га), *Трахтемирівське* (500 га), *Мотронинське* (200 га) на Правобережжі; *Басівське*, *Полкова Микитівка*, *Коломацьке*, *Люботинське* у Лівобережному Лісостепу. Найбільшим у Єв-

ропі укріпленим поселенням раннього залізного віку було *Більське городище* (4020 га) на Середній Ворсклі, що є рештками найдавнішого з відомих нам у межах сучасної України міст – міста **Гелон**, яке проіснувало майже 500 років. Його опис міститься у праці Геродота (див. прим. 8). Археологічними розкопками під керівництвом **Бориса Андрійовича Шрамка** (1921-2012) (рис.4.9.) підтверджено різноетнічний склад його населення, встановлено притаманну для східноєвропейського міста садибно-вуличну систему планування. Одночасно тут проживало більше 50 тис. мешканців. Поруч знаходиться один з найбільших у Східній Європі курганних некрополів, який навіть сьогодні налічує понад 1000 насипів. На поселеннях досліджені житлові та господарські споруди, у тому числі двоповерхові. Основним будівельним матеріалом слугувало дерево. Зустрічаються землянки та наземні будівлі каркасного або зрубного типу. Для опалення й приготування їжі використовували відкриті вогнища й глиняні печі, часто розташовані у дворах поза будівлями з міркувань пожежної безпеки. Виявлено різноманітні господарські споруди: льохи, зернові ями, клуні, хліви, майстерні тощо. Чоловічий та жіночий *одяг* (рис. 4.15.) шили з полотняних та вовняних тканин, пофарбованих у різні кольори, зокрема синій. Чоловіки носили високі гостроверхі шапки, жіночі головні убори були пліскастими та схожими на очіпки. Особливістю набору жіночих прикрас слід вважати довгі шпильки для закріплення зачісок та головних уборів. *Система харчування* була типовою для землеробів: різноманітні каші з бобових та злакових культур, молочні продукти, варене та смажене м'ясо (досить цікавими є керамічні підставки для приготування «шашликів»), овочі, фрукти, мед. Існували великі домашні общини, що склалися з кількох малих сімей, окремі господарства малих родин, територіальні об'єднання різних за суспільним станом сімей під патронатом місцевих аристократів у містах. *Поховальна обрядовість* була різноманітною: відомі ґрунтові та підкурганні поховання в ямах і великих дерев'яних склепах (рис.4.14.) за обрядами тілопокладення та кремації.

*Духовна культура* реконструюється майже виключно за археологічними джерелами. Особливістю *релігійних вірувань* було широке розповсюдження культів родючості, шанування вмираючого та скресаючого бога, подібного до **Діоніса**. Про величезне значення рільництва в житті місцевого населення та про глибоке місцеве коріння цієї галузі господарства свідчать різні прояви хліборобських культів. В одному з курганів могильника Осняги поблизу Більська знайдено ритуальні вогнища із залишками спалених стебелін і зерен пшениці, ячменю, жита, вівса, бобових, а також культові моделі зерен з глини. На селищі поблизу с. Жаботин, на Пастирському, Матронинському, Більському та Караванському городищах знайдені круглі глиняні жертovníки. При розкопуванні Східного укріплення Більського городища відкрито велике святилище з глиняними жертovníками й сотнями різноманітних культових керамічних предметів. Більшість жіночих статуєток зображує жінку-матір. Часто спеціально підкреслені ознаки вагітності. Очевидно, ці статуєтки зображували богинь, котрі були заступницями рільництва, допомагали народженню доброго врожаю. Зустрічаються мініатюрні культові глиняні коржі, посудинки, рогаті фігурки. В одному з комплексів крім

жіночих та чоловічих статуєток, фігурок тварин, залишків воза, моделей зерен та інших виробів, є особлива група глиняних скульптур: рало, ярмо, сокира та посудина у формі черпака. Це ніби ілюструє наведений Геродотом уривок з давньої хліборобської легенди про те, що на скіфську землю з неба впали священні золоті предмети у вигляді рала, ярма, сокири та чаші [Herod. IV, 5]. За Геродотом, у Гелоні існували *дерев'яні храми* місцевих та еллінських богів. Досліджено рештки такої споруди (рис. 4.13.), що виконувала й важливу функцію сонячної обсерваторії, необхідної для корегування місячного та сонячного календарів місцевих землеробів. Недалеко від Більського городища на перехресті річкових та сухопутних шляхів на рубежі 8 – 7 ст. до н.е. з'явилося грандіозне святилище під відкритим небом площею біля 2 га – майдан **Розрита Могила**, теж пристосоване для астрономічних спостережень. Не має аналогій у Східній Європі також і знахідка *дерев'яної стели у кенотафі* (символічному похованні без небіжчика) одного з курганів Куп'єваського могильника басейну р. Ворскли (рис. 4.12.). У мистецтві широко представлені високохудожні вироби у звіриному стилі, що свідчить про давній і потужний *іранський* компонент серед мешканців Придніпровського Лівобережного Лісостепу скіфського часу.

### Запитання для повторення і самоконтролю

1. Розкажіть про початок епохи заліза у Передній Азії, Європі та в Україні.
2. Що Ви знаєте про грецьку колонізацію Північного Причорномор'я?
3. Розкажіть про географію Скіфії. Які племена (етноси) проживали на території Скіфії за даними писемних джерел? До яких мовно-етнічних і культурних утворень вони відносились?
4. Розкажіть про особливості господарства кочових скіфів, їх військову справу, побут, духовну культуру.
5. Пригадайте головні риси господарства лісостепових племен. Розкажіть про особливості побутової і духовної культури осілих землеробів-скотарів українського Лісостепу скіфського часу.

### Література

- Археологія України. Курс лекцій / За ред. Залізняка Л.Л. – К., 2005.  
Геродот. Історії в дев'яти книгах / Пер. А.О. Білецького. – К., 1993.  
Міхеев В.К., Шрамко Б.А. Археологія залізного віку Східної Європи. - Харків, 2000.  
Молев Е.А. Эллины и варвары. На северной окраине античного мира. - М., 2003.



## Тема 5. Українська культура в ранньому середньовіччі (5 – 13 ст.)

### План

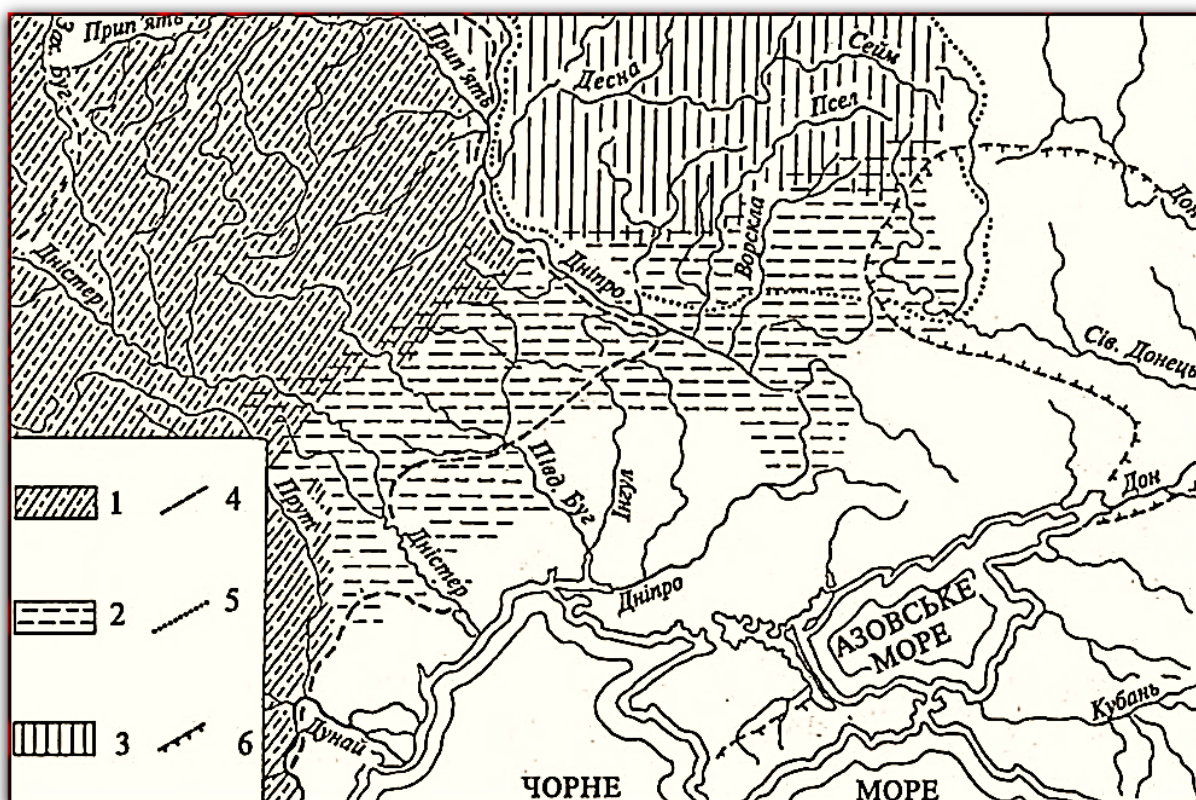
1. Проблема формування слов'янства за різними видами історичних джерел. Основні теорії українського етногенезу
2. Матеріальна культура східних слов'ян та Київської Русі (господарство, військова справа, поселення, побут)
3. Духовна культура східних слов'ян та Київської Русі (особливості язичницького світогляду, поширення християнства, писемність, освіта, література, мистецтво)

### 1. Проблема формування слов'янства за різними видами історичних джерел. Основні теорії українського етногенезу

**П**роблема формування слов'янства розробляється спільними зусиллями лінгвістів, археологів, істориків, антропологів та інших дослідників:

- мовознавці вважають слов'янськими етномовні спільноти, що користувалися системою праслов'янської мови, та починають їх історію мало не з 3-2 тисячоліть до н.е.;
- археологи під слов'янами розуміють носіїв археологічних культур (культурних історичних спільностей), на основі яких склалися перші слов'янські старожитності. Окремі фахівці припускають можливість присутності предків слов'ян серед культур Правобережного Лісостепу скіфського часу та носіїв зарубинецької і черняхівської археологічних культур кінця 3 ст. до н.е. – 4 ст. н.е., не маючи змоги довести свою міркування незаперечними фактами.
- більшість істориків та етнографів критерієм слов'янства вважають лише їх самосвідомість, зафіксовану колективною самоназвою, позначеною у писемних джерелах.

Писемні джерела, представлені перш за все візантійськими авторами 6 ст. - Йорданом, Прокопієм Кесарійським, Менандром Протиктором, Феофілактом Симокаттою, Маврикієм Стратегом, говорять про численні слов'янські «етноси», що брали активну участь у подіях на Дунаї та Балканах. Важливим є повідомлення Йордана про **венетів**, які, «ставшися з одного кореня, породили три



Карта 5.1.\* Археологічні культури східних слов'ян та їх сусідів у другій половині 1 тис. (1- прязька; 2 – пеньківська; 3- колочинська; 4 – райковецька; 5 - волинцевська і роменська; 6 - салтівська) (Археологія України, 2005)

народи, тобто венетів, антів і склавів». Він же писав, що **анти** жили «від Данастра до Данапра, там, де Понтійське море утворює вигин», **склавіни** - на схід від Карпат до верхів'їв Вісли. Ареал **венетів** Йордан не вказує. Інші автори про венетів не згадують взагалі.

Для локалізації слов'янських угруповань важливе значення має також повідомлення Прокопія про міграцію з Дунаю частини *герулів*<sup>1</sup>, розбитих у війні з *лангобардами*, через «усі по черзі племена склавів» і «велику пустельну землю», аж до варнів і данів. Ця конкретна подія 512 р. *вперше фіксує історичне народження слов'янства*. Прокопій знає також «незліченні племена **антив**», у тому числі на лівому березі Дніпра, на північ від *кутригурів*<sup>2</sup>. На відміну від склавів (греко-римський варіант назви «слов'яни»), племінна назва яких пос-

<sup>1</sup> *Герули* (лат. *Heruli*), Верли - германське плем'я, що мешкало в Північному Причорномор'ї, на середньому Дунаї й нижньому Рейні в 3-5 ст. н.е. *Лангобарди*, ломбарди (нім. *angobarden*, дослівно - «довгобороді») - германське плем'я, що спочатку проживало на лівому березі нижньої Ельби (Барденгау), в 5 ст. перебравось на Дунай, де прийняло аріанське християнство, в 493 г. зруйнувало державу *герулів*, а в 526 г. державу гепідів і зайняли Паннонію.

<sup>2</sup> *Кутригури* - (також котригури, кутургури) - племінна група болгар, разом з утригурами (утургурами), хайлангурами й ін., відома в 5-6 ст. у степах між Доном і низинами Дунаю.

тупово поширилася на все слов'янство, ім'я антів на початку 7 ст. зникає зі сторінок історичних хронік. Найвідомішою зі слов'янських **археологічних культур** раннього середньовіччя є **празька** (карта 5.1.)\*. Вона мала значний ареал: від басейну Прип'яті на півночі та Дніпра на сході, до Дунаю на півдні та межиріччя Ельби і Заале на заході. З нею співвідносять основну територію розселення історичних **склавів**. **Пеньківська** культура охоплювала прикордонні райони Лісостепу і Степу. Її ареал простягається відносно вузькою смугою від Сіверського Дінця до Пруту і далі до Нижнього Подунав'я, тобто від Белгородської області Росії до Молдови і Румунії. Територія поширення **пеньківської** культури доволі чітко збігається з визначеним Йорданом і Прокопієм ареалом **антів**, тому вважається, що носіями **пеньківської** культури були саме ці племена. Низка кочових елементів у **пеньківській** культурі, очевидно, свідчить про перебування серед її носіїв не лише слов'ян, а й якоїсь частини степовиків. На північ від **пеньківського** ареалу, переважно на Дніпровському Лівобережжі, поширювалася **колочинська** культура. Вона охоплювала Північно-Східну Україну і сусідні області Росії та Білорусі, тобто південь лісової зони й північ Лісостепу. **Колочинська** культура, найімовірніше, належала північно-східним угрупованням ранньоісторичних слов'ян — північній частині антів чи венетам, локалізації яких Йордан не дає. Можливо, на півночі ареалу до її складу входили окремі балтські племена.

Відомості про **східнослов'янські племена** (карта 5.2.) раннього середньовіччя містяться у перших розділах літопису «**Повість минулих літ**», складеного у 12 ст.: «...Ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися **полянами**, а інші - **деревлянами**, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і називалися **дреговичами**; а інші сіли по Двіні і називалися **полочанами** - від річки, яка впадає у Двіну і має назву Полота... Слов'яни ж, що сіли довкола озера Ільмень, прозвалися своїм іменем - **словенами**: і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і називалися **сіверянами**. І так розійшовся слов'янський народ, а від його імені й дістали свою назву слов'янські племена». Далі автор літопису згадує також **кривичів** з містом Смоленськом у верхів'ях Волги, Двіни і Дніпра, **бужан** (**волинян**, **дулібів**) на Бузі, **радимичів** на Сожі, **в'ятичів** на Оці, **хорватів**, **уличів** і **тиверців** по Дністру.

Цікаво порівняти зовнішній вигляд простих людей з кола слов'ян Східної Європи рубежу 1 – 2 тисячоліть та князівської аристократії часів Київської Русі (рис. 5.6-12.). Ярослав Володимирович Мудрий та герой «**Слова о полку Ігоревім**» «Яр тур» Всеволод Святославович, князь Курський і Трубчевський, рідний брат Ігоря Новгород-Сіверського з роду чернігівських Ольговичів – обидва де-

монструють виразний *скандинавський* тип, привнесений у слов'янське середовище варягами Рюрика (рис. 5.10;12). Натомість, у зовнішності великого князя Ростово-Суздальського Андрія Боголюбського (рис. 5.11.) - онуки Володимира Мономаха і сина великого князя Київського Юрія Володимировича Долгорукого від половецької князівни, виразно простежуються *монголоїдні* риси. Це свідчення політичних особливостей 12 століття, коли руські князі активно родичалися з половецькими аристократами, отримуючи союзників у міжусобних війнах. Мало хто з нефахівців пам'ятає, що «невдалий» похід Ігоря Святославовича на половців у 1185 р. закінчився весіллям його 15-ти літнього сина Володимира (котрий під кінець життя у 1206-1208 та 1210-1211 рр. встиг покнязувати і в Галичі) на дочці хана Кончака Свободі (у хрещенні Настасії). Два роки молодята в компанії з дядьком «Яр туром» Всеволодом «томилися у неволі» серед гостинних родичів, до виплати батьком викупу-каліму і компенсації за побиття мирного половецького кочів'я. У Володимира від Кончаківни було два сина, мабуть чимось «схожих» на Андрія Боголюбського та багатьох інших давньоруських князів.

**Основні теорії українського етногенезу.** Східнослов'янські племена, племінні «землі», феодальні князівства можна вважати етнополітичними і територіальними утвореннями, що закладали основи формування сучасних східнослов'янських народів, у тому числі українського. Наведемо **основні точки зору щодо походження та часу становлення українського етносу:**

- теорія «**споконвічності**» (Я. Пастернак, Ю. Шрамко, Ю. Копержинський), припускає, що українці існують стільки, скільки взагалі існує людина сучасного типу, тобто від 30-40 тис. до 2-3 млн. років;
- теорія «**автохтонності**» (В. Хвойка, М. Грушевський), згідно з якою етнічну основу українців складало населення пізнього палеоліту, що проживало на території України, а росіяни і білоруси мали свою окрему етнічну основу і територію проживання;
- теорія «**єдиної колиски**» (була загальноприйнятою в СРСР у 30-80-і рр. 20 ст.) стверджує, зародження і розвиток трьох братніх слов'янських народів відбувалось у межах єдиної давньоруської «народності»;
- теорія «**незалежного розвитку окремих східнослов'янських народів**», тобто українців, росіян, білорусів, фактично є модернізованим варіантом теорії «автохтонності», яка поширюється останнім часом усіма можливими засобами.

В сучасній науковій літературі початком етногенезу українців вважається період Київської Русі. Згодом внаслідок несприятливих історичних обставин цей процес був перерваний і поновився на повну силу в 15-17 століттях. У цій



дискретності і полягає специфіка етногенезу українців. Український етнос остаточно сформувався на рубежі 16 -17 ст., причому каталізаторами процесу стали загроза фізичного знищення з боку Степу (утворення Кримського ханства - васала Османської імперії), національний гніт польської шляхти і внутрішня зрада еліти - перехід аристократії до католицизму і укладення церковної унії<sup>3</sup>. На хвилі непримиренної боротьби зростала національна самосвідомість. Складність етнічної історії українців відбилася і в різноманітності самоназв (*етнонімів*), назв з боку інших народів, а також назв території і держави. З моменту зародження українського етносу ключовим було поняття Русь, причому в різні періоди домінували різні його варіанти: у 6 -11 ст. - Русь; з 1395 р. - Мала Русь; у 17-18 ст. - Малоросія; у 19 – на початку 20 ст. - Україна-Русь. Визнання назви «Україна» (вперше згаданої у 1187 р.) відбулося в 17 ст., але тоді воно співіснувало з іншим – «Малоросія», котре набуло широкого розповсюдження після приєднання України до Московської держави. Тільки з початку 20 ст. етнонім «Україна» став домінуючим.

В антропологічному відношенні більшість сучасних українців разом із словаками і частиною чехів належить до дніпро-карпатської групи слов'янських популяцій. Це досить темнопігментоване населення з округлою формою голови та відносно широким обличчям. У морфологічному відношенні вони подібні до представників альпійського типу - населення Австрії, Швейцарії та, частково, Північної Італії. Можливо, дніпро-карпатська група популяцій являє собою північно-східний варіант європейської раси<sup>4</sup>.

\*\*\*

---

<sup>3</sup> У середньовічній Європі етнічна самоідентифікація була невіддільною від конфесійної приналежності. Переміна «віри» сприймалась як зміна етносу.

<sup>4</sup> Це є закономірним результатом того, що принаймні з часів пізньої бронзи та раннього залізного віку населення Правобережної України з Карпатами було представлено культурами кельто-фракійської приналежності з осередками в Приальпійській зоні та Подунав'ї. Останні значні контакти предків українців з кельтами, що відобразились у писемних джерелах, відбулися у 80-60-х роках до н.е. Тоді численне плем'я кельтів-*бойів*, вигнаних у 3 ст. до н.е. римлянами з Північної Італії, було витіснене з Богемії (дослівно «материнська земля бойів») в сучасній Чехії германцями-*макроманами*. Частина вигнанців подалася до *гельветів* (Швейцарія), частина осіла у Паннонії (Угорщина) та в Східних Карпатах. У Карпатах вони стали предками *бойків* – етнографічної групи сучасних українців. Історична антропологія наполегливо свідчить, що зміни культур та етносів далеко не завжди супроводжуються докорінною зміною населення. Міняються не люди, змінюється їх свідомість. Про це потрібно пам'ятати прибічникам теорій «споконвічності» та «автохтонності»: кельти-*бойи* не були українцями так саме, як сучасні українці-*бойки* не вважають себе кельтами і близькими родичами ірландців, шотландців, валлійців, бретонців.

## 2. Матеріальна культура східних слов'ян та Київської Русі (господарство, військова справа, поселення, побут)

**Господарство.** Орне землеробство у поєднанні зі скотарством були основними господарськими заняттями більшості європейських народів раннього середньовіччя, у тому числі й слов'ян. Візантійський автор 6 ст. Маврикій повідомляв: «У них велика кількість різної худоби та плодів земних, що складені у купи, особливо проса та пшениці». Арабський автор 10 ст. Ібн-Руста вказував, що слов'яни – «народ, що пасе свиней, як ми овець», а «більша частина їх посівів – просо». Інший арабський автор цього ж часу, Ібрагім Ібн-Якуб писав, що «слов'яни засівають поле двічі на рік – улітку та навесні і збирають два врожаї». До середини 1 тис. у східних слов'ян домінуючою системою орного землеробства був **переліг** на відносно родючих ґрунтах перших надзаплавних терас та дюнах, підзольних чорноземах та сірих лісових ґрунтах. **Можна виділити кілька варіантів такої системи:**

- 1) «чистий» **переліг**, коли поле використовували приблизно 5 років, після чого потрібно було розробляти нову ділянку. До початку циклу можна було повернутись через 25-30 років, за життя наступного покоління, коли родючість ґрунтів поновлювалась природним шляхом, проте шар дернини на заліжних землях був тоншим, ніж на цілині. У лісовій смузі переліг супроводжувався вирубанням деревини та частковим спаленням гілок і хмизу на місці. Зола й попіл слугували добривами, а вогонь розпушував верхній шар ґрунту, після чого можна було одразу сіяти. У перші роки врожайність зернових на вирубках у кілька разів перевищувала середні показники для перелогової системи в цілому (сам-10-12 замість сам-3-4);
- 2) **двопілля**, коли поле ділили на дві частини, з яких одну засівали яровими, а іншу озимими зерновими культурами. Через кілька років переходили на інше місце. Перелогова система є прикладом екстенсивного землеробства, яке було відносно ефективним за умови наявності значних фондів незайнятих територій.

Становлення більш досконалої системи орного землеробства – **трипільної**, припадає на рубіж 1–2 тис. Причиною цього стало поширення приватної власності на землю, зростання щільності населення. Відтепер ділянку розділяли на три частини: дві засівали озимими та яровими, одну залишали під паром, використовуючи для випасу домашніх тварин. Родючість ґрунту намагались частково відновити внесенням органічних добрив. Використання з цією метою правильної сівозміни почалось пізніше.

Орали дерев'яними **ралами** двох типів (рис. 5.1.) – **кривоградильним** із горизонтальним полозом, пристосованим для лісостепових ґрунтів, або **прямо-**

*грядильним*, придатним для засмічених ґрунтів лісової та гірської зон. З 8 ст. почали ширше використовувати залізні наральники, що дозволило перейти до обробітку важких чорноземів на плато. Наприкінці 1 тис. Літопис фіксує використання плугу з відвальною полицею (рис. 5.2.), перша згадка про нього міститься у «Повісті минулих літ» під 981 р. Відповідним чином змінювався набір основних зернових культур: якщо близько середини 1 тис. вирощували невибагливі пшеницю-двозернянку, жито, просо, ячмінь, то у 8 – 10 ст. частіше трапляються голозерні пшениці, більш придатні для одержання якісного борошна. Врожай збирали сталевими серпами, зерно подрібнювали на крупу зернотерками, у ступах, перетворювали на борошно невеликими ротаційними жорнами. Відомі боби, горох, ріпа, що замінювала сучасну картоплю у тодішній системі харчування. Археологічні та писемні джерела свідчать про існування городництва та садівництва, якими займались селяни й городяни. Вирощували капусту, огірки, гарбузи, часник, моркву, буряк, цибулю тощо. У садках росли яблуні, груші, сливи, вишні, ягідні кущі.

В *скотарстві* у стаді домашніх тварин протягом 1 тис. переважала велика рогата худоба та свині. Менше розводили овець, кіз, коней, що відповідає приселищній моделі тваринництва. Зростання ролі конярства припадає на 11 – 12 ст., коли власниками величезних табунів стають князі та бояри. Коней широко використовували у війську, а також у транспорті. Використання коня як тяглової сили у землеробстві на Русі почалось майже на 100 років раніше, ніж у Західній Європі.

Поміж *ремесел* провідне місце належало залізобробному виробництву на основі сиродутного процесу та ковальській справі. На початку 2 тис. давньоруські майстри виробляли більше 150 найменувань залізних та сталевих речей. Поруч з ковалями вдосконалювали свою майстерність ливарники і ювеліри. Часто ці спеціальності поєднувала у собі одна людина, як правило, сільський коваль. Не дивно, що у давньоруській мові слово «коваль» означало також «майстер», «чаклун».

Гончарство у слов'янських племен розвивалось повільно. Натуральний характер гончарного виробництва панував до 8 - 9 ст. Грубий посуд робили від руки. Гончарне коло в слов'янському середовищі почали використовувати у 9–10 ст. під впливом алано-болгар Хазарського каганату й населення Подунав'я. Тривалий час домашніми були ткацтво, деревообробка, обробка шкіри. Проте на початку 2 тис. у Києві вже існували квартали, заселені ремісниками-кожум'яками, гончарями, а в будівництві нараховували близько двох десятків спеціальностей, пов'язаних переважно з деревообробкою.

Торгівля довго була натуральною, причому переважали комерційні зв'язки з віддаленими регіонами, оскільки внутрішній розподіл праці формувалася повільно. Вивозили хутро, шкури, мед, віск, рабів. Імпортували вино, олію, столовий посуд, дорогі тканини, прикраси, високоякісну зброю, дорогоцінні метали. Становлення грошового обігу у слов'янських землях Східної Європи припадає на рубіж 8 – 9 ст. Головними торговими партнерами Русі на той час були країни Арабського Сходу, Хазарія, Болгарія, а також Візантія. Як наслідок, окрім різноманітних предметів розкошів та прянощів, на Русі з'явилася величезна кількість імпортного срібла, переважно у формі арабських монет-диргемів (рис. 5.3.), яких лише у Києві знайдено більше 11000. Арабські вагові монетні стандарти вплинули на формування найдавнішої руської грошово-вагової системи: **гривна** 9 –10 ст. важила 68,22 г, що дорівнювало 25 срібним диргемам африканського карбування. В 11 ст. гривна складалась з 25 **кун** (від «куниця»), що замінили диргеми. У другій третині 10 століття на Русі з'явилася більш дрібна одиниця – **ногата** (від арабського «нагд» – відбірна монета), вагою 3,41 г. На межі 10–11 ст. було здійснено спробу замінити диргеми монетами власного карбування – **злотниками** та **срібниками** Володимира Святославовича, Святополка, Ярослава та деяких інших князів (рис. 5.4.), заздалегідь приречену на невдачу через **відсутність власної сировинної бази**. Зовнішні надходження монетарного срібла на Русь майже припиняється наприкінці 10 ст. у зв'язку з виснаженням арабами іранських срібних копалин та уведенням Візантією заборони на вивіз власної монети з дорогоцінних металів. На півночі Русі до початку 12 ст. замість арабських монет широко використовували західноєвропейські **динарії**. Пізніше срібний обіг зберігався лише у сфері значних платіжних об'єктів, для чого з 12 ст. почали відливати стандартні за вагою срібні злитки – **гривни срібла** (рис. 5.5.). У Новгороді така гривна видовженої форми важила близько 204,5 г (0,5 фунта) і дорівнювала 4 старим «гривнам кун», а на півдні Русі - 160 г і мала вигляд шестикутника. Час від 12 до першої чверті 14 ст. одержав назву «**безмонетного періоду**». Функцію дрібних товаро-грошей на той час могли виконувати жіночі прикраси (скляні браслети, намистини, мода на які швидко змінювалась) та пряслиця з шиферу, котрий видобували тільки в одній місцевості – біля Овруча на Волині. Крім того, широке ходіння мали в'язанки шкурок соболя, куниць, білок. Феноменальний приклад використання у якості товаро-грошей старого хутра, що втратило свою споживчу вартість, наводить у своїх нотатках арабський мандрівник середини 12 ст. **Ал-Гарнаті**: «розраховуються вони між собою старими шкурками білок, на котрих немає хутра, і які не можна ні на що використовувати і які зовсім ні до чого не придатні. Якщо шкурка голови та шкурка лапок цілі, то кожні вісімна-

дцять шкурок коштують по рахунку [слов'ян] срібний диргем ...». Головні торговельні шляхи проходили по Волзі, пізніше по Дніпру і Чорному морю. Плавали великими човнами, які перетягували волоком через водорозділи та біля порогів. По сухому вантажі перевозили возами, саньми.

**Військова справа.** Історія військової справи у слов'ян середини 1 тис. майже невідома. Більше даних про військо та військову техніку часів Київської Русі. Давньоруська зброя за функціональними ознаками поділяється на зброю ближнього й дальнього бою, рубаючу, кóлючу та ударної дії. Існував спеціальний захисний обладунок, що складався з панцира, шолома, щита.

*Мечі* були привілейованою, але досить поширеною зброєю. Ними володіли князі та бояри, воїни-дружинники, купці, багаті ремісники. Мечі 9 – початку 11 ст. (каролінгський або франкський тип) мали довжину біля 1 м, вагу близько 1,5 кг, ширину клинка до 6-6,5 см, руків'я завдовжки приблизно 9 см, коротке пряме перехрестя та фігурне навершя (рис. 5.13.). Більшість з них виготовлялися зі скандинавської сировини у великих майстернях на Рейні в Німеччині. Близько 1000 р. їх конструкція дещо змінюється у відповідності до особливостей кінного бою. На поверхні клинків багатьох мечів 9–13 ст. були ремісничі клейма: імена майстрів, геометричні знаки, складні скорочення. До них належить і меч, знайдений біля с. Фоцевата поблизу Миргорода на Полтавщині, з клеймом київського майстра («ЛЮДОТА КОВАЛЬ»)<sup>5</sup>. Мечі другої половини 11–12 ст. (романський тип) стали легшими (до 1 кг), з вужчим і коротшим клинком, більш технологічними у виробництві. Мечі кінця 12–13 ст. знову стають довгими (1,2 м) та важчими (біля 2 кг), що відповідає ускладненню захисного обладунку. Довжина перехрестя інколи сягає 20 см, руків'я теж подовжується, перетворюючись на «полуторне», хоча справжні дворучні мечі з'являються лише у 14 ст.

*Шаблі.* Широке запровадження шаблі стало можливим завдяки виділенню дружинної кінноти у якості головної ударної сили феодального війська. Завдяки вигину леза та нахилу руків'я у його бік, шабля має рубаючо-ріжучу дію. Використання шаблі дозволяє воїну-вершнику бути більш маневреним у бою, з більшої відстані та більш впевнено діставати супротивника. Для 10–13 ст. на Русі відомі знахідки 150 шабель, із яких 17 датуються 10 – першою половиною 11 ст. На відміну від мечів, їх рідше прикрашали, хоча відомі й багато орнаментовані клинки давньоруської роботи.

*Списи* були головною зброєю ближнього бою, як піхотинців, так і вершників. Вони мали металевий наконечник довжиною 30-60 см, вагою від 0,2 до 1

<sup>5</sup> Хорезмійський вчений-енциклопедист аль-Біруні у трактаті 1048 р. ставить мечі русів до одного ряду з прославленими булатними клинками східних майстрів.

кг і дrevко довжиною 1,5–3м. Найбільш міцними були так звані рогатини, які використовували переважно піхотинці проти важкої піхоти й кінноти супротивника. З 12 ст. переважають списи з вузькими бронебійними наконечниками. Якщо у 9-11 ст. удар списом наносили, викидаючи руку вперед, то з 12 ст. набув розповсюдження «списовий таран» з використанням кінетичної енергії руху вершника й коня. Допоміжну роль виконували металеві сулиці, котрі часто оздоблювали оперенням і довго використовували як важкі металеві стріли<sup>6</sup>.

*Сокири.* Бойові сокири (рис. 5.14.) були легшими від робочих (400 замість 800 г). Ще меншими були так звані «келепи» вершників.

*Булави та кістені* (рис. 5.15.) увійшли до спорядження давньоруських воїнів під впливом кочових сусідів. Вони були незамінною зброєю у тісній кінного бою, завдяки незначним розмірам (довжина руків'я 40-60 см) та невеликій вазі (200-300 г), що не завадило нанесенню швидкого і сильного удару.

*Луки* використовували надзвичайно широко, їх стріли пробивали навіть металеві обладунки. Це не дивно, оскільки за писемними джерелами у середні віки існували луки силою 80 кг, тоді як оптимальною вважалась сила луку у 20-40 кг. Сьогодні спортивні луки для чоловіків мають силу 20 кг, тобто можуть іти у порівняння лише з найслабшими середньовічними. Луки мали складну конструкцію і сягали завдовжки 1,8 м. На Русі були майстри-лучники, котрі виготовляли зброю, що однаково успішно діяла за будь-якої погоди, тоді як татарські луки ставали непридатними для бою за сильних морозів. Стріли мали дrevко довжиною 60-80 см, залізні та сталеві наконечники різних форм (ромбічні-бронебійні, розширені та зрізані на кінці – проти коней і легкої піхоти, з гачками, отворами і т.п.).

*Захисний обладунок* був необхідним елементом озброєння давньоруського професійного воїна (рис. 5.17;18.). Металеві *шоломи* сферо-конічної форми (рис. 5.16.), відомі на Сході ще в 1 тис. до н.е., потрапили на Русь у 10 ст. від арабів, а в 11 ст. перетворились на улюблений тип шолома усього європейського рицарства. Деякі екземпляри оздоблювали напівмасками-«личинами» з отворами для очей (див. озброєння київського дружинника на рис. 5.18.), рурками для султанів, прикрашали золотом та сріблом. Тулуб воїна вкривала *кольчуга*, сплетена з 20 тис. залізних кілець вагою 7-10 кг. З 12 ст. набув поширення набірний пластинчастий обладунок. Повне бронювання воїна у Західній Європі було завершено лише у середині 14 ст., проте на Русі такі лати ніколи не використовували, оскільки головним супротивником був не закутий у сталь рицар, а вершник-кочівник з більш легким озброєнням. *Щити* спочатку мали круглу

---

<sup>6</sup> Їх можна побачити у турків на картині Ю. Брандта «Битва під Віднем 1683 р.»

форму, але з 11 ст. стали переважати щити загальноєвропейської мигдалеподібної форми, що закривали тулуб вершника від підборіддя до коліна. Поступово розміри щита ставали меншими, а прийоми використання більш досконалішими. У 12–13 ст. на щитах з'являються геральдичні зображення.

*Спорядження вершника та коня* у 9–10 ст. формувалось під східними впливами, які у 12–13 ст. поступово слабшали. В цей час змінилася форма стремен, що було пов'язано зі зміною посадки воїна-вершника. З 11 ст. починається масове впровадження *острог*. На Русі вперше у Європі почали використовувати *остроги з коліщатком* на кінці, чим зменшувалося травмування коня під час керування ногами у бою. Довгі остроги носили вершники з важкої кінноти, де люди й коні були вкриті захисним обладунком. У 9 ст. з'явилися льодохідні шипи, які у коней поступово перетворилися на підкови.

*Фортифікація*. Головну захисну роль у системі укріплень відігравали земляні вали з дерев'яними стінами та ровами перед ними. Спочатку невеликі городища (рис. 5.19.), розташовані на річкових мисах чи на островах серед боліт, були тимчасовими схованками сільських громад. З кінця 10 ст. за правління Володимира Святославовича захисні споруди значно посилюються, ускладнюється їх конструкція. Додатково на шляхах постійних пересувань кочівників-печенігів зводять захисні лінії<sup>7</sup> по річках Сула, Стугна, Трубеж, Остер, Десна. Їх опорою були сторожові фортеці (билинні «богатирські застави»): у невеликому добре укріпленому дитинці розташовувався постійний гарнізон, що утримувався централізовано державним коштом. Біля нього знаходилась простора, але менш укріплена «твердь» для розміщення додаткових військових контингентів чи прибіглого населення з околиць. У тилу захисної лінії знаходились такі величезні фортеці, як Белгород (52 га) та Переяславль (80 га)<sup>8</sup>. Вали будували з дерев'яних зрубних клітей, забитих ґрунтом. Деякі зруби-«городні» залишали порожніми і використовували під житлові чи господарські приміщення. Стіни зрубів піднімалися над гребенем валу й утворювали дерев'яну стіну з бійницями та бойовими ходами. Над воротами та по кутах ставили кам'яні башти. Ярослав Мудрий, продовжуючи батькову справу, заклав нову захисну лінію по Росі (1032 р.) та звів найміцнішу фортецю Давньої Русі – Верхнє Місто (Місто Ярослава) у Києві площею 80 га. Основу валу становили дубові зруби (6,7x19,2 м), розділені усередині на 12 клітей, забитих глиною на висоту до 12 м. На будівництво пішло 50 тис. м<sup>3</sup> дубового лісу та 630 тис. м<sup>3</sup> ґрунту. З цегли та каменю звели троє воріт, серед яких найбільш відомі *Батисві* та *Золоті ворота* (рис.

<sup>7</sup> У Літописі під 988 р. читаємо: «И рече Володимерь: «Се не добро есть – мало городов около Києва».

<sup>8</sup> Для порівняння: укріплена частина Києва на той час становила 11 га, Чернігова 8 га.

5.20.). За будівельними роботами спостерігали представники княжої адміністрації – «городники».

*Чисельність та організація війська.* Максимальна чисельність об'єднаних збройних сил кількох великих князівств не перевищувала 50 тис. воїнів. У другій половині 12 ст. тільки Новгород, що не зазнав феодального подрібнення, міг сам виставити 20-ти тисячне військо. Дружина формувалась з професійних воїнів (рис. 5.17;18.), особливо наближених до князя та його родини, і мала внутрішню ієрархію. «Старша» дружина складалась із заслужених воїнів – бояр, мужів. З них формувалися кадри командирів частин – воєвод (літописні Вишата, Будий, Блуд, Свенельд, Претич, Печенег, Никифор, Микула, Чудін та ін.). «Молодша» дружина складалась з *отроків* – мечників, металників та ін. У якості допоміжних частин вербували варягів, причому тільки ті князі, що княжили на новгородському «столі», а пізніше й кочівників – торків, чорних клобуків, берендеїв, що прийняли васальну залежність від Києва та почали осідати по Росі, союзників-половців. На другу половину 12 ст. великі удільні князівства, котрі могли у разі потреби виставити 8–10 тис. професійних воїнів, були поділені на військово-адміністративні округи – князівства-волості або «тисячі» (10 – 12 тис. км<sup>2</sup>) і «сотні» (800–1200 км<sup>2</sup>), податки від яких ішли на утримання відповідного числа дружинників. Під час військової кампанії тисячі на чолі з тисяцькими зводилися у *полки* чисельністю 2–3 тис. воїнів під командуванням воєводи. На полі бою військо ділило на три частини: центр-«чоло» і крила. Більш дрібними тактичними одиницями могли бути «спис» (дрібний феодал з кількома дружинниками чи найманцями), «стяг» (більш чисельний загін, організований за територіальним принципом).

Зіставлення руської та західноєвропейської військової організації раннього середньовіччя дозволяє дійти певних висновків. У 9–10 ст. в озброєнні, військових прийомах, складі війська Русі та інших європейських держав було багато спільного, наприклад, переважання піхоти. З 11 ст. спостерігаються розбіжності, які з руського боку полягали в існуванні активної піхоти, широкому використанні легкої кінноти та засобів швидкої кінної боротьби: шабель, булав, кистенів, луків та стріл. Однаковими у 12–13 ст. були списи, остроги, кольчуги, щити, самостріли, поділ на тактичні загони, прийоми описового бою, переважання кінноти з важкоозброєними воїнами-списоносцями.

***Поселення, побут.*** Давньоруські поселення представлені селищами та городищами. Сільські поселення складались з кількох десятків житлових та господарських споруд. З-поміж городищ зустрічаються порівняно великі, площею



10 і більше гектарів, серед яких окремі ототожнюються з рештками стародавніх міст, відомих і за літописними джерелами<sup>9</sup>.

Давньоруське місто зазвичай складалось з укріпленої частини («город», «дитинець»), значно більшого за розмірами неукріпленого «посаду», ринкової площі – «торжища». У Києві початку 13 ст. (рис. 5.21.) на території 380 га проживало 45-50 тис. мешканців. У Новгороді (150 га) в цей час було 30-35 тис. населення, а у столицях інших князівств налічувалось від 20 до 30 тис. городян. Загалом населення Давньої Русі не перевищувало 12 млн., з яких половина проживала в межах сучасної України. Близько 500 тис. чоловік були городянами. При цьому щільність заселення міської території становила 100-120 осіб на 1 га, що у 2-3 рази нижче, ніж у містах середньовічної Європи та Сходу, завдяки більшим розмірам міст та іншій системі планування. Давньоруське місто мало *садибно-вуличну систему планування*, а не вуличну, як у Західній Європі. Садиби феодалів (князів, бояр) площею до 2000 м<sup>2</sup> та простих городян розмірами 400-600 м<sup>2</sup> (рис. 5.22) не мали суцільної забудови і розташовувались одна біля одної вздовж вулиць, часто викладених дерев'яними колодами. Першу дерев'яну мостову у Новгороді, за даними дендрохронологічного аналізу, поклали у 938 р. Такі конструкції слугували до 30 років, постійно ремонтувались та оновлювались. У Західній Європі мостити вулиці почали набагато пізніше. Санітарні умови життя у давньоруських містах були кращими, ніж у східних та європейських. Ще однією важливою особливістю давньоруських міст була *висока концентрація заможної феодалльної знаті*, що встановлювала високі стандарти міського добробуту і міської культури. Так, за писемними джерелами у Києві проживали 50 родин великих бояр, а в самому місті та навколо нього відомі 10 княжих дворів. У Новгороді тільки одна родина бояр Мішанічів володіла двома десятками садиб.

*Житловий будинок* стояв у глибині двору, а на вулицю виходили глухі стіни інших споруд і тин з воротами. Господарство городянина значною мірою нагадувало селянське, хоча перевагу надавали не полівництву, а городництву й тваринництву. Крім житла у дворі знаходились льох, хлів, стодола, стайня, майстерня, якщо хазяїн був ремісником. Житло простого городянина було невеликим і складалось з однієї кімнати розміром 4x4 або 5x5 м, у заможних зустрічаються дво- і трикімнатні зруби, інколи двоповерхові, де нижній рівень був робочим, а верхній жилим. Хорони знаті будували з міцних соснових колод, зібраних у зруби, інколи й з каменю. Вони стояли на високих «підкліттях», мали галереї-«сіни» на рівні другого поверху, куди вели криті сходи, високі

<sup>9</sup> Для 9-10 ст. їх 25, 11 ст. – більше 90, 12 ст. – 224, на середину 13 ст. – біля 300 міст.

башти-«повалуші», значну кількість кімнат і комор. Другий поверх був опалюваним взимку, а третій відводили під парадну «світлицю».

Важливими елементами *побутової культури* були посуд, хатне начиння, система харчування, родинні відносини. Слов'янський керамічний *посуд* це переважно посудини для приготування їжі (горщики, сковорідки, миски), котрі ставили у піч з невисоким склепінням. Це відрізняє кухонний посуд слов'ян від начиння інших народів, які користувались казаном, підвішеним над відкритим вогнищем. У 10–13 ст. переважає кружальний глиняний посуд, відомі знахідки дерев'яного та берестяного посуду у Новгороді, Ладозі, Пскові, Києві, Звенигороді на Львівщині. Численні джерела вказують на широке використання металевого посуду у феодальному середовищі.

Можна припустити, що основні риси *ранньослов'янського костюму* були близькі до селянського одягу часів Київської Русі. Одяг верхівки давньоруського суспільства представлено на унікальних фресках Софії Київської. На південній стіні центрального нефу добре збереглися чотири жіночі фігури (рис. 5.23.). Крайня праворуч (княжна Анна, майбутня королева Франції) зображує молоду жінку в білому, оздобленому знизу і зверху широкою облямівкою, довгому вбранні, на яке зверху накинуто червоний плащ. На голові у неї біла пов'язка, у лівій руці запалена свічка, на ногах взуття з загнутими носками. Друга постать – це також молода жінка (княжна Анастасія, майбутня дружина угорського короля), трохи менша на зріст. На ній плаття з червоної тканини з витканими колами, середину яких заповнено пальметками, а простір між ними – серцевидним орнаментом. По нижньому краю одягу іде широка кайма. Зверху цього вбрання накинутий білий затканий золотом плащ, облямований вузькою смугою. Головний убір такий самий, як і в першої жінки, а у лівій руці теж запалена свічка. Третя постать (ймовірно, Агата, майбутня дружина спадкоємця англійського престолу) зображує дівчину ще меншу на зріст, на ній плаття з червоної тканини в косу клітинку з каймою по низу. На голові біла пов'язка, кінці якої перекинуті на груди. На шиї показано золоту гривну. Четверта постать змальовує невелику на зріст дівчину-підлітка. На ній довге біле плаття, зверху плащ з червоної тканини, затканої колами. На голові біла пов'язка. Варіанти історичних реконструкцій вбрання заможних городян Київської Русі можна побачити й на інших ілюстраціях до цієї теми на с. 107.

Основу *системи харчування* становили продукти землеробства й скотарства. З пшеничного або житнього борошна готували «кислий» хліб, причому писемні джерела згадують різні види печених хлібів – ковригу, калач, хлібець. Солодкий хліб одержували, додаючи у тісто мед. Традиційними стравами були різноманітні каші (з вівса, гречки, проса, гороху, сочевиці) та киселі, варена,

печена, парена ріпа. М'ясні страви готували зрідка із м'яса домашніх тварин, крім конини. Біднота частіше харчувалася рибою. На столі феодала частими були страви з дичини, забитої на полюванні. Важливу роль відігравали молочні продукти – сир, вершки, сметана, масло, свіже та кисле молоко. Джерела розрізняють масло коров'яче та «сім'яне», тобто рослинне, з насіння конопель чи льону. Городні овочі їли сирими, квашеними або вареними. Саме слово «овочі» за тих часів розуміли як «фрукти». Серед останніх вже з найдавніших часів згадуються яблука. Розповсюдженими напоями були різні кваси, пиво, меди. Їжа знатних та багатих доповнювалась привізними прянощами, фруктами, горіхами, винами.

Серед давньослов'янських племен майже до кінця 1 тис. характерними були ґрунтові поховання з кремацією покійників на стороні. Протягом 9–10 ст. склалися значні варіації *поховальної обрядовості*, пов'язані з регіональними традиціями, суспільним станом померлих. З початку 11 ст. усе частіше зустрічається тілопокладення за християнською обрядовістю, проте ще довго до могли класти зброю та інші побутові речі.

\*\*\*

### ***3. Духовна культура східних слов'ян та Київської Русі (особливості язичницького світогляду, поширення християнства, писемність, освіта, література, мистецтво)***

***Особливості язичницького світогляду*** давніх слов'ян відомі нам здебільшого за відносно пізніми джерелами, адже розквіт *язичництва*, зокрема у східних слов'ян, настає майже напередодні остаточного введення християнства у якості державної ідеології. Саме до 9 – 10 ст. відносяться різноманітні святилища та жертівники, відкриті у Києві, під Новгородом, кам'яний Збручанський ідол (5.24.) та його дерев'яні аналоги, язичницькі монументальні поховання на зразок кургану Чорна Могила у Чернігові. Чимало цінних свідоцтв містять також літописи, хоча їх автори були переконаними християнами й упереджено ставились до язичництва. Загального слов'янського пантеону ніколи не існувало. Дослідники вважають, що головними божествами слов'янського язичництва були верховні небесні боги Сварог та Стрибог; боги піднебесного простору Дажьбог, Перун, Святовит та інші; підземні Род, Велес, Мокош. З давніх часів у міфології слов'ян і балтів збереглись божества з однаковими іменами та функціями: Перун і Перкунас, Велес та Вяліс. Появу Хорса та Сімаргла слід пов'язувати з входженням до складу східного слов'янства іранського субстрату,

як і саме слово «бог»<sup>10</sup>, що тільки у слов'ян замінило індоєвропейське «деус». Найдавніше у Києві язичницьке капище 6–7 ст. було досліджено розкопками В.В. Хвойки на Старокиївській горі у 1908 р. Інше святилище кінця 10 ст. було відкрито у 1975 р. В літописній статті під 980 р. про нього сказано: «и нача княжити Володимиръ въ Києве един, и постави кумиры на холму вне двора теремного: Перуна деревяна, а главу его серебряну, а усъ златъ и Хорса, Дажьбога, и Стрибога и Симарьгла, и Мокошь, и жряху им наричюще я богы».<sup>11</sup>

**Поширення християнства.** Центральне святилище у Києві було знищено за наказом самого князя у 988 р., котрий прийнято вважати датою остаточного хрещення Русі. Насправді процес утвердження християнства та зміни основ світогляду у східних слов'ян був тривалим і непростим. Вірогідно, християнином був князь **Кий**. Достеменно відомо, що на початку 60-х років 9 ст. прийняли хрещення **Аскольд** (Оскольд)<sup>12</sup> та його найближче оточення, майже через сто років найвідомішою християнкою на Русі стала княгиня **Ольга** (з 946 р.), чії погляди не заперечував її чоловік і батько послідовного язичника Святослава князь **Ігор**. Хрещеними від народження були зведені брати Володимира **Ярополк** та **Олег**. За деякими припущеннями, на рубежі 9–10 ст. у **Переяславі** вже існувала кафедра митрополита Руського, а в самому Києві були християнські храми, на зразок згадуваних у Літописі церков св. Іллі та св. Миколи. Періоди мирного співіснування християн та язичників змінювались хвилями язичницької реакції за часів Олега, Святослава, на початку правління Володимира. Заслугою останнього стало перетворення християнства на державну релігію Русі після невдалої спроби створити загально руський язичницький культ з центром у Києві. Не дивно, що син Володимира **Ярослав** проводив активну політику з підготовки канонізації батька, **Бориса** та **Гліба** (у хрещенні Романа і Давида) – своїх братів, які загинули у міжусобній боротьбі за київський престол. Константинополь відхилив кандидатуру Володимира, погодившись на утвердження святості Бориса та Гліба лише у 1071 р. На думку дослідників, у 80-ті роки 10 ст. уже були канонізовані **Іоанн** та **Федір** – «варяги»- християни, принесені у жертву киянами-язичниками. Перемога християнства сприяла збагаченню духовної культури східних слов'ян, зокрема поширенню писемності, освіти, літератури.

<sup>10</sup> Від давньоіндійського «bḡaḡah» – добро, щастя, «той, хто подає»; давньоіранського «bḡaga», «baḡa» – доля, щастя, бог. У цьому відношенні цікаве ім'я «ДАЖЬБОГ» – «ДАЄ – ДАС» – одним слов'янською, а іншим іранською мовами.

<sup>11</sup> До пантеону Володимира не увійшли кілька богів, відомих нам за іншими джерелами: Род, Сварог, Волос – Велес, Переплут, Лада і Леля.

<sup>12</sup> Його було поховано у церкві св. Миколи, яку у 971 р. зруйнували за наказом Святослава.

**Писемність, освіта, література.** Походження слов'янської, особливо східнослов'янської, писемності з'ясовано не повністю. На початку 10 ст. болгарський автор **Чорноризець Храбр** у сказанні «*Про письмена*» виділив три етапи у розвитку слов'янської писемності:

- поки слов'яни були язичниками, у них не було книг, а для рахування та гадання вони користувались «чёртами й рёзами»;
- коли слов'яни стали християнами, то почали використовувати для письма латинські та грецькі літери і писали довгий час «без устрою»;
- потім св. **Кирило** створив слов'янську абетку.

Науковцями встановлено, що у 6-8 ст. слов'яни користувались літерами візантійського уставу, поступово додаючи до них знаки для передачі фонетики слов'янського мовлення. Так виникло **протокирилівське** слов'янське письмо<sup>13</sup>, назване Храбром «без устрою». У 60-ті роки 9 ст. Кирило винайшов **глаголицю** (рис. 5.25.), схожу за графікою на старовірменські літери, що так і не набула поширення<sup>14</sup>. На початку 10 ст. в місті Преславі при болгарському цареві Симеоні (893 – 927) протокирилівське письмо було вдосконалено і згодом названо «**кирилицею**», відомою нам у двох варіантах – древньоболгарському з 38 літер та моравському з 48 знаків.

Про існування писемності на Русі вже на початку 10 ст. свідчать літописні джерела. Серед археологічних знахідок відома корчага з поховання 10 ст. біля Смоленська з написом кирилицею «*Гороухца*» або «*Горунша*» (гірчиця чи нафта для розпалювання поховального вогнища). Автором напису міг бути руський купець і візантійський слов'янин, чех з Моравії і купець з Паннонії, де на той час теж була поширена кирилиця. Після Володимирівського хрещення 988 р. на Русі з'явилась велика кількість так званих кирило-мефодіївських перекладів богослужбової літератури. Проте більш інформативними для розуміння процесу поширення писемності на Русі залишаються **графіти** (рис. 5.26.) (прокреслені написи на твердій поверхні стін та речей) та **берестяні грамоти**, які знаходять під час археологічних досліджень.

Вище ми згадували напис київського коваля початку 11 ст. на клинку меча (рис. 5.13.). У самому Києві біля Десятинної церкви знайдено прясло з напи-

<sup>13</sup> Показовою є абетка першої половини 11 ст., прокреслена на стіні алтарної частини Михайлівського приділу Софії Київської, де знаходилась бібліотека і скрипторій: вона містить 23 літери грецького та 4 літери слов'янського алфавіту. У цей час вже набула широкого розповсюдження кирилиця і вказана абетка, вірогідно, була складена як довідкова переписувачем більш ранніх слов'яномовних книг і грамот для розшифровки числових позначень.

<sup>14</sup> До середини 20 століття у частково зміненій формі вона використовувалася лише хорватськими католиками при здійсненні богослужінь за *глаголичним* обрядом.

сом «Потворин пряслень», на Старокиївській горі прясло з написом «Янка вдала пряслень Жирце», у Вишгороді прясло з написом «Невесточь», що означає «нареченої» (рис. 5.26.), в Любечі прясла з початковими літерами кириличної абетки та написом «Иванко сотворил тебе это единственной дочери». Усі знахідки датуються 11–12 ст. і свідчать про значне поширення грамотності серед жінок – явище унікальне у тодішній європейській культурі. Відомі також написи на ливарних формах («Макосимов»), корчагах («Благодатнейша полна корчага сия», «Ярополче вино» та ін.), цеглинах-плінфах («Господи помози ...» на плінфі з Десятинної церкви), дорогоцінному посуді («Се сосуд Петрила и жены его Варвары»). Унікальним є напис на мармуровій плиті з Тмутаракані (нинішній Таманський півострів) 1068 р.: «В лето 6576, индикта 6 Глеб князь мерил море по леду от Тумтороканя до Корчева (сучасне місто Керч – Ю.Б.), 14000 сажень». Серед графіті на стінах стародавніх споруд можна згадати написи на стінах Золотих воріт у Києві («Господи, помози рабу своему Василеву»), Софії Київської, зокрема про смерть Ярослава Мудрого («У лето 6562 (1054 р. – Ю.Б.) февараля в 20-е уснение царя нашего ...»).

Першу **берестяну грамоту** було знайдено під час розкопок у Новгороді влітку 1951 р. Березова кора (береста) у середні віки та, мабуть, і раніше, була розповсюдженим матеріалом для письма. Літери витискували на поверхні гострим кінцем кістяного чи металевого «писала». Найбільш ранні грамоти датуються часом між 1025 – 1096 рр., тоді як гострі «писала» знаходять і в нашаруваннях 953 – 972 рр. З-поміж численних на сьогодні зразків є написи, що свідчать про повсякденне життя стародавніх новгородців. Зокрема, це уривок шлюбного контракту середини 13 ст. («От Микити ко Улианиц. Пойди за мьне. Яз тебе хоцю, а ты мене. А на то послух Игнат Моисеев...»), шкільні вправи хлопчиків Онфіма й Данила, написані між 1224 – 1238 рр., (тренування з написання літер та складів, малюнки з підписами «Онфиме», «Я звере», вправа з написання листа із традиційним початком «Поклон от Онфима ко Даниле»), найдавніша з відомих нам цільна східнослов'янська абетка. **Ці та багато інших джерел свідчать про своєрідну моду на грамотність з-поміж різних верств населення Русі, особливо у 11–12 ст.**

Суспільний попит на освіту поруч з потребами держави й церкви в кадрах службовців та служителів сприяв становленню **шкільної освіти**. За літописними свідченнями, Володимир та Ярослав відбирали здібних дітей знаті для навчання «книжного». Перші школи знаходились при храмах, монастирях, де вчителями були священики та монахи. Так, онука Ярослава Ганна (Янка) Всеволодівна, прийнявши постриг, відкрила школу для дівчат при київському Михайлівському монастирі. Багато дітей навчались вдома або у приватних учите-

лів. За підручники використовували Псалтирі. Вправи Онфіма та Данила з Новгороду свідчать про існування якихось букварів.

Піклуванням Ярослава при Софії Київській виник гурток вчених, зайнятих не тільки перекладами, а й написанням нових *літературних* творів: «... *собра (Ярослав) писъце многы, и перекладаше от Грек на словенское писъмо, и списаша книги многы, и списка ими же поучащися верний людие ... Ярослав же се, ... любим бе книгамъ, многы написав положи в церкви святой Софьи, юже созда сам*», - свідчить Літописець. Лідером цього угруповання був **Іларіон**, що походив зі знатного київського роду. Він народився в кінці 10 ст., був серед юнаків, котрих Володимир Святославович після утвердження християнства звелів навчати книжної премудрості у школі при Десятинній церкві. З дитячих років Іларіон був наближеним до княжого двору і добре знав синів великого князя, зокрема Ярослава. Свою освіту Іларіон удосконалив в Константинополі. Перебування у Царському граді збагатило його вільним володінням грецькою мовою й широким світоглядом, зокрема історіософським баченням світу, де Русь займала усе вагоміше місце. З перших роки правління Ярослава Іларіон опинився серед найближчих його сподвижників. Своє знамените «*Слово про Закон і Благодать*» Іларіон проголосив у присутності Ярослава на Кірію-Великдень (у день збігу свят Благовіщення й Великодня) навесні 1022 року. На цей час в Києві завершилося будівництво й оздоблення Золотих воріт з церквою Благовіщення, а також Софійського собору, спорудження якого планувалося ще за Володимира. «Слово» слід вважати програмним документом правління Ярослава Мудрого. Всесвітня історія, відповідно до церковної традиції, витлумачується в ньому як реалізація передвічного Божого провидіння, а суть її вбачається у поступовому прилученні народів, що визнаються рівними, до світу християнства. Іларіон з гордістю оглядає славне минуле язичницької Русі, вітає її вступ до кола християнських народів і пишається тим почесним місцем, яке вона отут зайняла. Іларіон підкреслює вільний від зовнішнього тиску вибір християнства Володимиром, якого слід шанувати як «рівноапостольного». Подібно апостолам, він свідомо обрав віру й приклав чимало зусиль до навернення у неї своїх співвітчизників. Ярослав же прославляється як продовжувач справи батька, що опікується храмовим будівництвом, благочестям й освітою. Іларіон називає Ярослава «новим Соломоном», який продовжив та примножив діяння свого батька Володимира - «нового Давида». Іларіон керував створенням бібліотеки при Софійському соборі й роботою переписувачів та перекладачів. Його перу належить найдавніший літописний звід і багато інших творів, переважно богословського змісту. Найбільш відомі «Молитва», «Сповідання віри» і «Слово про оновлення Десятинної церкви».

Загалом, *література* Київської Русі формувалась і розвивалась за кількома напрямками:

I. *Перекладна література*. До неї відносяться:

- *Євангелія та Псалтирі*, найдавніше з яких *Остромирове Євангеліє* було переписано у київському Печерському монастирі в 1056–1057 рр. на замовлення новгородського боярина Остромира;
- *Писання отців Церкви* – Іоанна Златоуста, Єфрема Сирина, Іоанна Дамаскина та ін.;
- *«Ізборники»* (збірки) різноманітних текстів релігійно-світського характеру. Найстарішими серед них є два «Ізборники», складені у Печерську в 1073 та 1076 рр. на замовлення чернігівського князя Святослава, сина Ярослава Мудрого (рис. 5.28.);
- *Хронографи* – збірки текстів науково-історичного характеру;
- *Апокрифи* та повісті – перекази на біблійну тематику, уривки з творів античних авторів.

II. *Оригінальна література*, написана руською мовою вітчизняними авторами для руського читача. До неї можна віднести:

- *Літописи*. Найдавнішу збірку, що складалась з кількох окремих творів, у тому числі і зводу Іларіона, опрацював чернець Києво-Печерського монастиря **Нестор** (рис. 5.27.), давши їй заголовок *«Се повести времянных лет, откуда есть пошла Руская земля, кто в Киеве нача перве княжити, и откуда Руская земля стала есть»* та довівши виклад подій до 1113 р. Друга редакція з позицій піднесення ролі династії Рюриковичів складена ігуменом Печерським **Сильвестром** за правління Володимира Мономаха. Остаточне опрацювання «Повісті» було здійснено за участю сина Мономаха – Мстислава Володимировича. Ця редакція дійшла до нашого часу у кількох варіантах та у вигляді численних списків. Найбільш ранніми є Лаврентіївська (кінець 14 ст.) та Іпатіївська (початок 15 ст.) збірки. Друга частина останньої висвітлює події 12 ст. і одержала умовну назву «Київський літопис», третя частина відома як «Галицько–Волинський літопис» і доведена до середини 13 ст.;
- *Релігійно-філософські трактати* митрополита київського **Іларіона** «Слово про закон і благодать» та ін., ігумена Печерського **Феодосія** «Про віру латинську», **Якова Мніха** – життя перших руських святих Бориса та Гліба, **Нестора** – «Читання про князів-мучеників» та «Житіє Феодосія Печерського»;
- *Мемуарно-дидактична проза*, представлена «Повчанням Володимира Мономаха дітям», описом мандрівки до Палестини у 1106-1108 рр. чернігівського ігумена Данила;



- *Дружинний епос «Слово о полку Ігоровім»*. У відповідності до літописних даних, у цьому невдалому поході, що розпочався 23 квітня 1185 р. у день святого Георгія, св. патрона Ігоря, брали участь: сам князь Новгород-Сіверський Ігор Святославович, його рідний брат князь Трубчевський та Курський Всеволод Святославович (рис. 5.12.)<sup>15</sup>, син Ігоря 15-літній князь Путивльський Володимир, племінник Ігоря князь Рильський Святослав Ольгович. Навколо питання про оригінальність цього твору не вщухає гостра наукова полеміка.

**Мистецтво.** В *архітектурі* довгий час основним будівельним матеріалом було дерево. Кам'яні будівлі у давньоруських містах були нечисленими: якщо на початку 11 ст. у Києві їх відомо 5, то в середині 13 ст. у 20 найбільших містах лише 150. Кам'яне будівництво на Русі застосовували при зведенні палацових, храмових, зрідка захисних споруд. Поява кам'яних *палацових споруд* у Києві відноситься до 9–10 ст. Одна з них ототожнюється з палацом княгині Ольги, згаданим в Літописі у зв'язку з прибуттям древлянських послів у 945 р.: *«над горою дворъ теремной, бе бо ту теремъ камень»*. Рештки споруди досліджені розкопками В.В. Хвойки у 1907–1908 рр. (рис. 5.29.). В культурному шарі знайдено ділянки кам'яних стін, шматки карнизів, плит та інших деталей багатого внутрішнього оздоблення з мармуру, червоного шиферу, смальти від мозаїк та цем'янки з рештками фрескового розпису. У 1970 – 1972 рр. в межах Київського дитинця було відкрито рештки іншого кам'яного палацу, що передував побудові Десятинної церкви і згадується у літописі: *«А дворъ княжъ бяше в городе»*. Недалеко від самої Десятинної церкви досліджено фундаменти кам'яної споруди кінця 10 – початку 11 ст., ймовірно, «гридниці», згаданої вперше під 996 р., де відбувались знамениті Володимирові недільні пири: *«по вся неделя уставы на дворе въ граднице пиръ творити и приходити боляром, и гридем, и съцьским, и десятицьким, и нарочитымъ мужемъ, при князи и безъ князя»*.

У 989 р. князь Володимир Святославович розпочав будівництво першого кам'яного храму в Києві: *«Володимеръ живяше въ законе христіанстве, помысли создати церковь пресвятая Богородица и пославъ приведе мастеры от Грекъ. И начению же здати, и яко скончаша зижса, украси ю иконами»*. На утримання церкви він виділив десятину своїх доходів, звідки пішла інша назва споруди – *Десятинна церква*. Будівництво храму було завершено у 996 р. Князь: *«створи праздникъ великъ въ тѣ день болярам и старцемъ градским, и*

<sup>15</sup> «Ярь туре Всеволоде! Стоиши на борони, прыщещи на вои стрелами, гремлиши о шеломы мечи харалужными! Камо, туръ, поскочяше, своимъ златымъ шеломомъ посвечивая, тамо лежать поганья головы половецкыя. Поскепаны саблями калеными шеломы оварскыя отъ тебе, ярь туре Всеволоде!» («Слово о полку Ігоровім»).

*убогимъ раздая именьє много*». У 1039 р. відбулось друге освячення церкви у зв'язку з її перебудовою. Перші археологічні розкопки на місці храму проводив у 1633 р. митрополит київський Петро Могила, шукаючи поховання Володимира. Повністю руїни Десятинної церкви на сучасному науковому рівні були досліджені розкопками 1938–1939 рр. Споруда являла собою великий тринефний храм (рис. 5.30.), з усіх боків, крім фасаду, оточений критими галереями, з двома баштами для сходів на другий поверх. Про багате внутрішнє оздоблення свідчать уламками мармурових капітелей, різьблених кам'яних плит, мозаїчної підлоги з мармуру, порфіру та інших цінних порід каменю. Палацові будівлі разом з Десятинною церквою, площею, прикрашеною античними статуями та мідними конями, привезеними Володимиром з Херсонесу, утворювали архітектурний ансамбль нового княжого центру. 6 грудня 1240 р., перед Різдом на Миколин день, Десятинну церкву зруйнували татари, що прорвалися через Батієві ворота під час штурму Києва. Храм був переповнений людьми, котрі шукали останнього порятунку за товстими кам'яними стінами: *«Людем же убегишим и на церковь, и на комары церковныя и с товары своими. От тяжести повалишася с ними стены церковныя и прият бысть град сице воими*». Про останні години життя захисників твердині свідчить потаємна схованка-яма завглибшки 4,6 м у західній частині центрального нефу. На дні шурфу знайдено рештки дерев'яних відер, сокир, ликових мотузок та заступів, устромлених в ґрунт, що ними копали лаз до схилу Старокиївської гори. На дні колодязя лежали кістяки літньої жінки у багатому вбранні (рис.5.6.) та хлопця років 18-ти.

Цікава історія іншої архітектурної перлини давнього Києва – храму *Софії Мудрості Божої* (рис. 5.31;32.). Дерев'яна церква з такою назвою існувала за межами дитинця за часів Ольги та Володимира, який задумав поставити тут кам'яну споруду. Закласти її випало вже Ярославу у 1017 р., коли дерев'яну Софію, збудовану Ольгою у 952 р., спалили печеніги. Центральна п'ятинефна частина храму була освячена у 1030 р., а будівництво бокових галерей, де розташувалась резиденція митрополита, було завершено у 1037 р.<sup>16</sup> У 1054 р. тут поховали Ярослава<sup>17</sup>, у 1093 р. – його сина Всеволода та онука Ростислава, у 1125 р. – Володимира Мономаха, у 1154 р. – його сина Вячеслава. Ядро споруди складає п'ятинефний хрестовокупольний храм з тринадцятьма банями (центральна підносилася над стелею на 29 м), обведений з півночі, заходу та півдня одноповерховою галереєю. На другому поверсі, над боковими нефами та

<sup>16</sup> Софію Новгородську було зведено у 1045 – 1052 рр. Володимиром Ярославовичем, а Полоцьку в 1044 – 1066 рр. місцевими князями.

<sup>17</sup> Саркофаг Ярослава було знайдено наприкінці 18 ст. під завалами західної стіни Георгіївського бокового приділу (Ярослав у хрещенні звався Георгієм) і перенесено до Володимирського бокового вівтаря, де він є і тепер (рис. 5,35.).

західною частиною храму, були розміщені чудово освітлені хори – «полаті», де перебувала під час богослужінь та інших урочистостей княжа родина. До спорудження спеціальних башт зі сходами у другій половині 11 ст. сюди потрапляли через закритий перехід, що з'єднував собор з розташованим поруч палацом. Башти виконували також функцію оборонних споруд, оскільки Софіївський собор був одночасно і могутньою кам'яною фортецею, де міг переховуватись князь з родиною, митрополит, зберігалася скарбниця. Внутрішнє оздоблення храму є своєрідною енциклопедією з історії становлення давньоруського парадного мистецтва раннього середньовіччя (рис. 5.33.).

*Давньоруський монументальний живопис* берігся тільки у Софії Київській. За допомогою *мозаїк*, як найбільш довговічного та дорогоцінного виду монументального розпису, були оздоблені найголовніші частини храму – центральний вівтар та центральний підкупольний простір. У zenіті центрального куполу у медальйоні діаметром 4 м збереглося мозаїчне зображення Христа-Вседержителя, з центральної апсиди храму до нього звертається Марія Оранта – найвидатніше творіння мозаїстів 11 ст. на Русі. Висота всієї постаті дорівнює 5,5 м. Вона майстерно розташована на увігнутій поверхні і зачаровує глядача розмаїттям барв на золотому фоні стін вівтарної апсиди. Загалом у мозаїках храму використано *смальту* 130 відтінків. Набираючи по сирій вапняковій штукатурці і заздалегідь нанесеному малюнку або окресленому контуру мозаїчне зображення з окремих смальт у формі кубиків, майстри надавали їм різних кутів нахилу, внаслідок чого промені світла, що падали на поверхню мозаїчних зображень, відбивались під різними кутами, завдяки чому мозаїки Софії Київської начебто світяться і гарно сприймаються з будь-якого місця у соборі. Золотий фон, на якому виконані усі мозаїчні зображення собору, вистелений зі скляних кубиків різної прозорості, вкритих найтоншими аркушиками золота, а відкриті частини тіла постатей, обличчя, руки, ноги викладені з дрібніших кубиків природних порід каменя або мармуру. Кубики мають матову поверхню і завдяки різним відтінкам добре передають колір людського тіла.

*Фресками* прикрашено центральний і боковий нефи собору, центральний прохід, хори і сходові башти. Частина фресок загинула в наслідок варварського замальовування масляними фарбами під час «реконструкції» у 40 – 50 рр. 19 ст. Центральний простір храму прикрашено фресковим живописом на теми євангельської історії, причому дія євангельських сцен розгортається зліва направо за принципом кругового руху зверху вниз таким чином, щоб у верхніх рядах розташовувалися більш ранні епізоди, а наступні – в нижніх.

Серед численних живописних сюжетів особливо цікавими є портретні зображення сім'ї будівника храму князя Ярослава. Княжни та княжичі мають ін-

дивідуальну портретну характеристику. Зображення самого Ярослава та його дружини Ірини (Інгігерди) знаходилось на західній, втраченій, стіні нефу над потрійною аркою під хорами<sup>18</sup>. У цілому груповий портрет сім'ї Ярослава був представлений дванадцятьма постатями: на південній стіні чотири молодші дочки на чолі з Анною, на західній стіні – постаті старшої дочки Єлизавети, великої княгині Ірини, великого князя Ярослава і його старшого сина Володимира, на північній стіні чотири постаті молодших синів – Ізяслава, Святослава, Всеволода і В'ячеслава. Розташування чоловічих та жіночих портретів свідчить про поділ внутрішнього простору храму на чоловічу та жіночу частини.

Унікальними є фрески на внутрішніх стінах двох башт зі сходами на другий поверх (рис. 5.34.): тут відсутні релігійні сюжети, фрески змальовують життя константинопольського іподрому, сценки з реального життя княжого двору – полювання, боротьбу ряджених, гру і танці скоморохів, процесії за участю осіб князівського оточення в супроводі почту та охорони. У давні часи башти були ізольовані від внутрішнього об'єму храму і входи до них були влаштовані зовні тільки для князів, членів їх родини і почесних гостей. Прості люди сюди потрапити не могли. Це обумовило світський характер розпису внутрішніх стін і склепіння. Фрески башт Київського Софіївського собору – єдина, що збереглася, пам'ятка побутового монументального живопису Київської Русі.

*Станковий живопис* часів княжого Києва представлений іконою візантійського письма Володимирської Божої Матері (рис. 5.36.). За традицією, вона є канонічним списком з ікони, написаної вперше євангелістом Лукою. На Русь ікона потрапила з Візантії на початку 12 ст. (близько 1131 р.) як подарунок Юрію Долгорукому від Константинопольського патріарха Луки Хрисоверга<sup>19</sup>. Спочатку вона перебувала в жіночому Богородичному монастирі Вишгорода, неподалік від Києва. Андрій Боголюбський у 1155 р. забрав батькову Вишгородську ікону Богоматері до своєї резиденції у Володимирі-на-Клязьмі, де вона зберігалася в Успенському соборі. Пізніше її було перенесено до Успенського собору Московського Кремля.

Є дані про існування іконописної майстерні при Печерському монастирі у Києві на чолі зі старцем **Алімпієм** (помер у 1114 р.). Рукописні книги прикра-

<sup>18</sup> На щастя зберігся малюнок фрески, зроблений у 1651 р. придворним художником Януша Радзивілла голландцем Абрагамом ван Вестерфельдом, який прибув до Києва в обозі литовського гетьмана після перемоги під Берестечком.

<sup>19</sup> Дорогоцінний подарунок патріарха тоді ще удільному Переяславському руському князю можна пояснити тим, що Юрій Мономах мав бабку з родини візантійських імператорів і матір з родини найвищих візантійських аристократів. По смерті першої дружини-половчанки, матері Андрія, названого пізніше Боголюбським, нав'язаної йому з політичних міркувань батьком Володимиром Мономахом, Юрій сам вибрав собі нову дружину Ольгу з імператорської родини Комнінів. Ікона Богоматері могла бути весільним даром патріарха.

шали кольоровими мініатюрами, найдавніші з яких представлені у *Остромировому Євангелії* та *Ізборнику Святослава* (рис. 5.28.).

Велику роль в оздобленні храмів та палаців відіграло *різьблене каміння* – головним чином овруцький шифер червоно-фіолетового кольору та мармур. У Софії Київській збереглися плити центрального парапету на хорах, вкриті складним геометричним орнаментом, фрагменти мармурових порогів, колон, капітелей. Значний науково-історичний та художній інтерес становить білий мармуровий саркофаг Ярослава Мудрого (рис.5.35.), прикрашений різьбленням, не завершеним з одного боку. З метою уточнення питання про приналежність саркофага Ярославу, у 1936 – 1939 рр. гробницю було розкрито. У ній виявились перемішані рештки чоловічого, жіночого та дитячого кістяків. Порівняння літописних даних з результатами антропологічних досліджень довело, що чоловічий кістяк належав 76-літньому Ярославу. Приналежність жіночого та дитячого поховань залишилась нез'ясованою. Скульптор-антрополог М.М. Герасімов за черепом з поховання створив скульптурний портрет Ярослава Мудрого останніх років життя, що експонується в одному з виставкових залів Софії (рис. 5.10.).

Високого розвитку набуло *музичне мистецтво*. Під час розкопок у Новгороді знайдено музичні інструменти з дерева – сопілки, гусла, деталі бубонів. З-поміж фресок Софії Київської у цьому відношенні найбільш цікавими є зображення «Скоморохи»<sup>20</sup> та «Музикант» 11–12 ст. На передньому плані фрески «Скоморохи» (5.37.) намальовано трьох танцюристів: середній з білою хустинкою у руці танцює перед своїми напарниками. Над ним, на другому плані, показано ще двох танцюристів. В одного з них у руках довга сопілка, в іншого – мідні тарілки. Праворуч від танцюристів знаходяться чотири музиканти, розміщені по вертикалі один над одним. На передньому плані сидить гусяр, який грає на восьмиструнних гуслах. За ним стоїть інший музикант з домброю: однією рукою він тримає інструмент за гриф, пальцями другої перебирає струни. Ще вище двоє тримають у руках довгі сопілки. Всі танцюристи й музиканти одягнені в довгі різнобарвні сорочки, прикрашені по коміру і навколо рукавів візерунчастою обшивкою. Фігура музиканта на склепінні північної башти змальована сидячою на великому придорожньому камені. На ньому вбрання зеленкуватого відтінку, обшите декоративною тасьмою, на голові шапка, оздоблена хутром. До підборіддя приставлений струнний інструмент, який він підтримує за гриф лівою рукою, а у правій руці тримає смичок.

<sup>20</sup> Слово «скоморох» походить від грецького *skōtmarchos*, тобто «майстер жарту». Скоморохи розважали людей дотепами, музикою, танцями, драматичними сценками, акробатикою, дресированими тваринами, користуючись у виступах масками та втягуючи у гру глядачів.

### **Запитання для повторення і самоконтролю**

1. Розкажіть про появу і розселення східних слов'ян за археологічними та писемними джерелами.
2. Охарактеризуйте сучасне бачення проблеми українського етногенезу.
3. Розкажіть про сільське господарство східних слов'ян раннього середньовіччя.
4. Пригадайте особливості розвитку ремесел і торгівлі на Русі.
5. Охарактеризуйте стан розвитку військової справи у східних слов'ян.
6. Розкажіть про побутову культуру різних верств східнослов'янського суспільства.
7. Пригадайте особливості язичницького світогляду східних слов'ян.
8. Наведіть дані про основні етапи становлення християнства на Русі. У чому полягає заслуга князя Володимира Святославовича?
9. Розкажіть про становлення слов'янської писемності та її поширення на Русі.
10. Розкажіть про освіту та літературу у Київській державі.
11. Розкажіть про видатні пам'ятки архітектури Древньої Русі, що збереглись у Києві.
12. Розкажіть про мозаїки та фрески Софії Київської, пам'ятки живопису, музики Давньої Русі.

### **Література**

- Археологія України / За ред. Залізняка Л.Л. – К., 2005.
- Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. – К., 1982.
- Баран В.Д. Давні слов'яни // Україна крізь віки. – Т. 3. – К., 1998.
- Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. – К., 1991.
- Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси. – К., 1989.
- Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI-XIV вв. – Вып. 1. – К., 1966.
- Висоцький О.Ю. Історія української культури: Навчальний посібник. — Дніпропетровськ: 2009.
- Восточные славяне. Антропология и этническая история / Под общей ред. Т.И. Алексеевой. – 2-е изд. – М., 2002.
- Греков Б.Д. Киевская Русь. – Л., 1953.
- Килиевич С.Р. На горе Старокиевской. – К., 1982.
- Кресальний М.Й. Софійський заповідник у Києві. – К., 1960.
- Повість минулих літ. – К., 1989.
- Попович М.В. Нарис історії культури України. – К., 1998.
- Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1981.
- Сегеда С.Д. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. – К., 2001.

Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь // Україна крізь віки. – Т. 4. – К., 1998.

Янин В.Л. Я послал тебе бересту. – М., 1975

[http://asgard.tgorod.ru/image/sk/pic1\\_s.jpg](http://asgard.tgorod.ru/image/sk/pic1_s.jpg)

<http://istoryk.at.ua/forum/28-1370-1>

<http://uk.wikipedia.org>



## Тема 6. Українська культура у 14–18 століттях

### План:

1. Головні напрямки культурного розвитку українського суспільства (освіта, книгодрукування, література, драматургія, мистецтво)
2. Культура запорозького козацтва (джерела формування, склад та чисельність, адміністративно-політичний устрій, військовий устрій та військова справа, звичаї та побут, освіта і шкільництво)

### 1. Головні напрямки культурного розвитку українського суспільства (освіта, книгодрукування, література, драматургія, мистецтво)

**О**світа. Середньовічні навчальні заклади в Європі та Україні завжди були **приватними чи корпоративними**. До корпоративних відносились школи братські, парафіяльні, що діяли коштами парафіян під контролем церкви, церковні, що знаходились у власності церкви (початкові монастирські, середні та вищі – колегії й академії).

Упродовж 13 - першої половини 16 ст. освіта в українському середовищі зберігала риси, що сформувалися за часів Київської Русі після прийняття християнства. Внаслідок збільшення кількості храмів у 13 - 14 ст. зростала потреба в освічених людях, адже при кожному храмі мали бути священик і дяк. На жаль, джерела не донесли згадок про те, як їх навчали. У 15 - 16 ст. навчання йшло вже при багатьох церквах і в усіх великих монастирях. На користь цього свідчить значне поширення писемності в українському суспільстві. Оскільки писемна українсько-білоруська мова мала статус державної у Великому князівстві Литовському, то нею повинні були володіти не лише державні урядовці (насамперед писарі), а й решта представників суспільної верхівки. Священики, так само як і ченці та низка світських осіб, у цей час фігурували як переписувачі книжок. Володіли українсько-білоруською грамотою й окремі шляхтичі, про що свідчать їхні підписи та дарчі записи в документах. Важливо наголосити, що писемність була поширеною й серед жінок-шляхтянок.

Слово «школа» щодо православних освітніх закладів зустрічається в джерелах лише від середини 16 ст. Початкове навчання було сферою діяльності дяків, паламарів та уставників, яких з часом стали називати також «бакалярами» або «дидасками». Процес професіоналізації освітньої справи викликав появу нової категорії вчителів - мандрівних дяків. У більшості випадків йшлося про засвоєння учнями кириличної грамоти, вироблення навичок читання, письма та лічби. Вони вивчали основні молитви, деякі псалми, церковні обряди. Основними посібниками були Псалтир, Часословець, Апостол. З першої половини 16 ст. з'явилася можливість використання друкованих книг - Часословця друку Швайпольта Фіюля (Краків, 1491), Псалтиря Франциска Скорини (Прага, 1517) або переписів із них.



Приватна освіта практикувалася у середовищі шляхтичів, заможних міщан, духовенства, які запрошували до своїх маєтків учителів і для початкового, і для поглибленішого навчання дітей. Нерідко у ролі приватних учителів виступали високоосвічені представники духовенства, котрі давали своїм вихованцям значно ширшу, ніж початкова, суму знань. Задля здобуття розширеної освіти окремі шляхтичі і заможні міщани наймали як наставників випускників Краківського та інших університетів.

Після заснування у Західній Україні впродовж другої половини 14 - першої половини 15 ст. католицьких єпископських кафедр виникали і перші латиномовні католицькі школи - парафіяльні та кілька шкіл кафедральних, при тих храмах, де були єпископські кафедри. Парафіяльні школи мали переважно обмежену програму, що складалася з читання, письма, елементарної латинської граматики, вивчення деяких латиномовних псалмів, лічби, костьольного співу. Кафедральні школи були організовані за зразком західноєвропейських шкіл середнього рівня. Їхня програма охоплювала **сім вільних наук** — *тривіум* і *квадривіум*. До першого входили латинська граматика, риторика, діалектика. Другий включав арифметику, геометрію, музику та астрономію. Окрім того, вивчалися католицькі церковні обряди, основи теології. Головною метою таких шкіл була підготовка професійного духовенства середньої ланки. Вже наприкінці 14 ст. у документах згадано католицьку школу у Львові, що незабаром отримала статус кафедральної і діяла при костьолі Успіня Діви Марії. Рівень навчання у Львівській школі, що згодом стала філією («колонією») Краківського університету, був досить високим, адже і ректор, і вчителі були вихованцями цього ж університету. Міщани брали на себе фінансові та матеріальні витрати на утримання навчального закладу, а духовенство наглядало за самим процесом навчання. У парафіяльних школах дозволялося викладати, поряд із бакалаврами, також студентам університетів. Ректор кафедральної школи обов'язково повинен був мати вчений ступінь - магістра або принаймні бакалавра.

Щонайменше з 14 ст. вихідці з України виїжджали до західноєвропейських університетів. Однак до середини 15 ст. такі випадки були поодинокі. Відомий лист, писаний 6 квітня 1353 р. із Сорбонни до Рима від імені магістра Петра Кордована і його товариша «з Рутенії». Інший документ, 1389 р., згадує бакалавра Сорбонни Германа Вілевича «рутенської нації з Києва». 1369 р. до Сорбонни вступив й Іван з «Рутенії», який 1391 р. став магістром. У Празькому та Краківському університетах відповідно 1397 і 1409 рр. засновано окремі бурси (гуртожитки) для прибульців з українських, білоруських та литовських земель. Серед вступників до Краківського університету відомі імена переважно юнаків з Галичини.

Окремі вихідці з України залишалися в Центральній та Західній Європі, де продовжували академічну освіту, вели наукову роботу. Таким був, зокрема, Юрій Дрогобич (Котермак), який навчався у Краківському та Болонському університетах, при Болонському університеті одержав диплом доктора медицини, читав тут упродовж 1478 - 1482 рр. лекції з астрономії, а у 1481 р. був його ректором.

Випускники університетів, повертаючись додому, сприяли формуванню в суспільстві тих важливих передумов, які в другій половині 16 - першій половині 17 ст. сприяли виникненню перших українських шкіл середнього і вищого типу.

В останній чверті 16 ст. набула слави приватна **слов'яно-греко-латинська школа в Острозі**. Цей заклад заснував князь **Костянтин-Василь Костянтинович Острозький** (1526 - 1608) (рис. 6.3.), найбільший магнат польсько-литовської держави, відомий меценат, нащадок Рюриковичів. Вибір Острога (рис. 6.2.) для влаштування навчального закладу, друкарні і літературно-наукового гуртка був не випадковим. Ще в 1528 р. король Сигізмунд Старий дарував Острогу магдебурзьке право. Міщани займалися ремеслами і були об'єднані в цехи - ковальський, кравецький, столярний, гончарний, седлярський та ін. Усього ж у місті до початку 17 ст. було близько 5000 жителів. В замку знаходилась велика бібліотека рукописних і друкованих книг. Школа і друкарня розташовувались неподалік, на Замковій вулиці, у підніжжі Замкової гори. Двір, на якому вони стояли, називався «Булсардіновим».

В основу діяльності Острозької православної школи було покладено традиційне вивчення семи «вільних наук». Проте новозаснована школа докорінно відрізнялася від західноєвропейських чи польських початкових та середніх шкіл насамперед своїм активним використанням **греко-візантійської** культурної спадщини та виразно національним характером. Відповідно до культурних та політично-релігійних потреб України тут своєрідно інтерпретували гуманістичну ідею **«тримовного ліцею»** (єврейсько-греко-латинського) **Еразма Роттердамського** (1467-1536). Православний характер школи зумовив заміну давньоєврейської мови церковнослов'янською. Прямо чи опосередковано еразмівський тримовний ліцей став прагматичним прообразом школи в Острозі, про що свідчать книжки, що передували виходові тут першої друкованої Біблії церковнослов'янською мовою. Всі вони призначалися для школи. На титулі греко-церковнослов'янської «Азбуки» 1578 р. декларується ідея «тримовної школи»: *«Бог повелів князю устроити дом на дело книг печатных, к тому же еще дом и детям к научению,...и избравши мужей в божественном писаній искусных, в греческом языке и в латиньском, паче же и в русском. И пристави их детищному училищу»*.

Починаючи з 1583 р., Острозьку школу сучасники часто називали «академією», хоча фактично вона була середнім навчальним закладом. У тодішніх умовах навіть магнат К.-В. Острозький не зміг би добитися для своєї школи, антикатолицької за спрямуванням, прав вищого навчального закладу. Згідно з європейською практикою прерогатива надання університетських прав у Речі Посполитій належала королеві (за погодженням з папою римським і сеймом). До того ж існуючі академії всіляко чинили опір виникненню нових конкурентних шкіл. Однак формальна невизначеність статусу закладу, його приватний характер опосередковано сприяли виникненню вперше в Україні світської публічної школи, незалежної не тільки від державних чинників та костельної ієрархії, але навіть від православної церкви. Світськими людьми були викладачі

(бакалаври), більшість ректорів. Фактично в Острозі вперше було подолано монополію церкви в українській освіті.

**В історії академії можна окреслити три періоди:**

- *Час формування* (1576 - 1586), характеризується значним інтелектуальним піднесенням - випуском першої церковнослов'янської Біблії (1581). Уже тоді простежується унікальна ознака Острозького культурно-освітнього центру (який, окрім академії, включав ще літературно-публіцистичний гурток та видавництво). Це залучення до співпраці діячів різних конфесій, ідеологічних та політичних орієнтацій, яке відбувалося за умов домінуючого православного спрямування діяльності осередку. Тут перебували православні - українець Герасим Смотрицький та росіянин Іван Москвитин; випускник Римського Грецького колегіуму (однак активний антипапіст) грек Мануїл Мосхопулос, протестанти - білорус Андрій Римша і українець Мотовило, проватиканськи налаштовані греки Діонісій Раллі та Євстахій Нафанаїл.
- *Час розквіту* (1587 - 1608). Саме тоді до Острога та підпорядкованих йому культурно-освітніх осередків було запрошено плеяду видатних особистостей свого часу. Авторитет Острогу принесли українці-самоуки, визнані православні публіцисти Герасим Смотрицький, Іван Вишенський, Василь Малюшицький (Суразький), Клірик Острозький, протопоп Ігнатій, літератор Дем'ян Наливайко, друкарі, книжники. В Острозі сформувалася перша наукова установа України схоластично-філологічного профілю, найпотужніше тогочасне українське видавництво. Тут утворився антикатолицький полемічний осередок, до початку 17 ст. найактивніший серед східних та південних слов'ян та волохів. Найактивніший період публіцистичної діяльності осередку пов'язаний з Берестейським собором 1596 р. Керівництво православним контрсобором, що діяв паралельно, здійснював сам князь Острозький. Плідні зв'язки підтримував Острог з українськими братствами та їхніми школами, насамперед з Успенським у Львові, де була заснована друга після Острозької українська школа вищого типу. При виробленні її статуту, очевидно, був використаний набутий досвід. Деякі з братських вчителів-дидакалів закінчували Острозьку академію, львівські випускники вдосконалювали свої знання в Острозі. Острозькі діячі стояли біля джерел Київської братської школи.
- *Час занепаду* розпочинається після смерті у 1608 р. покровителя Острозького культурно-освітнього центру князя Костянтина-Василя, коли місто перейшло до його спадкоємців. Після значного скорочення обсягів фінансування сюди вже не приїжджали висококваліфіковані викладачі чужинці, почався розпад літературно-публіцистичного гуртка, 1612 роком датовано останнє видання острозької друкарні.

За таких обставин острожани своїх дітей стали відправляти на навчання до інших міст, у вільненську та київську братські школи, володимирську при-

соборну греко-католицьку школу<sup>1</sup>, Афанасіївський колегіум у Римі. На початку 1621 р. онука К.-В. Острозького Анна-Алоїза Ходкевич закрила школу, передавши її майно єзуїтському колегіуму (1624).

За 60 років діяльності Острозької школи-академії її закінчило не менше 500 осіб. Вироблена тут система навчання, що ґрунтувалася на поєднанні русько-візантійських традицій і певних досягнень європейської педагогіки та науки, не зникла безслідно. Сформований тип вищого навчального закладу православного спрямування - *слов'яно-греко-латинська школа* - був перенесений до Києва (1632), звідки поширився в Молдавське князівство (Ясси, 1640), а після декількох невдалих спроб - і до Москви (1687).

**Корпоративна православна освіта** в Україні пізнього середньовіччя починалася з *братських шкіл*. Приблизно з кінця 11 - початку 12 ст. у країнах Західної Європи поширилися *братства* світських людей, що мали офіційні статuti. Члени таких братств обирали своїх старшин, збиралися для молитов, спільно ховали померлих, займалися благодійною діяльністю, опікувалися святинями або власними каплицями.

У православних країнах братства виникли тільки в українському і білоруському середовищі. Перші надійні документи про легально визнані православні братства датуються серединою 16 ст. Зовнішні організаційні форми були подібні у православних і католицьких братствах. Однак у католиків нерідко виникало при одному храмі по кілька братств. У православних, як правило, в парафії могло бути лише одне братство, рідше два - «старше» - для одружених, «молодше» - для неодружених. Пізніше з'явилися і «сестринства», що обмежувалися збором коштів для парафій. Проте найважливішим було те, що у католиків, починаючи з середини 16 ст., діяльність братств носила *контрреформаційний* характер, отже, була повністю підпорядкована клірові, а православні братства, які починають виникати з 80-х рр. 16 ст., були виявом *реформаційних* тенденцій і прагнули перейняти у свої руки управління церковним майном і освітньою діяльністю.

На кінець 1585 р. українські міщани центральної частини Львова виробили статут своєї організації - *Успенського братства*. Незабаром воно стало називатися також Ставропігійським (патріаршою Ставропігією) на знак підпорядкування безпосередньо східним патріархам. Братство з самого початку вважало одним з основних своїх завдань піднесення освітнього рівня населення. Першими його керівниками і визначними організаторами братського руху у Львові були міщани з Руської вулиці **Юрій** та **Іван Рогатинці**, Іван та Дмитро Красовські, Лесько Малецький, Лука Губа, Хома Бабич. Найбільшим авторитетом користувався Юрій Рогатинець, славнозвісний по всій Речі Посполитій і за кордоном ремісник, винахідник (разом з братом Іваном) «нового виду сідлярського мистецтва», а водночас «патріарх і доктор» для львів'ян, громадський діяч, талановитий публіцист. Наприкінці 16 - на початку 17 ст. братства організува-

<sup>1</sup> Засновану в 1588 р. князем Костянтином-Василем у якості своєї копії православної школи в Острозі

лися в багатьох містах Галичини, Холмщини, Підляшшя, Волині, Поділля, у Києві і в окремих містах Лівобережної України, але там їхні функції залишалися обрядово-побутовими. Утриманням шкіл і лікарень, виборами духовенства на Лівобережжі займалися не братства, а міські й сільські громади.

Соціальний склад різних братств не був однаковим і з часом змінювався. Львівське Успенське братство часу найбільшої своєї активності (кінець 16 - початок 17 ст.) об'єднувало переважно представників середніх верств міського населення - насамперед ремісників і крамарів. У другій чверті 17 ст. керівні позиції у львівській Ставропігії належали вже найзаможнішим українським та грецьким купцям, які своїм багатством не поступалися католицьким патриціям. Братства, що були в малих містах і на передмістях великих міст, були демократичнішими за складом. Нерідко їхніми членами вважали всіх дорослих чоловіків, що мешкали на території тієї чи іншої парафії. Більшість братств не допускали до своїх рядів духовних осіб. Винятки становили Київське та Луцьке братства, де найвпливовішими членами були православні ченці та шляхтичі.

**Львівська братська школа.** Одним з основних завдань братства вважали піднесення освіти, заснування шкіл. Львівська братська школа стала другою в Україні, після Острозької, православною школою вищого, ніж початковий, рівня. Ще у 1572 р. представники всієї української громади міщан та передміщан Львова добилися від короля визнання права посилати синів до гімназій та шкіл Львова й інших міст для вивчення «вільних наук». У 80-х рр. 16 ст. львівським українським міщанам вдалося відкрити школу, що відзначалася значно вищим, ніж раніше, рівнем організації навчання. У грамоті патріарха Йоакима від 15 (25) січня 1585 р. зазначалося: *«Хочуть... панове міщани львівські школи заснувати для навчання дітям християнським усіх станів, які би мали вчитися Письма Святого грецького і слов'янського, щоб не був їх християнський рід неначе безсловесним через свою невченість. І також купили друкарню, потрібну для тієї школи...»*.

Першими керівниками Львівської братської школи стали *«руський вчитель» Стефан Зизаній* і *«грецький вчитель» Арсеній*, єпископ Еласона. Опікунами школи були старшини братства. Братчики підкреслювали, що школа заснована «для навчання дітям усіх станів». Надаючи виняткового значення освіті, братчики і пов'язані з ними культурні діячі намагалися зробити свою школу зразковою. Навчання в ній, як свідчать джерела, мало характер «руських студій» (*studii Ruthenici*). Разом з тим школа мала назву греко-слов'янської навіть після того, як було запроваджено вивчення латинської мови. Початкову освіту в ній здобували «міські сини», навчання яких оплачувалося батьками, і вбогі діти «павпри», звільнені від плати за навчання. Більшість «павпрів», в тому числі й співаки дитячого хору, мешкали в *бурсі* при школі. Тут жили і вбогі підлітки та юнаки, які не лише допомагали дякам-вчителям «в послузі церковній», а й виконували різні доручення братства: копіювали і перекладали документи, ходили з листами, носили книги та шрифти з друкарні на склад. Крім «хлопців», що здобували початкову освіту, при братствах були учні й вищого ступеня, яких називали «спудеями», або студентами. Вони не тільки самі вчилися (спершу в

братській школі, а з другої половини 17 ст. - в інших середніх та вищих школах Львова), а й були одночасно і вчителями-репетиторами («педагогами») школярів-«хлопців». Освітній рівень студентів був настільки високий, що декого з них запрошували до викладання слов'янської, грецької та латинської мов в інших містах, призначали братськими проповідниками.

В королівському привілеї 1590 р. заклад названо «школою для зайняття вільними мистецтвами». В передмові до «Октоїха», виданого братством у 1630 р., ця школа має назву *гімназії* («гімнасіон»). Навчальний план (*curriculum*) гімназії, розроблений в гуманістичних школах Німеччини та Італії в 15 - 16 ст., був прийнятий протестантськими школами, єзуїтськими колегіумами, пізніше і колегіумом Києво-Могилянським. В руслі цієї традиції, гімназійні студії склалися з трьох *класів граматики* (інфіма, медіа, супрема, або синтактика) та з *класів поетики й риторики*. Ці науки вивчалися також протягом перших років навчання в деяких вищих школах, що до 16 - 17 ст. об'єднували переважно два ступеня навчання — середній (гімназія, колегія) та вищий (академія, університет). Лише деякі розвинені гімназії мали філософські та богословські студії, і саме такі гімназії могли перерости в академії (вищі школи). Засновники братської школи у Львові спершу також мали на меті можливість запровадити в ній науки вищого ступеня, насамперед філософію. Так, перший *«порядок школи»* (статут) з жовтня 1586 р. передбачав, що вчитель повинен буде викладати тексти *«філософів, поетів, істориків та інші»*, що учні мають вчитися граматики, *«до більших наук приступаючи, до діалектики і риторики, посібники для яких перекладені на слов'янську мову, є у Львівській школі»*. Братська школа, за тодішніми уявленнями, була середньою, але, запроваджуючи вивчення філософії, вона намагалася вийти на рівень перехідної до навчального закладу вищого типу. Александрійський патріарх Мелетій Пігас двічі (в травні і липні 1597 р.) закликав братство заснувати школу вищого типу, оскільки сам він «в полоні» під ярмом Оттоманської порти не може цього зробити. Викладання грецької мови перетворювало її на важливий освітній центр для всіх країн, де панувала православна церква і культивувалася грецька мова. За її зразком створювалися братські школи в різних містах: Віленська (1592), Мінська (1592), Дубнівська (1604), Замостівська (1606), Брестська (1615), Київська (1615), Луцька (1624), Полоцька, Могилівська, Кам'янець-Подільська, Вінницька та інші. Згодом, у 20-х роках 17 ст., активізація єзуїтської школи у Львові, переслідування з боку влади, перехід кращих наукових сил до Київського колегіуму - все це призвело до зниження рівня Львівської школи.

**Київська братська школа.** З початку 17 ст. центр розвитку української православної освіти поступово перемістився до Києва. Близько 1615 - 1616 рр. одночасно були засновані Київська братська школа і саме Київське Богоявленське братство. Вже сама ця одночасність вказує, що для фундаторів братства й школи основною була саме школа: братство тут засновувалося для опіки над школою, і це мало бути його головною функцією. Матеріальною підставою для функціонування школи був подарунок **Галшки** (Єлизавети) **Гулевичівни Лозчини** (1575-1642), дружини мозирського маршалка Стефана Лозки, 14 жовтня

1615 р. земельної ділянки Богоявленському монастиреві *«на монастир... так же на школу дітем, так шляхетським, яко і местським»*. В акті було підкреслено, що школа негайно (*«зараз»*) розміщується на подарованому дворі. Слід гадати, що свою фундацію меценатка вирішила зробити під впливом справжнього ініціатора заснування школи і братства в Києві Івана Борецького, колишнього вчителя і ректора Львівської братської школи. Тим самим братство і школа при ньому, очевидно, функціонували з кінця 1615 - початку 1616 р. Першими ректорами братської школи були **Іван Борецький** (пізніший митрополит Іов), Мелетій Смотрицький, а в 1620 - 1624 рр. Касіян Сакович. Про мотиви заснування школи братчики писали в листі до російського царя в 1625 р.: *«Ми, великим коштом, влаштували для православних дітей школу для вивчення слов'янсько-руської і грецької мов та [предметів, які викладають] інші вчителі, щоб діти не пили з чужого джерела смертельну отруту схизми, не відходили в темряву римської віри»*. Школу до *«наук елліно-славенського і латинопольського письма»* було затверджено грамотою єрусалимського патріарха Феофана 1620 р., в якій йшлося про надання Київському Богоявленському братству прав ставропігії. Те, що засновник і фактичний керівник школи Іван Борецький став тоді ж Київським православним митрополитом, дуже сприяло укріпленню авторитета братського навчального закладу. Київська школа була побудована на засадах, що прийшли в Україну із Західної та Центральної Європи. Від самого початку у братській школі були класи інфіми, граматики і синтаксими. Цінні дані про Київське братство і братську школу містять вірші Касіяна Саковича, що декламувалися школярами у 1622 р. на похороні гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного і того ж року були опубліковані в лаврській друкарні. В них підкреслено, що до братства записався сам гетьман з усім Військом Запорозьким. Такий акт мав на меті охорону братства від репресій польсько-шляхетської влади. Інші документальні матеріали підтверджують діяльну підтримку Київського братства козацтвом, що надало братчикам змогу розгорнути широку культурно-освітню діяльність, досягти високого рівня викладання в своїй школі.

**Київський колегіум.** У 1627 р. архімандритом Києво-Печерської лаври став Петро Могила (рис. 6.4.). Він задумав влаштувати школу при Лаврі, причому більшою мірою, ніж братство, наслідував західноєвропейські зразки. Можливість конкуренції нової школи, що була б цілком під контролем киево-печерських ченців, з братською школою, викликала незадоволення серед населення Києва, козаків і пов'язаного з ними духовенства. Найближчий сподвижник Петра Могили Сильвестр Косов згадував пізніше, що кияни збиралися поруйнувати лаврську школу, а її викладачів потопити в Дніпрі. Врешті, колишній ректор братської школи митрополит Іов Борецький у своєму заповіті під страхом неблагословення доручив Петрові Могилі і його близькому співробітникові луцькому єпископові Ісакієві Борисковичу, щоб *«фундували школи тільки при братстві, а не де-інде»*. Під тиском братства, від імені якого виступили українські шляхтичі Київщини, духівництва на чолі з митрополитом Ісайєю Копинським та запорозьких козаків Петро Могила змушений був погодитися на

злиття лаврської школи з братською, причому об'єднана школа з 1632 р. стала функціонувати на Подолі, на місці колишньої школи братства. Братство визнало Петра Могилу фундатором школи і погодилося підпорядковуватися йому як старшому братові і покровителю. Незабаром у 1633 р. архімандрит Петро Могила став ще й Київським митрополитом; після його смерті Києво-Братський монастир і колегіум (академія) фактично підпорядковувалися наступникам Могилы на митрополичій кафедрі. Цю школу часто називали Києво-Братською школою (колегіумом), згодом - Києво-Могилянським колегіумом, ще пізніше, з 1701 р. - Київською академією (за традицією її називали ще Києво-Могилянською академією). На відміну від колишньої братської школи, в Могилянській колегії вчителями були не світські люди, а ченці братського Богоявленського монастиря. Ректором колегіуму ставав архімандрит Богоявленського монастиря, - і цей порядок зберігався надалі.

Саме завдяки діяльності колегіуму та Києво-Печерської друкарні Київ знову став найвизначнішим культурним осередком України. Києво-Могилянський колегіум брав участь в організації філіяльних шкіл, де викладання велося за програмою Київського колегіуму. Зокрема, його філіями були засновані в 1634 р. школи при Вознесенському монастирі у Вінниці і при Богоявленському монастирі у Крем'янці. В 1639 р. Вінницька школа перейшла до містечка Гоща (сьогодні районний центр Рівненської області), де раніше була аріанська школа.

З актів польської адміністрації видно, що польський уряд, діючи в інтересах католицької церкви та її навчальних закладів, прагнув не допустити до створення української латиномовної школи вищого рівня та її філій. З цією метою король Владислав IV не дозволив викладати в Київському колегіумі тих предметів, вивчення яких вважалося прерогативою вищих навчальних закладів, і забороняв викладання латинською мовою. 29 жовтня 1634 р. він надіслав Петрові Могилі повторне суворе розпорядження, наказуючи *«негаймо скасувати друкарню латинську і латинські школи так, щоб їх не було ні в Києві, ні у Вінниці, ні в будь-якому іншому місці»*. У випадку невиконання цього розпорядження король погрожував суворим покаранням за *«непослух, що породжував бунти і свавілля»*. У 1636 р. сейм під тиском козаків і православних шляхтичів дозволив вивчати в Київському колегіумі мови й науки, однак не далі початкових ступенів філософського циклу - діалектики й логіки. Викладання богослов'я, що було необхідне для формального визнання школи академією, заборонялося. ***В 1658 р. за умовами Гадяцького договору козацька старшина добилася від польського уряду дозволу на відкриття в Україні двох академій – Київської та ще однієї.*** Ця угода не набула чинності. Все ж поступово викладання в колегіумі досягло рівня вищого навчального закладу гуманітарно-риторичного спрямування, що пізніше було формально визнано в царських грамотах 1694 і 1701 рр.

За своєю ідеологічною спрямованістю Києво-Могилянський колегіум, як і Львівська братська школа, сприйняв засади тримовності, успадковані від Острозької слов'яно-греко-латинської школи. Проте на відміну від своїх поперед-



ників Києво-Могилянський колегіум був стабільним, юридично забезпеченим і матеріально незалежним навчальним закладом, і це стало запорукою його тривалості. Стабільність існування забезпечували значні кошти, що їх Петро Могила заповів Києво-Братському Богоявленському монастиреві спеціально на утримання колегіуму.

Хоч мова викладання була латинською і за формами та основним змістом навчання колегіум мало відрізнявся від католицьких і протестантських шкіл подібного рівня, в ньому підтримувалася греко-слов'янська традиція, насамперед шляхом участі у літургійній практиці. Єрусалимський патріарх Паїсій, що відвідав Київ 1649 р., зазначав, що тут діє школа «слов'янської мови», у якій є «вчителі високого мистецтва». Вони навчають побожних юнаків «слов'янської мови як притаманної і латинської як необхідної тим, що живуть між латинянами».

На чолі колегіуму стояли *ректор* і *префект*, які водночас були професорами вищих курсів. Усі професори утримувалися Богоявленським монастирем, монахами якого вони були. І в самій школі, і в бурсі (гуртожитку) діяло своєрідне учнівське самоврядування, форми якого були подібними до загальноприйнятих у латиномовних школах різних конфесій і рівнів. Прототип будь-якої сторони життя колегіуму можна знайти в середньовічних європейських навчальних закладах, в тому числі колегіумах та університетах. Це стосується урочистих захистів попередньо оголошених тез з філософії та інших наук, вистав шкільного театру, звичаю студентів збирати кошти на прожиття, ходячи «попід вікна» з колядами та іншими піснями.

Києво-Могилянський колегіум був навчальним закладом філологічно-філософського профілю, інші наукові дисципліни розглядалися в контексті наук гуманітарного циклу. Насамперед дуже ґрунтовно вивчалася *латинська грамати́ка*, причому навчальним матеріалом служили твори як давньоримських, так і середньовічних та ренесансних авторів. Велике значення надавалося навчанню *риторики*. Щодо її значення приймалися концепції античних і ренесансних авторів про необхідність риторики для виховання особистості - людини, що вміє обстоювати свої переконання, прагне брати активну участь у громадському житті. З ритори́кою була тісно пов'язана *поетика*, що мала на меті дати учням основи знань про мистецтво поезії в найширшому розумінні цього слова. Як авторитети для наслідування називалися передусім античні автори (Гомер, Аристотель, Вергілій, Горацій, Овідій та ін.), а також твори ренесансних письменників. Риторика і поетика мала на меті дати вихованцям навички, потрібні для громадської діяльності, оскільки знання поезії і навіть вміння складати поетичні твори вважалися тоді ознакою освіченої людини. Одне з центральних місць в колегіумі займала *філософія*. Філософські знання викладалися в тісному зв'язку з *богословськими* і становили їх підставу. Поряд з суто філософською та богословською тематикою в курсах філософії розглядалися проблеми природознавства, в тому числі фізики. **Інокентій Гізель** підкреслював необхідність в самій природі шукати причини властивих їй процесів і явищ. Ряд курсів засвідчують знайомство професури з передовими ідейними течіями доби Відроджен-

ня, прагнення поінформувати учнів про новини тогочасної науки й освіти. Застосовувались і досить досконалі як на той час педагогічні методи, зокрема активізація навчального процесу шляхом диспутів, ігор.

Внаслідок діяльності Києво-Могилянського колегіуму в Україні зростала кількість освічених людей, учителів початкових шкіл, «мандрованих спудеїв». Сирієць Павло Алеппський, який проїздив у 1654 і 1657 рр. через Україну, зазначав, що «у країні козаків всі діти вміють читати, навіть сироти».

**Києво-Могилянська академія.** У 1701 р. Києво-Могилянська школа офіційно стала називатися *академією*<sup>2</sup>. Впродовж 18 ст. Академія дедалі більше модернізувалась. Курс *математики*, який спочатку включався до філософії, розширювався і виводився в окремий курс, викладалась не тільки геометрія, а й алгебра, вища математика, дедалі ширше вивчалися *іноземні мови*. З 1738 р. вводиться вивчення німецької та старосврейської мов, з 1753 р. - французької. Продовжувалось (з перервами) вивчення польської, викладалась і грецька мова. Чисельний склад Академії коливався в межах 1000 чоловік, у гірші часи (війни та епідемії холери у 1710 - 1711 рр.) падав до 100 чоловік.

Навчання мало продовжуватися 12 років, але вступників зараховували протягом року, коли хто приходив, у деяких класах (наприклад, у риториці) залюбки сиділи по декілька років, та й слово «закінчувати» мало умовний сенс: йшли з Академії так само довільно, як і приходили на навчання. Більшість залишала класи після риторики або під час її - риторика давала пристойну загальну освіченість й уміння спілкуватись латиною. Богослов'я не любили навіть ті, хто збирався стати священиком. Характерним є указ митрополита від 1761 р.: *«Студентам Київської академії, що готуються стати священиками і особливо тим, що не мають тридцяти років, кінчати навчання богослов'ям, в противному випадку тим, що не закінчать богослов'я, багаті парафії надаватись не будуть»*. Священикам наказувалось *«дочок своїх за невчених не віддавати під загрозою втрати місць»*. Уся козацька старшина навчалася в академії (зі стін цього навчального закладу вийшли 14 гетьманів України), крім того, у 18 ст. із старших класів академії набирали до інших навчальних закладів Росії, включаючи медичні, посилали за кордон на навчання та стажування, охоче брали на різні чиновницькі посади. Своєрідними філіями Академії були колегіуми, засновані у Чернігові (1700), Белгороді (у 1726 р. переведено до Харкова), Переяславі (1730).

Київська академія має важливе значення в історії вітчизняної та православної слов'янської освіти 18 ст. В Академії вчилися українці, росіяни, білоруси, волохи, молдавани, серби, боснійці, чорногорці, болгари, греки, італійці. Культурні діячі Сербії, Болгарії постійно зверталися з проханням надіслати вчителів з Київської академії. Після відкриття Московського університету в 1755 р., значення Академії понизилося. Були спроби перетворити її на класичний університет. Коли у 1764 р. лівобережна козацька старшина просила царсь-

<sup>2</sup> Одночасно академічний статус від Петра I одержала Московська Слов'яно-греко-латинська школа, відкрита у 1687 р.

кий уряд дати дозвіл на відкриття університетів у Києві та Батурині, в петиції за підписом гетьмана **Кирила Разумовського** (рис. 6.5.) зазначалося: «Перший з цих університетів у складі чотирьох факультетів може бути в Києві, на тому самому місці, де сьогодні Києво-Братський училищний монастир, з якого слід усунути монахів, а на тому місці спорудити будинки для вчителів та учнів. Під час заснування київських шкіл попередником моїм - малоросійським гетьманом **Петром Конашевичем-Сагайдачним**, а потім митрополитом київським **Петром Могилою**, там не було монастиря, а лише братство, тобто таке місце, де могли мешкати світські й духовні люди, що приходили для навчання». Але, незважаючи на всі прохання, добитися згоди на це Катерини II не вдалося. Відкриття в 1805 році Харківського університету остаточно позбавило Києво-Могилянську академію колишньої ролі вищого навчального закладу. За розпорядженням уряду й указом Синоду від 14 серпня 1817 р. Академія була закрита. В 1819 році вона знову була відкрита як Київська духовна семінарія, а потім Духовна академія, що проіснувала до 1919 р.

Початкова освіта у 18 ст. здійснювалась у парафіяльних школах при церквах. У Гетьманщині в середині століття у переважній більшості поселень, враховуючи хутори й висілки, були школи. З ходом покріпачення селян і козаків ситуація змінювалась на гірше. За даними 1768 р., на території трьох повітів Чернігівщини одна школа припадала на 746 душ, на цій же території через сто років - на 6750 душ, а загалом по губернії - на 17143 душі населення. Майже не стало шкіл саме в панських, покріпачених селах.

Католики в Україні у 17-18 ст. утримували свої навчальні заклади, де викладали латиною або польською мовами. Особливою активністю у 17-18 ст. вирізнялись **єзуїти**, що засновували численні колегіуми.

Католицький **орден єзуїтів** (офіційна назва «Товариство Ісуса») був заснований у 1534 р. іспанцем **Ігнатієм Лойолою** у Парижі та затверджений 27 вересня 1540 р. римським папою Павлом III. На той час це була організація з чіткою структурою і суворою дисципліною, головний девіз якої - «Все для більшої слави Божої». Шляхи реалізації своєї мети єзуїти вбачали у проповідуванні, сповіді та вихованні юнацтва з метою підготовки до служіння церкві, беззаперечному підпорядкуванню авторитету папи римського й вищих ієрархів католицької церкви. Школи були безкоштовними та доступними для учнів усіх віросповідань, тому швидко здобули популярність. Принципи організації та методика єзуїтської освіти були викладені в спеціальному шкільному статуті «Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu», затвердженому главою (генералом) ордену у 1599 р.

Становлення і розвиток єзуїтського шкільництва в українських землях припали на період між 1600–1648 роками – Львів і Луцьк (1608), Кам'янець-Подільський (1610), Фастів (1623), Острог (1625), Вінниця (1630), Новгород-Сіверський (1636), Переяслав (1637), Бар (1638), Київ (1647). Діяльність шкіл широко підтримувала місцева влада та магнати, що були жертводавцями ордену. Для бідних учнів при школах організовувалися гуртожитки-бурси. Під час Національно-визвольної війни і наступної Руїни (1648-1686) спочатку відбува-

лось повне або часткове закриття, а потім нова активізація колегій на західних землях України. Період між 1686–1773 рр. супроводжувався вдосконаленням навчальних програм, уведенням до навчального циклу нових предметів (історія, географія, математика, французька та німецька мови), розвитком освітніх закладів для навчання еліти (шляхетські колегіуми). У 1773 р. діяльність ордена була заборонена Ватиканом і відновлена лише у 1804 р. В межах Російської імперії гоніння на єзуїтів ніколи не було.

Єзуїтські школи поділялися на нижчі – *колегіуми* (з 7-літнім терміном навчання) і вищі – *семінарії* (з 6-літнім терміном навчання). Перші за обсягом і характером освітньої підготовки наближалися до гімназій, що з'явилися в епоху Відродження, а другі – до університетів того часу. Послідовність навчання визначалася поділом дисциплін на класи. Кожен клас мав своє завдання: *інфіма* – знайомство з основами латини; *граматика* – власне вивчення граматики; *синтаксис* – повне і досконале засвоєння латинської граматики; *поетика* – опанування стилю (взірцями слугували твори Цицерона); *риторика* – досконале красномовство. Навчання *філософії* ґрунтувалося на вченні Аристотеля і було пристосоване до місцевих звичаїв. Основою *теології* єзуїтів вважався *томізм*. Одним з першочергових завдань учителя було виявлення здібностей учнів. Єзуїти використовували методи стимулювання і мотивації навчальної діяльності (диспут, повторення, декламація, драматизація, змагання, нагорода), різні методи контролю та самоконтролю. Розподіл за класами відбувався за результатом екзамену, тобто залежав від знань, а не від віку. Основним предметом у єзуїтських школах була латина. У 18 ст. запроваджується вивчення німецької та французької мов. Особливе місце у шкільній практиці в українських землях, що належали до Польської провінції ордену, посідала польська мова, яку з другої половини 18 ст. вивчали нарівні з латиною. У школах, де навчалось чимало православних, наприклад у Луцьку та Львові, викладання в нижчих класах здійснювали рідною (руською) мовою.

Дисципліну в школах ордену підтримували за допомогою суперництва. Серед учнів насаджувалося взаємне шпигунство, для полегшення якого всі вихованці ділилися на невеликі групи й пари. З метою виховання у дітей почуття суперництва єзуїти розробили систему заохочення для учнів, що вирізнилися в навчальних заняттях і поведінці (особливі місця в класі, почесні звання й т.п.). Провини учнів спричиняли до ганебних покарань (ковпак з ослиними вухами, образливі прізвиська, лави ганьби й т.п.). За провини проти релігії допускалися і тілесні покарання, виконавцями яких, однак, були світські особи («коректори»).

Нагадаємо, що за статтями Гадяцької угоди (1658) польський уряд обіцяв у майбутньому відкрити в Україні дві вищі школи-академії: одну в Києві, а другу там, де знайдеться для неї відповідне місце. Єзуїти швидко зорієнтувалися, побачивши можливість створення на основі свого колегіуму у Львові *вищої школи*, тому постійно домагались його перетворення в *академію*. Після неодноразових клопотань король Ян II Казимир **20 січня 1661 р.** підписав диплом, що надавав єзуїтській колегії у Львові *«гідність академії і титул універси-*

*тету»* з правом викладання всіх тодішніх університетських дисциплін, присудження вчених ступенів бакалавра, ліценціата, магістра і доктора. Однак створення Львівської академії зустріло рішучу опозицію з боку Краківського університету та Замойської академії і дозвіл було скасовано у частині права присудження вчених ступенів. Для одержання диплома потрібно було їхати в інший європейський університет. Незважаючи на перешкоди, у *Львівській академії* навчання велося за зразком інших європейських університетів. Майже через 100 років (1758) польський король Август III нарешті підтвердив диплом, виданий Яном II Казимиром. *Від часу заснування і до 1773 р. цей навчальний заклад повністю перебував під контролем єзуїтського ордену і підпорядковувався генералові єзуїтів у Римі.* У 1773 р. діяльність ордену було припинено, а його навчальні заклади та інше майно передано (в межах західної України) уніатському ордену василіан<sup>3</sup>. У 17-18 ст. цей університет складався з двох відділів (факультетів) - філософського і богословського (теологічного). Навчання проводилося за програмою єзуїтських шкіл. Помітні зміни до цієї програми стали вноситися лише з середини 18 ст. Роль середнього навчального закладу при університеті відігравав колегіум. Історичні джерела засвідчують, що у 1667 р. на філософському і теологічному відділах навчалось близько 500 студентів, а навчальний процес забезпечували вісім викладачів. У середині 18 ст. кількість студентів збільшилося до 700 осіб, а викладачів до 15-17. Поляки становили 75 % студентів, рештою були українці та представники інших етнічних груп.

У 1777 р. в Австро-Угорщині було проведено освітянську реформу і створено кілька видів народних державних шкіл, викладання в яких велося німецькою, зрідка слов'яно-руською мовами. З 1787 р. було дозволено й «руську» мову навчання для місцевостей з переважанням українського населення.

Повертаючись до Придніпров'я зазначимо, що у 17 ст. в Києві, що перетворився на провідний освітній центр православної Європи, склався гурток богословів, котрі включились у полеміку з католиками та уніатами. Вони ж, найчастіше, були авторами шкільних підручників. У 1616 р. у Вільно була надрукована «Грамматіки Славѣнскія правільное Синтагма» Мелетія Смотрицького (рис. 6.6-7.) – основний підручник для шкіл України, Росії, Білорусії, Болгарії, Сербії у 17–18 ст. до видання Михайлом Ломоносовим, колишнім студентом Київської академії, «Грамматики российской» у 1755 р.

З середини 17 ст., після входження Лівобережжя України та Києва до складу Царства Московського, наступного підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії, почався процес відтоку на Північ багатьох кращих українських діячів освіти й науки. Переїзд до Москви частини талановитих богословів з Києва був пов'язаний з потребою Російської православної церкви у виправленні богослужбних книг, чим успішно займались в Острозі та Києві впродовж майже півстоліття. Відомо, що у 1640 р. Петро Могила вмовляв царя

<sup>3</sup> Діяльність академії-університету було відновлено у 1784 р. і він став називатися Йосифінський університет (на честь уніатського єпископа Йосифа Кунцевича). Проте під час Наполеонівських війн заклад знову перетворився на ліцей. У 1817 р., після Віденського Конгресу, він став називатися Університет Франца IV.

Олексія Михайловича заснувати в Москві монастир, у якому ченці з київського Братського монастиря (рис. 6.7.) будуть *«дітей боярських та простого сану людей грамоті грецької та слов'янської вчити»*. Проте, вирішення цього питання наштовхнулось на протидію московських можновладців, у тому числі церковних. Сам патріарх Никон, майбутній високий покровитель діяльності українських богословів та перекладачів у Москві, спочатку твердив, що як *«малороссияне, так и греки потеряли веру в крепость добрых нравов; покой и честь их прельстили, они своему чреву работают, нет у них постоянства ...»*. За таких обставин появу київських учених в Москві було обставлено як приватну справу дорадника царя Олексія Михайловича боярина Ртищева. Головним зпоміж кількох десятків монахів Братського монастиря був **Єпіфаній Славинецький**. Вихованець Києво-Могилянського колегіуму він довершував освіту за кордоном. Патріарх Никон, познайомившись з Єпіфанієм, змінив свою думку про українських богословів і в усьому поклався на нього у справі виправлення церковних книг. Славинецького з братією розмістили в Андріївському Преображенському монастирі під Москвою, де незабаром було відкрито школу та друкарню. Він прожив у Москві 26 років, під його керівництвом було виправлено і надруковано богослужбні книги, що й досі використовують у православної службі (рис. 6.8.). У 1674 р. Священний Собор доручив йому зробити новий переклад «Біблії», але Славинецький не встиг довести цю справу до кінця. Помер він 19 листопада 1675 р. і похований у Чудовому монастирі в Москві. Свою велику бібліотеку він заповів Київському братству.

Цю традицію продовжили *Стефан Яворський* та *Феофан Прокопович*, чії біографії є чудовою ілюстрацією до знайомства з історією української та інших культур Східної Європи кінця 17 – початку 18 століть.

**Стефан** (Симеон Іванович) **Яворський** (1658-1722) (рис. 6.9.) з'явився на світ у родині галицьких православних шляхтичів, що змушені були перебраться у Придніпров'я, потерпаючи від утисків польсько-католицької реакції. Хлопчик отримав гарну освіту в Києво-Могилянському колегіумі. Для її завершення Стефан близько 1680 р. попрямував до Польщі, де, з прагматичних міркувань прийнявши унію, слухав лекції в католицьких колегіумах і академіях Львова, Любліна, Познані й Вільно. Одержавши звання магістра філософії й вільних мистецтв, він у 1687 р. повернувся до Києва. Тут він привселюдно відрікся від унії й прийняв чернецтво у Братському монастирі. З 1689 р. Яворський викладав у Києво-Могилянському колегіумі риторіку, поезику, філософію, а потім і богослов'я. Згодом він став ректором цього навчального закладу. В 1690-х роках Стефан зблизився з гетьманом Іваном Мазепою, користуючись його всілякою підтримкою. Глибоке знання західних явищ і форм культури, за безперечної відданості православ'ю, сприяло його популярності в Росії. Виголошена ним промова над труною боярина Шейніна захопила Петра I і той вже не випускав Яворського з поля зору. Яворський був зведений у високий сан митрополита Рязанського й Муромського, а після смерті у 1700 р. патріарха Адріана двадцять років був екзархом (місцєблюстителем патріаршого престолу) Російської православної церкви. Незабаром митрополитом Ростовським і Яросла-

вським став високоосвічений і близький до Яворського за духом киянин Дмитро Туптало (св. Димитрій Ростовський). У їхній церковній і просвітницькій діяльності було багато спільного, що обумовлювалось як причетністю до однієї духовної традиції, так і постійними особистими контактами й узгодженістю дій. На посаді місцєблюстителя патріаршого престолу Яворський усіляко підтримував і благословляв політику Петра I в справі поширення освіти й європейської освіченості. За його сприянням в Москві був заснований перший театр. Проповіді Яворського відрізнялися змістовною глибиною, справляючи сильне враження на сучасників. Новий стиль російської церковної проповіді, що сформувався в петровські часи, багато в чому зобов'язаний впливу Яворського й інших вихованців київської богословської філософсько-риторичної школи. Стефан Яворський залишив величезну літературну спадщину: проповіді, вірші (у тому числі польською й латиною), а також фундаментальні богословські й полемічні трактати, найбільш значним з яких є «Камінь віри», завершений у 1718 р. Але ще більше він зробив для перенесення на московський ґрунт київської системи релігійної філософсько-літературної освіти, поєднаної зі знанням давніх і нових мов. Ставши протектором московської Слов'яно-греко-латинської академії, Яворський запросив до Москви добре знайомих йому київських професорів.

Підтримуючи петровські реформи в галузі світської політики й освіти, Стефан Яворський усе більше розходився з царем у питаннях, що стосувалися життя й місця в державі православної церкви. Він не приховував своєї переконаності в необхідності обрання нового патріарха Московського і «всея Русі». При цьому Яворський орієнтувався на ідеал церкви як самостійної у внутрішніх організаційних і духовних питаннях установи з власними, незалежними від держави коштами. Так, він був проти створення в 1721 р. цілком підлеглого цареві Святішого Синоду, однак змушений був стати його головою (президентом) і очолювати протягом року, до своєї смерті. Яворському закидали орієнтацію на католицьку модель церковної організації, хоча він не претендував на примат церкви над державою, прагнучи до їхньої симфонії за візантійським зразком. Петрові, однак, ближчою була система відносин держави й церкви, що склалася у протестантських державах Північної Європи, коли церковні інститути організаційно виявлялися під повним державним контролем, зберігаючи свободу лише в богословських питаннях. Помер Стефан Яворський 24 листопада 1722 р. у Москві і похований в Рязанському Успенському соборі.

**Феофан Прокопович** (1681-1736) (рис. 6.10.), справжнє ім'я якого Єлисей (або Єлизар) Церейський, народився 9 червня 1681 р. (зустрічається й дата 1677 р.) у Києві, на Подолі, в купецькій родині. Невдовзі його батько помер, а коли хлопчикові виповнилося сім років, пішла з життя й мати, що належала до стародавнього київського роду Прокоповичів. Турботи з виховання Єлисея перебрав на себе його дядько, брат матері, професор, а згодом і ректор Києво-Могилянського колегіуму, Феофан Прокопович. Навчання в Києво-Могилянському колегіумі Єлисей, обдарований чудовою пам'яттю й неабиякими здібностями, розпочав ще зовсім юним у 1687 р. Освоївши доступну в Києві

книжну премудрість, сімнадцятилітній Єлисей, з благословення Київського митрополита Варлаама Ясинського, відправся в Європу для поповнення знань. В 1698 р. він опинився у володіннях Речі Посполитої, на Волині. Щоб одержати рекомендації й поступити до католицького навчального закладу, він формально перейшов до уніатства й прийняв постриг у Битівському василіанському монастирі, одержавши нове ім'я Самуїл. В єзуїтському колегіумі у Володимирі-Волинському він викладав поетику й риторику, паралельно опановуючи католицьку теологію й удосконалюючись у польській мові. Одержавши позитивні рекомендації, він пішки, із зупинками у Львові, Відні, Венеції й Флоренції, дістався Риму. У Вічному місті Самуїл-Єлисей Церейський три роки слухав лекції в єзуїтському колегіумі св. Афанасія, спеціально відкритому для молодих людей з православних країн, що прийняли католицизм. Самуїл глибоко вивчав античну класику, докладно ознайомився із західною теологічною й філософською літературою, відвідуючи величезну Ватиканську бібліотеку. У жовтні 1701 р. відбувся публічний захист його дисертації в присутності папи римського Климента XI. Здобувач продемонстрував настільки блискучі пізнання, що вчена рада відразу, минаючи магістерське звання, надала йому ступінь доктора богослов'я. Але потім трапилося несподіване: у ніч на 28 жовтня 1701 р. Самуїл Церейський зник з Рима. Тайкома покинувши Папську область, Самуїл-Єлисей перезимував у Швейцарії й з настанням весни попрямував до Австрії, потім обійшов багато університетських міст Німеччини, вільний і віротерпимий дух яких скорив його. Протестантська настанова на самостійне, вільне від тиску авторитетів пізнання Біблії в поєднанні з шанобливим ставленням до незалежного від догматів наукового знання з цього часу назавжди запали в душу Єлисея-Самуїла.

У 1702 р. в Почаївській лаврі Самуїл відрікся від уніатства й повернувся в лоно православної церкви. В 1704 р. він прийняв чернецтво у Київському Братському монастирі. Відмовившись від уніатського чернечого імені Самуїл, він взяв ім'я свого дядька і став називати себе Феофаном Прокоповичем. Ватиканська бібліотека одержала екземпляр виданого в Києві памфлету «Опис єзуїтів» Прокоповича, де розкривались і висміювались брехливість, лицемірство й показне святенництво членів цього ордена, їх досконалі й витончені методи впливу на людей. Він став професором піітики, а через два роки й риторики Києво-Могилянської академії. Досяг розквіту літературний талант Прокоповича. Особливий успіх мала його трагікомедія «Володимир», на прем'єрі якої 5 червня 1705 р. був присутній Іван Мазепа. Гетьман був у захваті від драми і між ними встановилися довірливі відносини.

В 1706 р. до Києва для огляду міських укріплень (через наближення до Дніпра театру бойових дій тривалої Північної війни) завітав Петро I. За дорученням ректора Академії Прокопович виступив перед царем з урочистою промовою. У 1707 р. Феофан зайняв другу (після ректора) посаду в Академії, ставши її префектом. Тоді ж він почав викладати підготовлений ним повний курс філософії, а незабаром узяв на себе турботи з розробки й викладання курсу теології. Богословські твори Прокоповича того періоду відзначені критичністю,



раціоналістичністю й історичністю, що відбивають засвоєння засад сучасної йому західної теології й філософії. «Катехізис» Прокоповича, виданий Георгієм Кониським, відіграв згодом важливу роль у полеміці православних з уніатами. У вересні 1708 р. Карл XII повернув війська на Україну й під кінець року, з'єднавшись з Мазепою, розташувався на лівому березі Дніпра між Києвом, Полтавою й Харковом. Київ з Печерською лаврою перетворився на сильну фортецю, де розмістився значний російський гарнізон. Коли після Полтавської «вікторії» цар вступив у місто, населення на чолі з вищим духовництвом і керівництвом Києво-Могилянської академії зустрічало його тріумфально. Вітаючи царя в Софійському соборі, Феофан Прокопович вразив Петра не простим красномовством, але й концептуальною глибиною промови. Від цього дня Прокопович знайшов в особі російського самодержця могутнього заступника. У 1711 р. Феофан супроводжував Петра I у невдалому для того Прутському поході проти турків. Місяці, проведені разом в умовах боїв і військових незгод, остаточно зблизили їх.

В 1712 р. тридцятирічний професор був призначений ректором Києво-Могилянської академії та, за давньою традицією, ігуменом Братського Богоявленського монастиря. У 1713 р. Феофан склав панегіричну «Історію Петра Великого від народження до Полтавської баталії», що привела царя у захват. Однак у Києві людині його масштабу з падінням Івана Мазепи було тісно. Тому Прокопович, одержавши від Петра запрошення з'явитися до двору, попрямував до північної столиці. У жовтні 1716 р. він уже виступав з проповідями в Александро-Невській лаврі, вражаючи російську публіку красномовством, ерудицією й глибокодумними міркуваннями. Він швидко зорієнтувався в розподілі сил і, цілком підтримуючи Петра, наміри якого щиро розділяв, незабаром увійшов до кола довірених осіб государя, безперечно перевершуючи багатьох знаннями й масштабом мислення. З цього часу Прокопович став першим радником монарха в питаннях реорганізації церкви й поширення освіти, поступово відсуваючи на другий план Стефана Яворського, що намагався звинуватити Феофана в протестантській «єресі». Вважаючи католицизм головним ворогом православ'я, Прокопович вбачав у протестантах природних союзників, широко запозичаючи в них антипапистські аргументи. У церковних питаннях Прокопович був повністю на боці Петра в його протистоянні відсталій старомосковській боярсько-церковній опозиції. Перебуваючи в гушчині політичних подій, Прокопович не міг залишатися осторонь від справи царевича Олексія. На відміну від пов'язаного з консервативними колами Яворського, що намагався вмилювати гнів монарха й виклопотати прощення опальному престолонаслідникові, Прокопович рішуче підтримав Петра, концептуально обґрунтувавши не тільки право одноособової влади монарха, але й необхідність підпорядкування церковних структур самодержавній волі. Фактично Прокопович, спираючись на сучасні йому теорії державного права й враховуючи давні традиції Московського царства, розробив і обґрунтував концепцію російського просвіченого абсолютизму.

Літературна й ораторська діяльність Прокоповича з його переїздом до Петербурга цілком була спрямована на розробку політичних, церковних і освітніх програм петровських часів. Першорядне значення в цьому плані мало його «Слово про владу й чесноти царські» (1718), присвячене обґрунтуванню ідеї необмеженої влади монарха як персоніфікації абсолютистської держави й правочинності суду над царевичем Олексієм. У передмові до «Морського статуту» (1719) і в «Слові похвальному про флот російський» (1720) Феофан доводив необхідність створення й зміцнення російського флоту, прославляючи його перемоги. В 1718 р. Прокоповича призначили єпископом Псковським і Нарвським. Ця посада була почесною й необтяжливою, до того ж припускала його постійне знаходження в Петербурзі поруч з Петром. В 1719-1720 рр. Феофан працював над «Духовним регламентом», у якому обґрунтував нову для Росії систему керування церквою на чолі з підлеглим государеві Святішим Синодом замість патріарха. З утворенням Синоду на початку 1721 р. Прокопович став його віце-президентом. Але фактично він з самого початку очолював роботу Синоду, оскільки Яворський, примушений Петром проти волі очолити цю установу, від керівництва нею ухилився, а незабаром помер. Зі зведенням у сан архієпископа Новгородського, Феофан у 1725 р. став також президентом Синоду, зосередивши у своїх руках усе керівництво Російською православною церквою. Не припиняв Прокопович і практичної просвітницької діяльності. В 1720 р. було видано складений ним буквар під назвою «Перше навчання отрокам». З юності до останніх років життя Феофан писав вірші латиною й книжною українською мовами, а в петербурзький період життя - книжною російською, що майже не відрізнялася від прийнятої тоді в Києво-Могилянській академії. Він розробив канон для російського театру 18 століття, розписуючи правила розподілу спектаклю на акти, виходи героїв на сцену, при цьому спираючись на принципи классицизму й досвід французької поезики й драматургії часів Людовика XIV. Прокопович перебував біля ліжка Петра I під час важкої хвороби й кончини 28 січня 1725 р. Відразу ж по смерті першого імператора всеросійського Феофан виступив з поминальними промовами, що глибоко схвилювали присутніх. В надрукованому вигляді вони називалися «Коротка повість про смерть Петра Великого» і «На похвалу Петра Великого».

У боротьбі за зведення на престол нового монарха він разом з Олександром Меншиковим був лідером групи, яка забезпечила владу вдові імператора Катерині I. Саме Феофан зумів обґрунтувати небачену досі на Русі справу - вочаріння жінки, нехай і вінчаної государеві дружини, але безрідної, що не відрізнялася особливими здібностями, до того ж не народженої в православному законі. Коли після смерті імператриці в травні 1727 р. родовита московська знать звела на трон юного сина страченого царевича Олексія, Петра II, Прокоповичу знову вдалося зберегти свої позиції, тепер вже у боротьбі з всемогутнім Меншиковим. Коли вінченосний юнак помер і проти Прокоповича об'єдналися майже всі сановники Російської імперії, він зумів, спираючись на дворянство, що зібралося в Москві, втриматися на колишній висоті й таємно передати обраній на престол племінниці Петра Анні Іоаннівні інструкцію з рекомендаціями,

як утвердитись на престолі. Помер Феофан Прокопович 8 вересня 1736 року і був похований у Новгородському Софійському соборі.

**Книгодрукування** мало принципове значення для розвитку освіти і книжної культури. Першим друкарем у Європі вважають **Йоганна Гутенберга**, який розпочав свою справу близько 1450 р. Перша книга слов'янською мовою була надрукована у 1483 р. в італійському місті Венеція глаголицею для хорватів. Кириличний першодрук побачив світ у Кракові в 1491 р. Започатковану німцями справу продовжив білорус **Георгій Франц Скорина**, котрий у 1517 р. в Празі надрукував «Псалтир», а до 1519 р. у Вільно видав 22 зошити «Біблії» в перекладі старобілоруською мовою.

Конкретна дата початку книгодрукування в Україні досі невідома. Першим українським друкарем прийнято вважати людину, довгий час знану в історичній літературі як **Іван Федоров(ич)**. Серед численних гіпотез про його походження привертають увагу ті, в основі яких лежать геральдичні побудови. За основу береться його друкарський знак (рис. 6.11.), ідентичний з гербом «Шренява» білоруського дворянського роду Рагоза. Звідси випливає висновок, що першодрукар походив з цього роду або був приписаний до герба «Шренява» актом адаптації. «**Іван Федоровичь Москвитин**», «Іоанн Федоровичь друкарь Москвитин», «Іван Федорович син Москвитин», «Іоанн Федорович друкар з Москви» - так іменував себе типограф на сторінках видань, випущених ним у Заблудові, Львові й Острозі. Іван Федорович називає місто, звідки він приїхав - «з Москви». Але фамільне прізвище Москвитин зовсім не обов'язково вказує на походження його власника зі столиці Московської держави. Воно може сходити не до географічного пункту, а до давньоруського власного імені або прізвища «Москва». Є дані про численних Москвитинів, що жили в 16-17 ст. як у Московській державі, так і у Великому князівстві Литовському. У промоційній книзі Краківського університету виявлено запис про те, що в 1532 р. був визнаний гідним вченого ступеня бакалавра «Johannes Theodori Moscus», тобто «**Іван Федорович Москвитин**». У відділі інкунабул Ягеллонської бібліотеки фахівці звернули увагу на запис в університетській метриці «Joannes Theodori de Phyetkowusze», або «Іван син Федора з Петковиць». Запис можна віднести тільки до Івана сина Федора Москвитина, що одержав ступінь бакалавра в 1532 р. Інших Іванів Федоровичів за перші чотири десятиліття 16 ст. метрика Краківського університету не знає. Природно припустити, що й типографській справі Іван навчився у Кракові, де на той час працювали друкарні Флоріана Унглера, Мацієя Шарфенбергера та Ієроніма Вієтора. Події наступних 20 років з життя цієї видатної людини нам невідомі.

В 50-х роках 16 ст. Іван Федорович згадується у Москві. У цей час в Московському царстві розгорталось церковне будівництво і для нових храмів знадобилися богослужбові книги, що спочатку купували «на торжищах». Багато з них були «у непотрібному стані». Тоді Іван IV вирішив перебрати виготовлення богослужбових книг до своїх рук. На чолі державної друкарні цар поставив знаного фахівця - Івана Федоровича Москвитина. 19 квітня 1563 р. він і Петро Тимофійович Мстиславець «*начаша печатати... святя книги Деяния апосто-*

льська и Послання соборна и святого апостола Павла послання». Рік пішов на підготовчі роботи. Підтримані й обласкані царем першодрукарі до 1 березня 1564 г. випустили у світ першу точно датовану московську друковану книгу. В післямові до Апостола 1574 р. (рис. 6.11.) Іван Федорович називає московську «печатню» польським терміном - «друкарня». У січні 1565 р. цар переїхав до Александрової слободи й проголосив про «залишення» ним держави. Незабаром була заснована опричнина. Передбачаючи посилення реакції, Іван Федорович разом з Петром Мстиславцем на початку 1566 р. покинули Москву.

У ті роки та й згодом переходи з Московської Русі в Литовську й назад відбувалися досить часто<sup>4</sup>. У післямові до Апостола 1574 р. Іван Федорович писав про приїзд у Велике князівство Литовське: «...вѣсприяша нас любязно благочестивый государь Жикгимонт Август кроль польский и великий князь литовський, руский, пруский, жемоитский, мазовецкий и прочих с всеми паны рады своея». Зустріч першодрукарів з королем відбулася на Віленському сеймі, що почався 18 листопада 1565 р. й закінчився 11 березня 1566 р.

Внутрішнє становище Великого князівства ускладнювалося відсутністю єдності церкви. Крім католицтва і православ'я, що мали офіційний статус, тут квітнули численні реформаційні рухи і ересі. Значне поширення у Великому князівстві Литовському набув кальвінізм, для пропаганди якого, а згодом й інших реформаційних ідей активно використовувалося друкарство. В 1553 р. Миколай Радзивілл запросив до Бреста друкаря Бернарда Воевудку. Надалі в Бресті працювали друкарі Станіслав Мурмеліус і Ципріан Базилик. Найбільш відомим тутешнім виданням була Брестська Біблія 1563 р. польською мовою для протестантів. У 1562 р. у Несвіжі, невеликому містечку неподалік від Слуцька, виникла ще одна друкарня, з якою пов'язана діяльність філософа й просвітителя, ідеолога радикального напрямку реформаційного руху Симона Будного (1530-1593). У цій друкарні були видані Катехізис та книга «Про виправдання грішної людини перед богом», що не збереглася. Обидва видання надруковані кирилівським шрифтом слов'янською мовою. У той час, коли Іван Федорович жив у Заблудові, неподалік, у містечку Вузда Новогрудського повіту, готувалася до видання Біблія, перекладена польською мовою Симоном Будним. Іншим представником радикального напрямку реформаційного руху був Василь Миколайович Тяпинський-Омельянович (біля 1530-1603). У 70-х роках 16 ст. він став друкувати білоруською мовою «Першу частину Нового Заповіту», але не встиг закінчити.

В 50-70-ті роки 16 ст. у Великому князівстві Литовському сформувалася група православних білорусько-українсько-литовських феодалів, що ставили

<sup>4</sup> Нагадаємо, що і мати Івана Грозного, Єлена Василівна Глинська, походила з роду україно-литовських князів Глинських, що після невдалого заколоту 1508 р. перебрались з Литви до Великого князівства Московського. Відомий литовсько-український князь Дмитро Іванович Корибут-Вишневецький у 1557-1563 роках був на службі в Івана IV, а потім знову повернувся до Литви.

собі за мету сприяння всебічному розвитку національної культури<sup>5</sup>, що в ті часи не могла не мати релігійного забарвлення. Членами угруповання в Білорусі були великий гетьман Григорій Олександрович Ходкевич, князь Юрій Юрійович Слуцький, підканцлер Великого князівства Литовського Євстафій Богданович Волович, королівський писар Михайло Богданович Гарабурда. Ці магнати підтримували тісні зв'язки з українською Волиню, де багато хто з них мав земельні володіння. На Волині культурно-просвітні центри сформувались у маєтках воєводи київського князя Костянтина-Василя Костянтиновича Острозького, воєводи волинського Олександра Федоровича Чарторийського, старости житомирського князя Костянтина Івановича Вишневецького, воєводи брацлавського князя Романа Федоровича Сангушко, московського втікача князя Андрія Михайловича Курбського. Багатьох з них Іван Федорович Москвитин знав особисто. У своїх маєтках вони організовували школи, рукописні майстерні. Усі ці люди сприяли розвитку православної «руської» культури, вбачаючи у ній потужний засіб боротьби з домаганнями Польщі й католицизму. Гурток волинських феодалів не мав чітких організаційних форм. Мова йде про культурні вогнища в маєтках і монастирях, що підтримували зв'язки один з одним в основному через листування й обмін книгами. Один з таких центрів досить рано склався в найдавнішому на Волині Пересопницькому монастирі, що в 1504 р. був переданий князем Чарторийським. Князі здавна уклали бібліотеку, що незабаром стала найбільшими книжковими зібранням. У монастирі ще в 1559-1561 рр. було перекладено українською мовою й прикрашено чудовими мініатюрами та орнаментом прославлене Пересопницьке Євангеліє (6.12.). Визначний центр рукописання склався і в Старому Загоріві - маєтку шляхтичів Загоровських, котрі були родичами Чарторийських. Звідси вийшов знаменитий «Загоровський Апостол».

У липні 1568 р. в Заблудові, маєтку гетьмана Ходкевича, невеликому містечку на заході Білорусі, запрацював верстат нової друкарні Івана Федоровича. Щоб типографи Іван Москвитин і Петро Мстиславець жили небідно, князь Ходкевич подарував їм село. Можливо, одночасно з цим Іван Федорович Москвитин був приписаний до шляхетського герба «Шренява», чиє зображення стало його фірмовим друкарським знаком у Литві. Створення друкарні в Заблудові йшло в руслі просвітницької діяльності Ходкевичів, відповідало їхній політиці підтримки православної церкви. Для цього знадобився православний майстер-друкар кириличним шрифтом і добре вивірені оригінали релігійних текстів. Устало питання про те, якою мовою друкувати книги – старослов'янською, що застосовувалася в церковному богослужінні, або ж народною розмовною. Григорій Ходкевич прагнув видати книги «руською» мовою. У цьому проглядало бажання продовжити традиції Скорини, Будного й інших просвітителів. На раду були покликані «люди мудрі в тому письмі, учені». Можна припустити, що в консультаціях, крім Івана Федоровича, брали участь князь Андрій Курбський,

<sup>5</sup> Це можна розглядати як особливу форму імплементації ідей європейського Відродження серед освічених представників вищої православної еліти Східної Європи другої половини 16 ст.

людина великої культури, та учень Максима Грека старець Артемій, що жив неподалік при дворі князя Юрія Слуцького. Вирішили друкувати по старих рукописах, запобігаючи можливих помилок під час перекладу. У процесі підготовки оригіналів до друку Іван Федорович користувався багатим зібранням книг сусіднього Супрасльського монастиря. Над первістком заблудівської друкарні, «Учительним Євангелієм», Іван Федорович почав працювати 8 липня 1568 р. і закінчив 17 березня 1569 р. Влітку 1569 р. друг і соратник першодрукаря Петро Тимофійович Мстиславець перебрався до Вільно й тут на кошти багатих купців Мамоничів заснував свою друкарню. Друге заблудівське видання, Псалтир з Часословцем, Іван Федорович друкував з 26 вересня 1569 р. по 23 березня 1570 р. Псалтир виявилася останньою книгою заблудівської друкарні, що незабаром припинила свою діяльність у зв'язку зі смертю Григорія Ходкевича. Івану Федоровичу на той час вже була надана можливість вести безбідне життя шляхтича-землевласника, але він вирішив інакше: зібрав типографські інструменти, шрифти й подався до Львова, де незабаром заснував свою друкарню, першу в українській землі. Згадка про початок його перебування у цьому славному місті датована 26 січня 1573 р.

З давніх часів у Львові жили українці, поляки, німці, вірмени, євреї, татари, греки. Під захистом міських стін селилися головним чином поляки й німці. Основна кількість українського населення мешкала в Галицькому й Краківському передмістях, де знаходилось до 1500 будинків. Коли Іван Федорович приїхав до Львова, центр міста усе ще зберігав сліди страшної пожежі 1571 р. Згоріла ратуша з високою вежею, на якій ще в 1404 р. був встановлений годинник. Постраждали будинки навколо ратуші, на площі Ринок і прилеглої до неї Руської вулиці. У роки перебування Івана Федоровича у Львові почалося будівництво величної дзвіниці Успенської церкви - «вежі Корнякта» - на Руській вулиці.

В 1356 р. король Казимир Великий дарував Львову самоврядування відповідно до магдебурзького права. Основними заняттями городян були ремесла й торгівля. Львівських майстрів знали далеко за межами Галицької Русі. Чи не вся Польща замовляла тут зброю, сідла, кінську зброю. Формою організації ремесла були цехи, що стали виникати тут наприкінці 14 ст. До 1612 р. цехи об'єднували майже 300 майстрів 25 різних професій. Багато ремісників приїжджали сюди з польських і німецьких міст. Привілей Сигізмунда Августа від 20 травня 1572 р. гарантував українцям вільний доступ у цехи, але він неодноразово порушувався.

Для заснування друкарні, потрібні були чималі кошти. Іван Федорович насамперед звернувся по допомогу до заможних городян - *«сердечно каплюючи слезами моими ноги их оmyвах»*, - розповідав він згодом у післямові до Апостола видання 1574 р. Момент для створення друкарні був обраний невдало. Багаті городяни були зайняті відновленням своїх будинків після пожежі. Першодрукар знайшов допомогу серед заможних ремісників-українців. Одним з них був Семен Каленикович, частіше згадуваний у документах як Семен Седляр. У 1573 р. він позичив друкареві 700 золотих. По тих часах це була велика сума, за яку можна було купити кам'яний будинок в центрі міста. У 1577 р. Се-

мен Седляр допомагав Івану Федоровичу зав'язати відносини з краківськими виготовлювачами паперу.

25 лютого 1573 р. Іван Федорович почав друкувати першу точно датовану українську книгу Апостол і закінчив тираж 15 лютого 1574 р. Одночасно, а може й трохи раніше, у львівській друкарні друкувалася Азбука, перший відомий нам друкований підручник кириличного шрифту. Протягом 1574 р. Іван Федорович опікувався продажем тиражу Апостола, що розходився погано.

На початку 1575 р. князь Костянтин-Василь Костянтинович Острозький, який давно вже думав про видання повної Біблії церковнослов'янською мовою, запросив Івана Федоровича Москвитина до себе на службу. Вбачаючи у цьому можливість продовжити улюблену справу, а також вихід з фінансових утруднень, друкар погодився. На початку 1575 р. Іван Федорович залишив Львів, ставши *«типографом і служебником його милості Костянтина князя Острозького»*. Працюючи в Острозі, він у 1578 - 1581 рр. часто їздив до Львова, Луцька, а можливо й Кракова у справах, пов'язаних із закупівлею паперу й типографських приналежностей. Відомо п'ять видань, надрукованих в острозькій друкарні Іваном Федоровичем. Це Азбука (1578), Псалтир і Новий Заповіт (1580), «Книжка збори речей найпотрібніших» (1580), «Хронологія» Андрія Римші (1581) і Острозька Біблія, відома у варіантах з двома вихідними датами - 12 липня 1580 р. і 12 серпня 1581 р.<sup>6</sup> Острозька Біблія видрукувана в аркуш 6-ма шрифтами у 104 зошити. Видання оформлене чітко й просто. У книзі немає фігурних гравюр. Для титульного аркуша використана рамка фронтисписа московського й львівського Апостолів. На звороті титулу - герб князя К.-В. Острозького, близький за малюнком до герба з Псалтирі й Нового Заповіту 1580 р., але видрукований з трохи більшої дошки. Завершує книгу типографський знак Івана Федоровича, видрукований з тієї ж дошки, що й у Новому Заповіті (рис. 6.11.). До орнаментального оздоблення книги входить 81 заставка, видрукувана з 16 дощок, 68 кінцівок з 19 дощок і понад 1300 ініціалів зі 113 дощок. Широко представлені в книзі політипажі й складальний орнамент. З передмови Острозької Біблії відомо, що оригінал для її видання шукали *«у всіх країнах роду нашого, язика словенскаго»*, але пошуки ці не принесли успіху - *«ниже єдина обретеся съвершена»*. Добре вивіреним і відредагованим список був привезений з Москви *«від благочестива й у православ'ї неабияк сиятелна государя й великаго князя Іоанна Васильовича» «бого-избранным чоловіком Михайлом Гарбурдой, писарем Великого князства Литовського»*. Список цей, однак, не став єдиним джерелом. Були використані й інші оригінали, у тому числі друковані.

Незабаром після завершення роботи над Острозькою Біблією Іван Федорович покинув Острог і, як писав згодом львівський єпископ Гедеон Балабан, *«зближился був зо всіми верстати своїми до міста славнаго Львова»*. Чому й

<sup>6</sup> Перша відома нам друкована згадка про Острозьку Біблію зроблена в 1620 р. на сторінках каталогу Бодлеянської бібліотеки в Оксфорді. Відтоді й донині описано не менш 300 екземплярів цього видання, для 275-ти з них відомо сьогоденне місцезнаходження, у тому числі 30 примірників перебувають в Україні.

коли це відбулося? Однозначної відповіді історики не пропонують. Доводиться визнати, що немає достатніх підстав говорити про «сварку» першодрукаря з князем Острозьким. Причини слід шукати в іншому. Князь Костянтин-Василь був людиною честолюбною. Волинський магнат сподівався заснувати в Острозі православну *патріархію*, бажаючи поширити її вплив на українсько-білоруські землі і навіть на Московську державу. Цей багато в чому утопічний проект підтримував архієпископ Діонісій Палеолог, що жив в Острозі. Мріючи про сан патріарха, Діонісій намагався видаватися стовпом православ'я, але в той же час підтримував дружні відносини з давнім паризьким знайомим Антоніо Поссевіно, який не побоявся вести публічну теологічну дискусію з самим Іваном Грозним<sup>7</sup>. З нунцієм<sup>8</sup> Альберто Болоньєтті архієпископ таємно листувався, усіляко намагаючись довести, що створення в Острозі патріархії під його, Діонісія, верховенством - кращий шлях до підпорядкування православної церкви Риму. Князь Острозький, збираючись розширити Острозьку школу, не без впливу вчених греків проримської орієнтації вирішив звернутися по допомогу до католиків. 5 і 8 липня 1583 г. він розмовляв про це з Болоньєтті в Кракові. Нунцій згодом доповідав у Рим, що князь праг би запросити в Острог «дидакалів» з грецької колегії св. Афанасія в Римі. Надалі Острозький звернувся з аналогічним проханням до папи Григорія XIII. Глава римо-католицької церкви обіцяв надіслати на Волинь кваліфікованих учителів. Однак у Римі бажаючих не знайшлося. Князь Острозький підтримував і суто єзуїтський проект Антоніо Поссевіно про створення в Кракові друкарні, яка б друкувала «книги німецькою мовою для Пруссії, Лівонії, шведською - для Шведського королівства,... угорською мовою - для Угорщини й Трансільванії, а також руською мовою - для всієї Русі й усієї Московії». Тут же повинні були друкуватися грецькі й латинські книги. Для цього 13 січня 1583 р. Поссевіно просив кардинала Птоломео Галлі надіслати йому кирилівський шрифт, який Ватикан замовив відомому французькому типографу й «словолитцю» Жоберу Гранжону. Шрифт був відлитий наприкінці 1581- початку 1582 р. Порівнявши виданий в 1583 р. у Римі Катехізис з Острозькою Біблією, а можливо, і з іншими виданнями Івана Федоровича, Поссевіно виявив, що латинізований шрифт, відлитий Гранжоном, був дуже далекий від графічних форм, розповсюджених у Московській й Польсько-Литовській державах. Поссевіно зрозумів, що росіяни, українці й білоруси книг, надрукованих римським шрифтом, не сприймуть і не зрозуміють. Він звернувся за консультацією до князя Острозького. Той запропонував відправити в

<sup>7</sup> Антоніо Поссевіно (Possevino) (1534-1611) - ватиканський дипломат, єзуїт. Під час Лівонської війни на прохання Івана IV прибув як папський легат (посол) до Польщі для посередництва у польсько-московських переговорах. Внаслідок перемовин 15 січня 1582 було укладено 10-річне перемир'я, за яким до Речі Посполитої відійшли Полоцьк і Лівонія, а Московському царству поверталися землі, захоплені Польщею. Запропонований Ватиканом у 1582 через Поссевіно проект унії між католицької і московської православною церквою було відхилено Іваном IV.

<sup>8</sup> Нунцій (від лат. nuntius «вісник») - постійний дипломатичний представник Папи Римського в державах, з якими Ватикан підтримує офіційні дипломатичні відносини.



Рим фахівця-друкаря й малювальника шрифтів, щоб на місці допомогти ватиканським майстрам створити справжній кирилівський шрифт. Таким фахівцем в оточенні князя міг бути тільки Іван Федорович Москвитин.

Пропозиція поїхати в Рим, вочевидь, не припала до душі першодрукареві. Потрібно було якось позбутися служби в Острозького та знайти кошти на відновлення роботи львівської друкарні. Він був уже літньою людиною та й ситуація на книжковому ринку в 1582 р. не сприяла діяльності нової друкарні на комерційній основі. В 60-70-х рр. 16 ст. Москвитин і Мстиславець були єдиними друкарями кирилівського шрифту у всьому Великому князівстві Литовському, якщо не зважати на некомерційні протестантські друкарні Симона Будного й Василя Тяпинського. У 80-х роках обставини змінилися. У Вільно працювала друкарня Василя Гарабурди. В 1582 р. відновили друкування слов'янських книг багаті віленські купці Кузьма й Лука Мамоничі. Їхню типографську діяльність захищав королівський привілей 1576 р. Продовжувала працювати й острозька друкарня. Конкурувати з Мамоничами й Гарабурдою Івану Федоровичу було нелегко. Він чудово це розумів, але вирішив спробувати щастя. Типограф перебрався до Львова скоріш за все на самому початку 1583 р. Насамперед йому потрібна була матеріальна незалежність і, схоже, Іван Федорович знайшов вихід. У казначейських книгах, де реєструвалися різні державні виплати, зроблені велінням короля Стефана Баторія, у записах між 9 і 12 січня 1583 р. сказано: *«Івану Федоровичу друкарю Москвитину, посланому Його Королівською Величністю у Львів у справі відливки малої військової гармати, на шляхові витрати виплачено 45 золотих»*<sup>9</sup>. У проміжок між 26 лютого й 23 липня того ж року Іван Федорович побував у Відні, де представив імператорові Рудольфу II винайдені ним розбірні гармати й бомбарди. Зберігся також його лист до курфюрста Саксонського з аналогічною пропозицією від 23 липня 1583 р.

Іван Федорович Москвитин помер «у будинку пана Антоха» 5 (15) грудня 1583 р. Поховали його у церкві львівського Онуфріївського монастиря. На могилу поклали кам'яну плиту з пам'ятним написом, що восени 1883 р. була остаточно втрачена під час ремонту приміщення.

В 17-18 ст. число друкарень в Україні значно зросло. Крім монастирських, братських і шкільних, з'явилися приватні та мандрівні. Найбільшого значення набула Києво-Печерська друкарня, придбана у Львові Мелетієм Смотрицьким, який налагодив виробництво паперу під Києвом. У ній вийшло майже 50% друкованої продукції в Україні початку 17 ст. як релігійного, так і навчально-світського спрямування. Негаразди почались з настанням 18 ст. У 1718 р. друкарня згоріла, а з 1721 р. було введено обов'язкову сувору цензуру Синоду на нові церковні друковані видання, *«щоб ніякої різниці й окремого діалекту в них не було»*.

<sup>9</sup> Немає нічого дивного у тому, що Іван Федорович, володіючи технікою ливарного виробництва, узявся за виготовлення гармати - став же його учень в острозькій друкарні волинянин Анісім Михайлович Радишевський (помер у 1630 р.) керівником Пушкарського приказу в Москві, автором «Статуту ратних, гарматних та інших справ». Крім того ми не знаємо, чим заробляв собі на життя майстер від закінчення Краківського університету до появи у Москві.

**Література, драматургія.** Незважаючи на деякий занепад культурного життя в Україні 13–14 ст., могутній потенціал, закладений за часів Київської Русі, продовжував діяти. Літературне життя зосередилось на західних землях у сусідстві з Білорусією. Традиції літописання підтримували **Галицько-Волинський** та **Литовський літописи**. З другої половини 14 ст. посилювались зв'язки української літератури з південнослов'янською – болгарською та сербською. Після падіння Константинополя у 1453 р. поглибилися зв'язки з літературами Заходу разом із перекладами з латини, відбулося знайомство з ідеями гуманізму, притаманними Відродженню. Проте характерною особливістю східнослов'янської літератури тих часів залишалось використання не живої народної, а «книжної» мови. Народною мовою першими були перекладені твори релігійного змісту, з-поміж них згадуване вище **Пересопницьке Євангеліє** 1556-1561 рр. (рис. 6.12.). Зовсім вільними від церковних слов'янізмів були ділові та юридичні акти 14–16 ст.

Новим явищем кінця 16–17 ст. стало виникнення жанру **полемічної літератури**. За своїм характером вона була синкретичною: сюди відносяться науково-теологічні трактати, політичні памфлети, листи, послання-диспути. Полеміку розпочав визначний польський єзуїт Петро Скарга у 1577 р. своїм твором «Про єдність Церкви Божої під єдиним пастирем і про грецьке від тієї єдності відступлення». З православного боку опонентами виступили Герасим Смотрицький та Зизаній Тусановський, Іов Борецький, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович та ін.

Єдиним українським письменником початку 17 ст., чия творчість пережила свій час, став **Іван Вишенський**. Народився він у Галичині, освіту здобув в Острозі. Між 1570-1580 рр. перебрався до Афонського монастиря у Греції, де і помер близько 1620 р. Виходячи зі старохристиянського аскетизму, І. Вишенський висунув утопічну програму встановлення «Царства божія на землі». Більшість творів І. Вишенського мають форму «Посланій» до князя Острозького, братств, усіх українців. Іван Вишенський та Мелетій Смотрицький вважаються першими представниками українського літературного бароко, у якому духовні елементи переважали над світськими.

Окреме місце належало **історичній літературі**. Для 16 – початку 17 ст. це, перш за все, **Супрасльський літопис**, значну частину якого становить Короткий Київський літопис, складений між 1480 -1500 рр., **Літопис Биховця**, доведений до 1507 р., **Баркулабівський літопис**, де, зокрема, є розповідь про повстання й страту Северина Наливайка. **Густинський літопис** став першою літературною пам'яткою з історії українського козацтва. Почав формуватися жанр історично-мемуарної прози. Його першою пам'яткою можна вважати «Завіщання» каштеляна брацлавського Василя Загоровського (1577 р.). До цього жанру літератури слід віднести і так звані «козацькі літописи». Одним з найбільш ранніх є анонімний Літопис Самовидця, який охоплює події від 1648 до 1702 рр. Мемуари полковника гадяцького Григорія Граб'янки доведені до 1708 р. У такій же формі складено історію Хмельниччини Самійла Величка.

У 16 – 18 ст. порівняно швидкими темпами почали розвиватися два нових жанри української літератури – *поетика та шкільна драма*. Найдавнішим зразком української поезики вважають поему Герасима Смотрицького на герб князя Костянтина-Василя Острозького, вміщену в Острозькій Біблії. Значне місце з-поміж віршованих творів належало панегірикам, віршованим передмовам до друкованих видань. Відомі вірші полемічного, дидактичного, молитовного спрямування. Про широкий інтерес до віршування свідчать граматики та словники з правилами віршування, складеними за грецькими та латинськими взірцями. З другої половини 17 ст. набули поширення віршовані твори на побутову тематику народною мовою, лірична поезія. Шкільна драма виникла відносно пізно під впливом польського латиномовного театру. Витоки української драматургії слід шукати у народній святковій обрядовості, невеликих віршованих діалогах та декламаціях, які практикувались у братських школах. До них додавали гумористичні сценки з народного життя. Подібні інтермедії були написані живою народною мовою. У них уперше з'являється образ українського селянина – центральної постаті майбутньої національної комедії. Найвищим досягненням давньоукраїнської драматургії слід вважати історичні драми, перше місце з-поміж яких належить драмі Феофана Прокоповича «Володимир» (1703). Тому ж Прокоповичу, мабуть, належала інша драма «Милість божа», написана й поставлена на честь 80-ти ліття початку визвольної війни проти Польщі.

**Мистецтво. Архітектура.** Якщо не розглядати окремо житлове будівництво<sup>10</sup>, то пам'ятки архітектури цього періоду можна поділити на дві групи – оборонно-житлові споруди та церковно-храмові будівлі.

Замки були одночасно оборонними та житлово-господарськими комплексами. Будували їх із цегли, вапняку або пісковика. Деякі з них виникли ще за часів Київської Русі і були перебудовані в камені (Луцьк, Крем'янець, Меджибож, Кам'янець-Подільський). Інші формувались як осередки землеволодінь польських та литовсько-руських магнатів (Острог). Нарешті слід згадати подільські замки, зведені на південних рубежах Великого князівства Литовського для захисту від татар (рис. 6.13.).

У церковному будівництві основним архітектурним типом були зрубні храми. До наших часів збереглися дерев'яні церкви Святого Духа біля Рави Руської (1555) та Святого Миколая у Чернівцях (рис. 6.14.). Кам'яні споруди представлені церквами-фортецями та монастирями.

*Ренесансний* стиль в архітектурі мав джерелом свого поширення Північну Італію. Найбільш виразно він представлений Ринковим комплексом у Львові, де з'являється у першій чверті 16 ст. і набуває поширення після перебудови, пов'язаної з великою пожежею 1571 р. (рис. 6.16.).

На початку 17 ст. стали помітними ознаки *барокового* стилю, що в другій половині цього століття трансформувався у своєрідний архітектурний стиль «*козацького бароко*», популярний серед козацької старшини (рис. 6.15.). Він позначений розкішними фронтонами, порталами, вигнутими й покрученими

<sup>10</sup> Див. тему 7.

«слимаками», багатим орнаментом. Вісімнадцяте століття продовжило барокові традиції, але поступово набув поширення новий стиль *рококо* - більш легкий та вишуканий. Багато монументальних споруд з'явилося в Україні після скасування у 1721 р. заборони на кам'яне будівництво у містах Російської імперії, окрім Петербургу. В 1731-1743 рр. німецький архітектор **Йоганн Шедель** звів 93 метрову дзвіницю Києво-Печерської Лаври, а наприкінці 40-х років керував надбудовою дзвіниці Софійського собору. До середини 18 ст. належить зведення комплексу Духовної академії, церкви Святого Андрія Першозваного (**Бартоломео Растреллі** - проект, **Іван Федорович Мічурін** - будівництво) (рис. 6.17.). Визначною пам'яткою 18 ст. став собор Святого Юра у Львові, зведений німцем **Бернардом Меретиним**, який зміг поєднати західне рококо з українським бароко. Німецький архітектор Гофман у тому ж стилі звів комплекс Почаївської Лаври на Волині. Видатною пам'яткою садово-паркового мистецтва є Софіївський парк у маєтку Потоцьких під Уманню.

**Живопис.** Українські майстри певний час продовжували традиції візантійського живопису, особливо в оздобленні храмових споруд. Поступово під впливом ідей Відродження зображення святих набували реалістичності, притаманної портретному живопису. Наприкінці 16 ст. з'являються справжні портрети. У 17 ст. цей вид живопису був представлений портретами засновників храмів та монастирів, вотивними портретами (рис. 6.23.), посмертними портретами (рис. 6.3-4.). На стінах Успенської церкви в Києві виявлено портрети Острозьких, Вишневецьких, Хмельницького та Мазепи. Були також портрети київських митрополитів, виконані на полотні. З посмертних зображень відомі портрети Костянтина Корнякта в Успенському соборі Львова, Костянтина Острозького в Успенському соборі Київської Лаври, воєводи київського Адама Киселя, кінний портрет Тимоша Хмельницького у Чигирині, портрет Богдана Хмельницького роботи відомого голландського художника Гондіуса. З'являються суто світські портретні зображення, переважно жінок.

Перша половина 18 століття пов'язана з монументальними розписами перестроєних київських храмів. У другій половині «золотого» віку світ з подивом дізнався про видатних художників-українців найвищого професійного рівня. Їх життя і творчість наочно розповідають про історичні умови розвитку високої української культури в останній третині 18 ст. за часів встановлення режиму «просвіченого абсолютизму» Катерини II у Російській імперії: це *Дмитро Левицький*, *Володимир Боровиковський*, *Антон Лосенко*.

**Дмитро Григорович Левицький** (1735 – 1822) (рис. 6.18.) народився в 1735 р. (точна дата невідома) у Києві, на Подолі. Його батько Григорій Левицький був одним з видатних українських граверів свого часу. Він співпрацював з друкарнею Києво-Печерської лаври й з Києво-Могилянської академією. Дитинство та юність Дмитра пройшли у рідному місті. Батько був його першим наставником у художньому ремеслі. В 1752 р. до Києва прибув з Петербурга відомий художник Олексій Петрович Антропов. Він керував оздобленням церкви Андрія Першозваного, до роботи у якій були запрошені й обоє Левицьких. Після завершення робіт у 1755 р. слідом за О. Антроповим до Петербурга в

якості учня поїхав і Дмитро Левицький. Учніство тривало сім років. В 1762 р. Левицький увійшов до «живописної команди» начолі з «живописної науки майстрами» О. Антроповим, І. Вельським та І. Вишняковим. Артіль займалася, зокрема, оздобленням Триумфальних воріт, зведених у Москві з приводу коронації Катерини II. У цей період Левицький спілкувався не тільки з росіянами, але й з іноземними художниками - Д. Валеріані, Ж.Л. Лєгрєне-Старшим та іншими.

Незабаром Дмитро розпочав працювати самостійно. В 1769 р. за портрет художника Г.І. Козлова з дружиною Левицький одержав своє перше академічне звання - «призначеного»<sup>11</sup>. Ще через рік на великій академічній виставці він представив шість портретів, серед них - чудовий «портрет живописний пана ректора Академії Олександра Пилиповича Кокорінова», за який авторові було присвоєно звання «академіка живопису». Слава до молодого живописця прийшла миттєво. Левицький став самим модним портретистом Петербурга й почав одержувати безліч замовлень. В 1771 р. він був призначений керівником портретного класу Петербурзької академії мистецтв. Дмитро Левицький створив безліч портретів представників різних прошарків тодішньої еліти. Серед них великий Дідро, що відвідав Петербург у 1773 р.; вихованки петербурзького Смольного інституту шляхетних дівичь, котрі перебували під безустанною опікою Катерини II; графиня Урсула Мнішек, племінниця останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського, світська красуня й найрозумніша співрозмовниця; Микола Новіков, філософ і публіцист, близький друг; Агаша, єдина дочка художника; Катерина Воронцова-Дашкова, яка очолювала Академію наук; онук Катерини II, десятилітній великий князь Олександр Павлович і його сестри Олександра, Олена, Марія, Катерина. Шедевром став парадний портрет самої імператриці, зображеної алегорично у подібі Богині Правосуддя.

У 1788 р. Левицький подав прохання про відставку з академічних посад за станом здоров'я. Йому призначили пенсію у двісті рублів щорічно. Кількість замовлень почала зменшуватись. При цьому Дмитро Григорович залишався єдиним годувальником овдовілої дочки та її дітей. У 1807 р., з огляду на колишні заслуги і скрутне матеріальне становище родини, старого художника знову призначили у члени ради Академії, *«що згідне буде й літам його, і званню, і придбаній ним колись славі»*. З цим періодом життя художника пов'язаний страшний переказ - про сліпоту, що вразила його. Він тихо і майже непомітно помер у Петербурзі 4 квітня 1822 року, був похований на Смоленському цвинтарі, могила його не збереглася.

**Володимир Лукич Боровиковський** (1757-1825) (рис. 6.19-20.) народився 4 серпня 1757 р. в Миргороді. Батько Володимира, Лука Боровик, мав звання значкового товариша, що прирівнювалося до чину поручика в російській армії й дозволяло вважатися дворянином «з малоросійської шляхти». У 1774 р. сімнадцятилітній Володимир вступив до Миргородського полку і прослужив дев'ять років, вийшовши у відставку, подібно батькові, у званні значкового то-

<sup>11</sup> Претендент на звання академіка Петербурзької академії мистецтв, якому офіційно призначено тему фахової роботи і термін її виконання.

вариша. Не дуже обтяжлива, вочевидь, служба в Миргородському полку завжди поєднувалася у Боровиків із заняттям живописом. Художня обдарованість виявилася в багатьох членів цієї родини. Лука Боровик писав на замовлення ікони і, ймовірно, портрети. Він, напевно, був і першим наставником сина. Збереглися кілька ікон, написаних Володимиром Боровиковським у цей період. Вони виконані в традиції українського «козацького» бароко. Подібно батькові, молодий художник пробував свої сили й у якості портретиста. Можливо, саме написання портретів стало приводом для знайомства Володимира Боровиковського з Василем Васильовичем Капністом, провідником дворянства Миргородського повіту, а пізніше - Київської губернії. Капніст був неабиякою людиною, громадським діячем, аматором мистецтв, відомим поетом свого часу.

У 1787 р. Катерина II з великим почтом подорожувала півднем Російської імперії. Міста, якими проїжджала цариця, різноманітно прикрашалися, що вимагало участі величезної кількості художників. Капніст залучив до декоративних робіт і молодшого Боровиковського. Молодий художник створив два алегоричні полотна для палацу в Кременчуці, де зупинялася імператриця. Згідно з легендою, Катерина звернула увагу на алегорії Боровиковського, і молодий художник був запрошений до Петербурга. Скоріш за все, тут теж не обійшлося без сприяння Капніста. У 1788 р., приїхавши до столиці Імперії, Боровиковський оселився в будинку Миколи Олександровича Львова, друга Василя Капніста. Про вступ до Академії мистецтв не було чого й думати - тоді навчання в ній починалося з п'яти-шести років, а Володимиру Боровиковському вже йшов 32-й рік. Однак Львов, людина різноманітних інтересів і захоплень, знаходив безліч занять і для миргородського «відставного поручика». В цей час Боровиковський написав 45 ікон для соборів, що будувались за проектами Львова. Тоді ж Боровиковський познайомився з Дмитром Григоровичем Левицьким, який не став його учителем, однак, безсумнівно, допомагав порадами й дружньою участю. Безпосереднім наставником молодого художника був австрійський живописець і графік Йоганн Баптист Лампі Старший. Розквіт моди на портретного жанру спонукав Боровиковського згадати свої миргородські експерименти й теж звернутися до портрету. В 1794 р. він написав знаменитий «Портрет Катерини II на прогулянці в Царському Селі». Лампі представив роботу Боровиковського в Академію мистецтв і клопотався щодо присудження художникові звання академіка. Однак Боровиковський став тільки «призначеним». Існує переказ про те, що імператриця не схвалила свій новий портрет у подібні звичайної літньої жінки. Тоді Лампі, що продовжував опікуватися своїм учнем, обрав інший шлях. Завдяки його протекції Боровиковський одержав замовлення від «малого двору» і написав портрет великого князя Костянтина Павловича (1795), за що і одержав звання академіка.

З середини 1790-х років слава Боровиковського як портретиста почала стрімко зростати. В цей час художник створив найбільш прославлені свої шедеври - «Портрет М.І. Лопухіної» (1797) і «Портрет А.Г. та В.М. Гагаріних» (1802). Чоловічих портретів у спадщині художника значно менше, ніж жіночих («Портрет князя А.Б. Куракіна» 1802). В 1800 році Академія мистецтв нагадала

Володимиру Лукичу: «... оскільки пан академік Боровиковський програми своєї для Академії не зробив, то доручається йому написати в конференц-залі портрет Його Імператорської Величності на весь зріст, з короною, у далматинці й порфірі, а в міркуванні великотрудної роботи на витрати його можуть бути видані йому по закінченню оного 500 рублів». Іншими словами, Боровиковський повинен був написати великий парадний портрет задурно. Він писав Павла не з натури, однак створив одне із своїх найглибших і трагічніших полотен, у якому відбився не тільки складний характер імператора, але й усе його коротке й бурхливе царювання.

На зламі 18-19 ст. *сентименталізм* поступово поступався місцем новому напрямку в мистецтві - *класицизму*. Боровиковський віддав йому данину, зокрема, у знаменитому «Портреті А.І. Безбородько з дочками» (1803). У 1802 р. художника залучили до оформлення Казанського собору в Петербурзі.

Володимир Боровиковський не був одружений і не мав дітей. В одному з листів рідним в Україну він писав, що вся його родина - це куховарка й учні. Знаменитим учнем Боровиковського був художник Олексій Гаврилович Венеціанов. Останні роки Володимира Лукича були безрадісні, а часом і болісні, сповнені містицизму. У ніч на 6 квітня 1825 р. він помер і був похований у прикрашеній ним церкві на Смоленському кладовищі в Петербурзі.

**Антон Павлович Лосенко** (1737-1773) (рис. 6.21-22.) народився 10 серпня 1737 р. в Глухові у козацькій родині. Він рано став сиротою і семирічним був відправлений до Петербурга, у Придворну співочу капелу. Однак в 1753 р., як такий, «що спав з голосу», був з неї відрахований і, з огляду на здібності до мистецтв, переведений до художника з кріпаків Івана Петровича Аргунова для навчання живопису. Разом з ним у навчання відомому майстру були віддані ще двоє земляків і товаришів Антона по капелі – Кирило Головачевський, майбутній професор й інспектор Виховного училища Академії мистецтв, та Іван Саблучок (Саблуков), у майбутньому академік живопису.

П'ять з половиною років, проведених у майстерні Аргунова, сприяли ґрунтовній фаховій підготовці. Зарахований вихованцем в Академію мистецтв у 1758 р., Лосенко старанно вчився у знаменитих французьких художників Л. Ж. Ф. Лагрене, М. Л. де Веллі, дуже скоро став помічником академічних викладачів і одержав посаду «підмайстра». Оцінивши талант молодого живописця, в 1760 р. його направили у Париж для вдосконалювання знань і майстерності. Займаючись під керівництвом Ж. Рету, Лосенко створив велику історичну картину на євангельський сюжет «Чудовий улов» (1762). У ній він зумів поєднати вимоги класицизму зі зм'якшеним, людським трактуванням образу Христа. В 1766-1769 роках художник жив в Італії, де вивчав античність, копіював твори Рафаеля, написав картину на античний сюжет «Зевс і Фетіда» (1769). У цей період багато уваги приділяв він етюдам оголеного тіла; у результаті з'явилися відомі полотна «Авель» і «Каїн» (обидва 1768). В цих роботах здійснюється поступовий перехід від стилістики пізнього *бароко* з властивими цьому стилю патетичністю образів і динамікою композиції до ясної мови *класицизму*. У ті самі роки були створені портрети засновника Московського університету та Петер-

бурзької Академії мистецтв Івана Івановича Шувалова (1760), поета, письменника й драматурга Олександра Петровича Сумарокова (1763), засновника першого постійного російського театру Федора Григоровича Волкова, а також популярного актора комічного амплуа, українця за походженням Якова Даниловича Шумського (1760).

Після повернення до Санкт-Петербурга (1769), Лосенко став одним з перших вітчизняних художників, зарахованих до викладацького складу Академії мистецтв. Вже наступного року він представив Академічній раді першу картину на тему з давньоруської історії «Володимир і Рогнеда» (1770). Зневажаючи історичними фактами про насильство, виявлене князем Володимиром у відношенні до Рогнеди, Лосенко свідомо прибрав з характеристики свого героя всі негативні моменти, створюючи образ людини, у душі якої борються усвідомлення своєї провини перед князівною, жаль і любов до неї. Впадає в око певна театральність костюмів та поз героїв. Вона підкреслена й тим, що Володимир був змальований з друга художника актора Шумського. Успіх картини приніс її творцеві не тільки звання академіка, але й призначення професором і директором Академії мистецтв (1772). Катерина II, придбавши «Володимира і Рогнеду», замовила Лосенку новий твір на сюжет з «Іліади» Гомера – «Прощання Гектора з Андромахою» (1773). Це полотно залишилось незавершеним, але стало еталоном класицистичної картини. Посада директора Академії мистецтв з її господарськими проблемами, обов'язки професора були для художника обтяжливими хоча б і тим, що мимоволі втягували у хитросплетіння академічних і придворних інтриг, далеких від його м'якого і чуйного характеру. Недарма скульптор Етьєн Моріс Фальконе, заступаючись за нього, писав Катерині II: *«Переслідований, стомлений, засмучений, змучений безліччю академічних дрібниць, ... Лосенко не в змозі торкнутися пензля; його погублять безсумнівно. Він перший художник нації, до нього залишаються нечутливими, ним жертують...»*. Імператриця обіцяла перевести Лосенка з Академії мистецтв в Ермітаж, але не встигла. *«1773 года ноября 23 дня пополудни в исход второго часа Императорской Академии Художеств 2-н профессор и директор Антон Павлович Лосенко отступившею ко внутренним частям водяною болезнью скончался»*. Поховання відбулося 26 листопада на Смоленському кладовищі.

**Музичне мистецтво** у 13 - 15 ст. розвивалося переважно у звичних формах і жанрах. Це пісенний фольклор, церковний спів та інструментальна музика. Поступові зміни історичних реалій і форм суспільного життя зумовлювали появу в музиці нових елементів. Зміцнення міст й утвердження їхніх привілеїв сприяло появі нових замовників і нових форм музичного мистецтва. Складається новий тип побутової музики, тісно пов'язаної з міським середовищем. Язичницькі обрядові співи втрачають своє культове призначення, наповнюються новим історичним змістом і вливаються у фольклорну практику. Героїчний епос попередньої доби (билини) поступово згасає і перетворюється, з одного боку, на нові епічні жанри - історичні думи та пісні, а з іншого - на побутові фольклорні жанри (балади). Найдавніші тексти змальовують важкий період в історії



українського народу - його боротьбу з татарами, страхітливі спустошення і насильства.

З'являються нові музичні інструменти - *кобза, лютня, скрипка*. Помітної еволюції зазнає церковний спів, який значно розширює середовище побутування і наповнюється місцевими пісненими рисами. При цьому трохи звужується репертуар церковних піснеспівів, посилюється зацікавлення святковими та урочистими жанрами, виникають піснеспіви на честь місцевих святих. Вдосконалюється безлінійний (невменний чи *знаменний*) нотний запис, який в українських джерелах іменується *кулізм'яним*. Такий нотопис був дуже умовним і по суті музичний текст передавався напівусно; мелодію можна було проспівати лише у випадку знання мелодичного тексту напам'ять. Така нотація, на відміну від лінійної, лише відновлювала у пам'яті знайомий мелодичний контур

Відбувається взаємопроникнення жанрів усної пісенної творчості та церковного співу, з'являються яскраві індивідуальні постаті (Митуса). У нових умовах посилюється увага до поезики та мистецьких засобів. Стильовий діапазон музичного мистецтва скорочується, зокрема, за рахунок звуження зони дії орієнтального мелізматичного стилю. А це істотно змінило стильову рівновагу на межі Схід - Захід на користь античної синкретичної *мелопеї*, тобто властивого давнім грекам тісного зв'язку слова і музики, що міцно пов'язало українське музичне мистецтво з середземноморською цивілізацією.

У 16 – на початку 17 ст. в найбільших містах і деяких містечках України з'являються *музичні цехи*. Статут музичного цеху Львова діяв з 1580 р. Цей музичний цех об'єднував музикантів двох видів - так званих *узуалістів*, що грали без нот по пам'яті для простого люду, та високопрофесійних музик, котрі грали з нот й обслуговували міський патриціат. *Узуалісти* створили цех так званих *сербських* музик, оскільки грали переважно на малих скрипках, званих сербінами. Вищого класу музики називалися *«італійцями»* й створили італійський музичний цех; можливо, вони виконували переважно італійську музику, звідки й пішла назва цеху. У Львові існувало також братство *єврейських* музик, які склали окремий музичний цех, але їхній репертуар був загальноміським. В 1629 р. вони уклали окрему угоду з львівським музичним цехом, за якою отримали дозвіл грати на святах міщан-християн. До репертуару музичних цехів входила інструментальна музика, що у 16 - 17 ст. набула значного поширення в Україні. Інструментальна музика сприяла формуванню нової демократичної інтонації, де міщансько-побутові й фольклорні джерела поєднувалися з музичною лексикою професійної музики. В українській музиці утверджується нова стильова якість. Музична форма набуває ознак періодичності, пропорційності, рівноваги частин і цілого, формується яскравий тематизм.

Розбудова нової музичної культури спиралася на три головні інновації: перехід на нову загальноєвропейську музичну писемність; освоєння нормативів акордового тонально-гармонічного багатоголосся, що на той час у різних формах існувало як у латинському, так частково й у новогрецькому та протестантському церковному співі; нарешті розвиток нової системи музичного виховання у братських школах, доступних для молоді усіх суспільних верств. Дуже важ-

ливою інновацією стала докорінна *реформа музичної писемності*. Відмова від середньовічних невм («кулізм») і опанування сучасною лінійною нотацією прискорили еволюцію тонально-гармонічного мислення (це відбилося вже в ірмолойному<sup>12</sup> репертуарі за рукописами кінця 16 - початку 17 ст.). Нова нотація стала засобом для освоєння складніших музичних форм, оскільки дозволяла фіксувати з великою точністю не лише звуковисотні, а й - головне - метроритмічні параметри в музичному творі, забезпечувала акордово-мелодичну злагодженість голосів хору.

Музично-віршові композиції балканського мистецтва стали зразками для створення нових ренесансних редакцій старих руських наспівів, які фіксувались уже в часомірній лінійній нотації. Так було започатковане цілеспрямоване культивування різних форм музичного вірша при реставрації давніх руських наспівів. Острозький наспів виник у період діяльності Острозького культурного центру і мав значне територіальне й хронологічне поширення. Так, включно до 18 ст. в Ірмолях є близько ста позначень «острозький наспів» - це стосується як окремих наспівів, так і циклів, наприклад, всенощної, літургії. Проте лише деякі з них поширилися в Україні та за її межами. Мабуть, на волинському українсько-білоруському прикордонні треба шукати витoki нової форми побутування ірмолойних наспівів - *кантового аранжування* «на голоси», коли церковна мелодія доповнювалася терцевою второю у супроводі гармонічного баса. Завдяки своїй простоті цей тип співу поширювався переважно усно. Крім тенденції до оновлення, існувала інша тенденція - до стандартизації, консервації архаїчного *старокиївського стилю* співу. Її можна пов'язати з Печерським лаврським осередком.

Принесені в Україну нові стилістичні явища ренесансної культури у її пізньовізантійському варіанті обумовили активні процеси оновлення, переродження традиційної середньовічної спадщини - руських наспівів у різних напрямках. Так склався новий нотний ренесансно-бароковий Ірмолой, який, проте, не протиставлявся, а співіснував з новим партесним мистецтвом, що народжувалося в той час в Україні.

Поява і поширення у 16 – 18 ст. спочатку братських шкіл, а потім колегіумів та академій, що базувались на викладанні «семи вільних наук» або «мистецтв», сприяли поглибленню уваги до музичного виховання молоді. Справу підготовки виконавських і композиторських кадрів львівські братчики поставили й організували досконало: оскільки хоровий спів становив «зовнішню красу церковної служби», то про його покращання мав дбати не лише вчитель співів, а й спеціально призначені братством «дозорці», вони ж відповідали й за нотну бібліотеку. У братських школах уміло виховували дитячі голоси. Так, в одному з документів підкреслюється досконалий спів «співачка-дишкантисти» Іванка,

<sup>12</sup> *Ірмолой* - кодекс (збірник) ірмосів (заглавних віршів) православного богослужіння на весь рік. З 10 ст. був відомий у Візантії як церковна співоча книга. Існує у двох видах - нотному і богослужбовому, тобто такому, що містить тільки тексти.

якого разом з іншими співаками братського хору викрали збройним нападом студенти єзуїтської колегії, не зумівши переманити іншим способом. Учні займалися не тільки церковними співами - шкільне віршування мало форму співаної декламації. Це були вітальні пісні, з якими школярі ходили по домах городян, випрошуючи милостиню на прожиття. *Лексикон* (тлумачний словник) Памво Беринди засвідчує практику побутового співу і гри на інструментах на голоси: «*Піснь, пісенька - так співана як і грана*»; «*Мустика - співаки або грачі, на голоси співаючії або граючії*». Братські школи стали осередком народження школярської пісні, створення раціонального варіанта музичної азбуки, граматики, позбавленої схоластики й теоретизування, властивих деяким латинським посібникам; а головне, братські школи стали лабораторіями освоєння технологій концертного хорового співу, який є основою українського музичного бароко.

У першій половині 17 ст. набула розвитку *київська музична школа*, тісно пов'язана з братством і братською школою, а після 1632 р. - з Києво-Могилянським колегіумом та Академією. То був період наступу католицизму й унії, коли зовсім припинив свою діяльність Острозький центр, почав занепадати Львівський. Козаки були категоричними противниками будь-яких угод з уніатами. Зважаючи на це, зрозуміло, чому у Києві чинився опір запровадженню співу за «латинською» технологією на відміну від львівського, віленського, луцького православних осередків, де нові форми концертного співу були запозичені раніше і на 20 - 30-ті рр. 17 ст. вже міцно увійшли в практику. Очевидно, тоді й відбулося гостре розмежування двох шкіл музичного оформлення богослужінь: ті церковні осередки, де раніше було прийнято унію, продовжували започатковану у Львові та Вільно адаптацію латинських концертів; у нових же православних школах на чолі з Києво-Братською під егідою козацтва починає визначатись інший напрям розвитку партесного співу, а саме синтезування «мусикії» з імпровізаційним груповим співом, що склався у козацько-селянському середовищі (багатоголосна псальма). У києво-могилянський період значно посилюється пролатинська, західноєвропейська орієнтація (в доповнення до домінантного візантійсько-слов'янського спрямування Києво-Братської школи). Так, в оточенні головного ідеолога культурно-освітніх реформ митрополита Петра Могили працювали музичні діячі, що сформувались як у православному, так і в уніатському середовищах, цьому сприяла загальнопоширена в Україні практика переходу з однієї конфесії до іншої. Тому саме у києво-могилянський період складаються оптимальні умови для кристалізації *слов'яно-латинської культури бароко*.

Манеру співу у церкві простих парафіян описав у 50-х рр. 17 ст. Павло Алеппський: «*Спів козаків радує душу і зцілює від печалі..., він іде від серця і виконується ніби з одних уст. Вони пристрасно люблять нотний спів, ніжній, і солодкі мелодії*». Ця практика співу була настільки звична, що опис подібного народного співу у церкві через чверть століття Гербінієм, по суті, такий самий: «*Псальми та інші гімни там співають різноманітним способом, зберігаючи істинно народну мову, у музичному стилі: двома високими голосами за участю*

тенора і баса в найсолодшій та звучній гармонії. Простий народ у них розуміє, що співає клір..., тому, поєднуючи свої голоси, співає з такою злагожденістю, що відчуваєш себе ніби в Єрусалимі, бачиши образ і дух первинної християнської церкви».

Вже до середини 17 ст. нова школа українського вокально-хорового співу одержала високу оцінку іноземців. Українських співаків іменували найчастіше «київськими співаками» у вузькому значенні, коли йшлося про вихованців «київських шкіл», і в широкому - для окреслення нового загальноукраїнського вокального стилю. Переселення окремих співаків та цілих хорів з України у Росію почалося з 1630-х рр. Так, 1638 р. п'ятдесят монахинь і п'ятнадцять служительок та співачок з монастиря у Прилуках на чолі з настоятелькою Єлизаветою Літинською перейшли до російського жіночого монастиря в Алатарі. Заснований у 1648 р. Андріївський монастир в Москві став базою української музичної діаспори, що згодом зростала. Співаків Андріївського монастиря – «іноземців киян», перерозподіляли по інших монастирях, наприклад, до старого Чудовського монастиря у Кремлі, де було відкрито хорову школу, до нового Тверського монастиря на острові Валдай, заснованого у 1653 р. Никоном, великим прихильником київського співу. Хор новоствореного Воскресенського монастиря в Новому Єрусалимі під Москвою Никон комплектував також з українських співаків. Уперше хор київських півчих він запровадив у Новгороді, «набравши кліроси з предивних співаків і рідкісних голосів... і такого співу, як у митрополита Никона, не було ні у кого». Масові переїзди «іноземців київських співаків» у Москву починаються у 50-х рр. 17 ст. Сучасники зазначали особливу ансамблеву злагожденість українських хорів та незвичайно багату і виразну тембродинамічну гаму самих голосів (від «ніжного», «солодкого», що «розриває серце та викликає сльози», до «звучного», «голосного», «подібного до грому»). Сама практика зведення хорів військових (козаків) та церковних півчих, хорів хлопчиків та чоловіків, старших дівчат з маленькими була можлива завдяки високому рівню інтонаційної культури, яку культивували ще у школі. Навчання відбувалося на регентсько-хоровій основі, коли під час читання нот учні повинні були супроводжувати спів виразними диригентськими жестами, керувати тембром голосу, узгоджуючи його з характером словесного тексту. Особливо цінувались високі, «ангельські» голоси, тому в школі велику увагу приділяли спеціальним вправам для «вишколення дишкантиків»: дитячі голоси прагнули розвинути у високому регістрі, «щоб не спадав на альтовий голос», а також розвивали їхню віртуозну техніку. Павло Алеппський залишив зворушливу характеристику співу хлопчиків-сиріт: «Протягом всього року, вечорами, починаючи з заходу сонця, ці сироти ходять по всіх хатах просити милостиню, співаючи хором гімни Пресвятій Діві приємним, зворушливим для душі наспівом; їхній звучний спів чути на великій відстані. Закінчивши спів, вони одержують милостиню грішми, хлібом, харчами... для підтримки свого існування, поки вони не закінчать школи». Незвичним для Павла було навчання співам дівчаток та дорослих дівиць, про що свідчить практика київського жіночого Вознесенського монастиря: «Монахині співали й читали приємним наспівом і ніжними голоса-

ми, що розривали серце і викликали сльози: це був спів зворушливий, що брав за душу, і багато кращій за спів чоловіків. Ми були захоплені приємними голосами і співом, особливо дівиць дорослих та маленьких. Всі вони уміють читати, знайомі з філософією, логікою і займаються творчістю».

Поступово під впливом західноєвропейської професійної музики одночастинний партесний концерт доби бароко змінюється циклічним духовним концертом періоду класицизму, побудованим на контрастному зіставленні частин циклу. Велика музична форма і складні прийоми поліфонічного розвитку давали змогу композиторам передавати в музиці високі гуманістичні ідеали епохи: загальнолюдські моральні цінності, філософські роздуми про сенс життя.

Нова хвиля «імпорту» українських співаків та музикантів до російської столиці припадає на середину - другу половину 18 ст., коли за правління Єлизавети Петрівни з них формується Придворна співоча капела, що одержала свій офіційний статус лише у 1763 р. з воцарінням Катерини II. Через цю кузню музичних (і не тільки) кадрів пройшли син українського козака Олексій Григорович Разумовський, вінчаний чоловік Єлизавети I, Антон Лосенко, Григорій Сковорода, всі три видатні українські композитори й музиканти другої половини 18 ст. - *Максим Березовський, Дмитро Бортнянський, Артем Ведель.*

**Максим Созонтович Березовський** (1745-1777) народився 27 жовтня 1745 г. у Глухові, в козацькій родині. У резиденції Кирила Разумовського були театр і чудова співоча капела. Місто мало знамениту музичну школу, засновану в 30-х роках 18 ст., до програми якої входило вивчення хорового співу, гри на скрипці, гуслах, бандурі, підготовка співаків, хористів, оркестрантів для Петербурзького двору, зокрема для Придворної співочої капели. Відомо, що Березовський у 1750-і роки навчався в Києво-Могилянській академії й дійшов до шостого класу. Музика, з якою міг ознайомитися Максим (український фольклор, духовні й світські канти, духовні партесні концерти), стала підґрунтям для його творчості. Під час навчання в Києво-Могилянській академії юний Максим вже писав три- і чотириголосні хорові твори, що виконувалися студентами.

У 1758 р. граф Петро Олексійович Румянцев, майбутній президент Малоросійської колегії, звернув увагу на Максима і взяв його до царського двору. 29 червня того ж року його прийняли на службу до великого князя Петра Федоровича (пізніше - імператор Петро III) і зарахували співаком у трупу Оранієнбаумського придворного театру, в якому артистами були переважно італійці, а оркестрантами - німці. Березовський виступав у головних ролях мінімум в двох операх італійських композиторів. Його участь у виставах разом з італійськими акторами, зокрема, в опері Ф. Арайї «Олександр в Індії»(1759), що складається з ряду віртуозних партій, говорить про те, що він мав прекрасний голос широкого діапазону, віртуозну вокальну техніку й володів італійським вокальним стилем бельканто. Одночасно Березовський співав у Придворній співочій капелі, очолюваній чернігівчанином Марком Федоровичем Полторацьким, більшість хористів якої були українцями. На початку 60-х років 18 ст. Березовський брав уроки композиції й контрапункту у Франческо Цоппіса - венеціанського музиканта, що приїхав з італійською трупою Локателлі в 1757 р. й залишився в

Росії. Цюппіс керував театральним оркестром, писав духовні хоріві твори. Після перевороту 1762 р. та зведення на престол Катерини II, артистів, які співали в Оранієнбаумському театрі, у тому числі й Березовського, перевели в італійську трупу (так звану «італійську компанію»).

Як композитор Березовський був досить популярний. «Камерфурзьєрський журнал» (22 серпня 1766 р.) повідомляє, що в Бурштиновій кімнаті царського палацу під час гри в карти «для проби придворними півчими був співаний концерт, складений музикантом Березовським»<sup>13</sup>. В іншому джерелі є інформація, що «...вирізнився нині працюючий придворним камерним музикантом Максим Березовський» і називається ряд його духовних творів, що виконуються Придворною капелою. Виняткова обдарованість, багатогранність таланта (крім композиторської діяльності й виступів в опері, він у досконалості володів скрипкою й клавесином) дозволили йому завоювати визнання у центрі музичної Європи – Італії (1769-1773). Дирекція російських імператорських театрів направила Березовського на навчання до прославленого педагога й теоретика Болонської філармонічної академії Джованні Баттіста (Джамбаттіста) Мартіні, у якого вчилися К.Глюк, А. Гретрі, В. А.Моцарт, Д. Бортнянський та інші. У ті часи Болонья була провідним культурним центром Італії. Пройшовши, як того вимагали правила, нижню й середню ланки навчання, протягом року виявивши себе у творчій діяльності, учень допускався до іспиту на звання академіка. Березовський складав його 15 травня 1771 р. Його екзаменаційна робота дотепер зберігається в архіві академії. За вісім місяців до нього членом Академії став також і 14-літній Вольфганг Амадей Моцарт. Їхні імена позначені золотом поруч на мармурових плитах Болонської філармонічної академії. У Болоньї Максим Созонтович написав кращі з причетних віршів і всю «Літургію», що стало найбільш вагомою частиною його творчої спадщини. В 1772 р. композитор склав у Пізі сонату для скрипки й цимбал, на початку 1773 р. в оперному театрі Ліворно була поставлена його опера «Демофонт». Окремі документи свідчать, що ця опера була поставлена також у Флоренції.

В рапорті Колегії внутрішніх справ Росії вказано, що капельмейстер Березовський виїхав з Італії 19 жовтня 1773 р. Після повернення до Санкт-Петербурга, Березовського, що мав широке визнання в Італії, титул члена Болонської філармонічної академії, великі знання й досвід театральної, педагогічної й виконавської діяльності, - зарахували на ту ж посаду композитора Придворної капели з невеликою платнею, яку він займав до поїздки в Італію. Посади капельмейстера, як це передбачав титул академіка, він не дочекався. У Росії, крім Дмитра Бортнянського, що навмисно тягнув зі своїм поверненням з Італії, не було композиторів його рівня, але ставилися до Березовського як до рядового службовця. Принижений, обійдений увагою, самотній, зубожілий і розчарований, він усе частіше впадав у депресію. В такому важкому стані тридцятид-

<sup>13</sup> Виконання «для проби» означало прем'єру

вохрічний Максим Березовський захворів на гарячку і помер 22 березня 1777 року<sup>14</sup>.

**Дмитро Степанович Бортнянський** (1751-1825) (рис. 6.24.) народився в 1751 р. у Глухові на Сумщині в родині заможних міщан. Батько майбутнього композитора - Степан Васильович Бортнянський, родом з Галичини, оселився в Глухові за кілька років до народження Дмитра, а в 1755-му одержав звання козацького сотника. Є припущення, що Бортнянський якийсь час вчився в Глухівській співочій школі. З учнів цієї школи обирали співаків для Придворної співочої капели в Петербурзі. В один з таких наборів у 1758 р. потрапив і семирічний Дмитро.

Першим музичним наставником Бортнянського в Петербурзі став Марк Полторацький – «установник» (керівник) Придворної капели. При капелі діяла музична школа, де всі малолітні співаки проходили обов'язковий курс навчання. Юний Дмитро одночасно навчався в Кадетському корпусі й разом з іншими його вихованцями брав участь в оперних виставах, зокрема в 1762 і 1764 роках виконував складну жіночу партію в опері Г. Раупаха «Альцеста», а згодом, в 1765-му, він у тій же опері співав чоловічу партію. Дзвінкий, сріблястий голос і прекрасна зовнішність юного Дмитра припали по душі імператриці Катерині II, яка ставилася до нього з материнською турботою. В 1766 р. майбутній композитор, як і всі співаки Придворної капели, став вивчати іноземні мови - французьку, італійську, німецьку, знання яких придалося йому в подальшому житті. Важливим моментом цього періоду став початок занять з відомим італійським композитором Бальдассаре Галуппі, що перебував тоді при російському імператорському дворі. Майстер незабаром порекомендував відправити юнака в Італію для продовження музичної освіти.

Подальші десять років, проведені Бортнянським на «батьківщині музичного мистецтва», стали періодом не тільки інтенсивного творчого самовдосконалення й розкриття таланту, але й стрімкого сходження щаблями міжнародного визнання. Основним місцем його перебування Дмитра в Італії стала Венеція, де він продовжив заняття під керівництвом свого наставника Галуппі - директора консерваторії «*Ospedaletto a Santi Jovanni e Paolo*» («Малий притулок святих Іоанна й Павла»). В Болоньї він учився в найавторитетнішого на той час музичного теоретика Джамбаттіста Мартіні. В Італії Бортнянський написав три опери, прем'єри яких пройшли з успіхом: «Креонт» (1776), «Алкід» (1778), «Квінт Фабій» (1779). Уже в цих ранніх творах композитор виявив себе типовим представником музичного класицизму. Разом з тим в операх, насамперед в «Алкіді», прослідковуються окремі мелодії, близькі до українських народних пісень. «Українство» проявляється й у фактурних прийомах, у введенні двох верхніх голосів паралельними терціями, співів усього складу хору в октаву або в унісон і т.п. В творах більш пізнього, «зрілого» Бортнянського це стане звичайним. Поряд з операми він створив й перші інструментальні композиції, хорові твори для католицького богослужіння - «*Ave Maria*», «*Salve Regina*»,

<sup>14</sup> Є припущення про самогубство

«Dextera Domini» на канонічні латинські тексти, хорову месу німецькою мовою. Заслуговує на увагу й написаний на німецький текст хор «Російська вечірня» («Russischer Vesperchor»), де виразно прослідковується вплив «знаменного» й київського розспівів. В Італії Бортнянський проявив себе і як колекціонер живопису. На цьому ґрунті він подружився зі своїм земляком-глухівчанином, який теж навчався і працював там, скульптором Іваном Петровичем Мартосом. Пізніше ця дружба увінчається встановленням мармурового погруддя композитора роботи Мартоса в Петербурзькій Придворній співочій капелі. Невідомо, чи спілкувався Бортнянський з Максимом Березовським, який перебував в Італії у той самий час. Відомо лише, що Бортнянський як людина врівноважена й розважлива, на відміну від палкого, романтичного Березовського, занадто не поспішав на батьківщину. Лише після того, як в 1779 р. директор імператорських театрів і придворний музикант Іван Перфілійович Єлагін запропонував Бортнянському такі умови роботи, що гарантували гідну реалізацію творчих намірів і достатній рівень життя, композитор погодився на повернення до Росії.

Попрацювавши кілька років у Придворній співочій капелі, для якої створив ряд хорових творів релігійного змісту, Бортнянський знайшов собі нового впливового покровителя. Ним став наступний російський імператор, а тоді ще престолонаслідник Павло Петрович (Павло I). В 1784-1796 роках Бортнянський був «композитором і клавесиністом», а згодом і капельмейстером у резиденціях Павла Петровича в Гатчині й Павловському. У цей період він написав три опери - «Свято сеньйора», «Сокіл» (обидві - 1786) і «Син-Суперник, або Нова Стратоніка» (1787), а також численні інструментальні твори. Але справжньою «свята святих» Дмитра Бортнянського стала хорова музика. Тільки для хору без супроводу він написав понад ста творів. Більшість з них - це великі композиції: дві літургії та 67 хорових концертів, сім кантат, 40 одночастинних хорових творів.

Бурхлива творча діяльність і популярність вистав його опер у маєтках Павла Петровича значно сприяли зростанню авторитета Бортнянського. 11 листопада 1796 р. композитора призначили директором Придворної співочої капели. Керування Придворною капелюю стало для Дмитра Степановича головною справою життя. Річ у тому, що царський хор після смерті Полторацького був покинутий Катериною II, яка не мала музичного слуху, напризволяще й являв з себе жалюгідне видовище. Дорослі півчі загрузли в пияцтві, а хлопчики нишпорили по сусідніх садибах у пошуках їжі. Відразу після призначення директором Бортнянський починає радикальну реформу Капели: збільшує склад з 24 до 90 осіб, домагається звільнення її від участі в оперних виставах і скорочення до мінімуму залучення до виснажливих придворних церемоній (які лише забирали сили й зовсім не сприяли підвищенню художнього рівня співаків), зосереджується винятково на співі «а капела» (тобто без інструментального супроводу) і, зрозуміло, істотно підвищує вимоги до якості виконання. Він домагається від-



чутного підвищення жалування для малолітніх співаків - до 120 рублів на рік<sup>15</sup>. При ньому співаки вже не відчували нестачі в речах першої необхідності. Новий директор домігся, щоб вони мали не тільки щоденний, але й святковий одяг - «кольоровий» для концертів і «жалобний» - для панахид. Бортнянський придбав у академіка архітектури Юрія Матвійовича Фельтена садибу на Мийці з величезним садом, побудував зал для репетицій і суботніх відкритих концертів. Біля ставка, де плавали лебеді, з'явилися лазні й будиночки для співаків, через річку перекинули місток, щоб швидше потрапляти на службу в церкву Зимового палацу. Придворна капела знову стала окрасою, гордістю й мистецьким «обличчям» царського двору. Вона була чи не єдиною творчою установою Російської імперії, на чолі якої ніколи не стояли іноземці<sup>16</sup>. Дмитро Степанович Бортнянський залишився вірним споконвічній традиції Капели «набирати півчих з числа малолітніх малоросіян». У своїй хоровій творчості він розбудовував традиції українського партесного співу. Крім Капели Дмитро Степанович викладав спів у Сухопутному Шляхетському корпусі й у Смольному інституті. Зібравши своїх підопічних, він підготував для першого виконання в Росії «Реквієм Моцарта», ораторії Гайдна. Його вихованці співали у Відні в капелі російського посла графа Андрія Кириловича Разумовського. Їхньою майстерністю захоплювався сам Бетховен, який і передав у Петербург Бортнянському світову прем'єру «Урочистої Меси».

На рубежі століть авторитет Бортнянського при дворі був настільки високий, що після чергового перевороту, - коли на царювання зійшов Олександр I, п'ятдесятилітній маестро не тільки не втратив своєї посади, але й продовжував невпинно зміцнювати власне становище в суспільстві. З 1804 р. він почесний член Академії мистецтв в Петербурзі, з 1815-го - член Петербурзького філармонічного товариства. У 1816 р. Бортнянського призначили головним церковно-музичним цензором Російської імперії. Його твори («Панахида», «Господи, силою Твоєю возрадіє цар») неодмінно звучали під час найважливіших придворних церемоній. Він співпрацював з найвідомішими «офіційними» поетами Росії - М. Державіним, М. Херасковим, В. Жуковським. На честь перемоги над Наполеоном він написав кантату «Співак у стані російських воїнів» (вірші В. Жуковського), що широко виконувалася за його життя, створив перший російський гімн «Коль славний» (вірші М. Хераскова).

Збереглося мало відомостей про особисте життя композитора. Власних дітей у нього не було. Помер він 28 вересня 1825 р. в Петербурзі. Могила Дмитра Степановича загубилася, зникнувши разом з кладовищем на Василевському острові в Петербурзі під час чергової великої повені. А незабаром з аукціону була продана велика колекція картин, зібрана Бортнянським протягом усього життя. Частина її потрапила до Ермітажу.

<sup>15</sup> Стільки ж становила річна заробітна плата вчителя латинської граматики середнього класу Київської академії в 1789 р.

<sup>16</sup> Перші 72 роки існування Капели нею керували виключно українці: М.Ф. Полторацький (фактично з 1753 р.), Д.С. Бортнянський, Д.М. Дубянський (1825).

**Артемій Лук'янович Ведель** (Ведельський) (1770-1808) народився у 1767 р. в родині київських міщан. Батько його був різьбярем київського іконописного цеху. Родина мала свій будинок і садибу на Подолі біля колишнього Хрещатого яру. Відомо, що здібного до співу Артемія в 9-літньому віці віддали на навчання до Києво-Могилянської академії. Тут він одержав гарну гуманітарну освіту, у тому числі й музичну. Згодом Артемію довірили керівництво хором, звучання якого молодий музикант підняв на високий художній рівень. Навчання в Академії сприяло й особистісному розвитку майбутнього композитора, світогляд якого формувався в дусі гуманістичних ідей. На жаль, не існує жодного достовірного художнього портрета Артемія Веделя. За спогадами його сучасника В. Зубовського, Артемій був гарним юнаком, з прекрасними променистими очима на замисленому обличчі, що відрізнявся шляхетними манерами й надзвичайною скромністю. Істотними рисами його характеру були *«глибока й щира релігійність і надзвичайна ніжність й лагідність душі, пронизаної трохи сумним і скорботним почуттям»*. Зі спогадів відомо, що композитор вів майже аскетичний спосіб життя, ніколи не жадав багатства, слави, часто співчував чужому горю.

До здібного співака й диригента прихильно ставився митрополит Київський Самуїл Миславський. Коли московський головнокомандувач Петро Дмитрович Єропкін звернувся до митрополита з проханням надіслати до нього знавця хорового співу, останній рекомендував саме Веделя. Відомо, що в березні 1788 р. молодий музикант разом з кількома хористами приїхав до Москви і зайняв посаду капельмейстера хору й оркестру в губернаторському будинку, який був одним з центрів музичного життя тодішньої Москви. Якийсь час Ведель очолював капелу московського градоначальника князя Олександра Олександровича Прозоровського, хоча формально служив канцеляристом у сенаті.

В грудні 1792 р. Ведель був звільнений від служби за станом здоров'я й повернувся до Києва. На той час у Києві розташовувався штаб Малоросійського піхотного корпусу під командуванням генерал-поручика Андрія Яковича Леванідова. Почувши спів Артемія Веделя, він запросив того керувати корпусним хором. З цього часу починається найбільш щасливий і плідний період життя й творчості композитора. Під його керівництвом за короткий час корпусний хор став найкращим у Києві, його виконавську манеру стали переймати інші хори. Популярність Веделя як співака, диригента і композитора швидко зростала.

Відомо п'ять духовних концертів 1794-1795 років, підписаних Веделем власноручно. Колишній вихованець київського хору А. Леванідова, видатний знавець російської духовної музики і церковний композитор Петро Іванович Турчанінов так описував величезне враження, яке справило на нього виконання концерту Артемія Веделя *«У молитвах неусипающу Богородицю»* за участю автора: *«У ньому всі сили тенора, і співати його потрібно з таким почуттям і смаком, як співав Ведель. Він сам і всі слухачі обливалися сльозами. Коли він співав, щось небесне, невимовне було в його очах»*. У квітні 1796 р. Леванідова було призначено генерал-губернатором Харківським і Воронежським. Ведель разом з кількома найкращими хористами, серед яких був і Турчанінов, переїхав

до Харкова. Для урочистої зустрічі нового намісника композитор написав концерт «Воскресни, Боже, суди землі» і сам виконав його з новоствореним харківським хором. Генерал, задоволений роботою Веделя, забезпечив йому всі можливі умови для занять музикою. Крім іншого, Ведель викладав спів і музику у вокальному класі Казенного училища, готував співаків для Петербурзької співочої капели. На жаль, щасливий, сповнений видатних творчих досягнень період життя Артемія Веделя був коротким. В 1796 р. після смерті Катерини II, звільнений від посади Леванідов полишив Харків. Сам Ведель подав у відставку, в 1797 р. перейшов на службу до Слобожанського генерал-губернатора Теплова і якийсь час керував хоровою капелою.

Композитора усе більше охоплюють розчарування й розпач: за правління Павла I художнє життя в Харкові, як і по всій Російській імперії, майже завмерло. За розпорядженням імператора були значно скорочені полкові рожкові й симфонічні оркестри, повністю ліквідовані військові хори. Але найбільш гнітюче враження на Веделя справив указ 1797 р. про заборону співати в церквах хорові концерти. Незабаром він залишив й педагогічну роботу в Казенному училищі. Поле творчої діяльності композитора невпинно звужувалося. Безвихідь, щиросердна переvertsма привели Артемія Веделя в серпні 1798 р. до Києва, у рідний дім. В листопаді 1798 р. з'явилися два хорові концерти, у яких відображений внутрішній стан композитора - розпач, тривожні передчуття. Головною темою його творів стало протистояння добра і зла, творення і руйнування.

У січні 1799 р. Ведель прийняв послух у Києво-Печерській лаврі, маючи намір з часом стати ченцем. Турчанинов, відвідуючи свого друга, помітив у ньому зміни: обличчя було виснаженим, заросло бородою, погляд «загадковий, палаючий», виглядав він самотньою й розчарованою людиною. Ведель розповідав Турчанинову про свої «видіння й одкровення», однак той майже нічого не зрозумів, окрім того, що композитор збирається покинути Лавру, оскільки всупереч сподіванням, не виявив тут ні щиросердного спокою, ні творчої атмосфери. Повернувшись знову в рідний дім, Артемія багато читав, писав музику, на самоті гуляв схилами Дніпра. Згадуючи той період життя, батько Артемія розповідав про меланхолійну хворобу сина.

Тим часом до архімандрита Києво-Печерської лаври Ієрофея Малицького потрапила книга, що належала Веделю, і нібито була знайдена в одній з келій Лаври. На її сторінках рукою Артемія було зроблено кілька записів, прочитавши які, архімандрит наказав послушникам негайно розшукати композитора і привести до Лаври. Тут Ведель був узятий під варту. Незабаром з'явилася «Справа про розміщення на лікування в лікарню божевільного відставного капітана Веделя». Вражає те, що остаточну санкцію на «лікування» Веделя губернатор Києва одержав безпосередньо від Павла I. На справі з'явився напис «Секретно», а 32-х літній композитор у 1799 р. був засаджений в будинок для божевільних до кінця свого життя. Серед «багатьох безглуздостей», як назвали записи Веделя, фатальним виявилось таке: *«1799 року за свідчення слова Божия й прославляння його імені Катерина II убита від сина Павла I. Павло ж зі своєю фамілією до цариці Олени молодой, убиті його преосвященством Київським ме-*

*трополитом* (так в оригіналі) *Ієрофесм*». Лише за кілька днів до смерті, хворого, його відпустили додому. Помер Артемій Лук'янович 26 липня 1808 р. Його поховали на Щекавицькому кладовищі у Києві. Могила композитора не збереглася.

Спочатку було заборонено виконання його творів, потім - їхнє друкування, довго замовчувалося ім'я великого музиканта, співака і композитора. Через 100 років після смерті великого майстра хорової музики саме в стінах Київської Духовної академії почалося повернення славного імені Артемія Лук'яновича Веделя і його спадщини.

Не можна не згадати про ще одного видатного діяча української культури 18 ст., теж вихованця Києво-Могилянської академії і Придворної співочої капели, *Григорія Сковороду*. Його життєва вдача і творчий шлях дивним чином поєднали у собі останні відблиски славного українського середньовіччя з містично-жартівливим ставленням до оточуючого світу філософа доби європейського бароко.

Народився **Григорій Савович Сковорода** (1722-1794) (рис. 6.25.) у с. Чернухи Лубенського округу Київського намісництва 22 листопада 1722 р. в родині козака. Вже на сьомому році життя хлопець виявив схильність до музики і навчання. Батько віддав його до Київської академії. Тут він привернув до себе увагу диригента співацької капели і негайно був зарахований до хору, а успіхами у навчанні здобув прихильність усіх наставників. На початку правління імператриці Єлизавети Петрівни в Україні почали набирати хлопчиків до Придворної капели. Григорій потрапив туди одним з перших у 1741 р. Співаки утримувались коштами імператорського двору, одержували гарний одяг і харчування, а також платню у 25 рублів на рік.

В серпні 1744 р. він був у почті імператриці під час її подорожі до Києва, де одержав відставку з чином «придворного уставщика»<sup>17</sup>, який надавали кращим придворним співакам при залишенні ними капели, і продовжив навчання в Академії. Він зайнявся вивченням мов (єврейська, грецька, латина), красномовства, філософії, математики, метафізики, природної історії та богослов'я. Не відчуваючи схильності до прийняття духовного сану, Сковорода, здобувши прихильність генерал-майора Вишневського, направленою від імператорського двору до Угорщини з метою вивчення місцевих традицій виноробства, супроводжував його у поїздках Угорщиною та Австрією. Звідси, шукаючи знань і нових вражень, він промандрував землями Польщі, Пруссії, Німеччини, Італії. Найбільше враження на молодого філософа справило місто Рим.

Повернувшись до рідного села, Григорій не застав там нікого з рідних і жив певний час у старих знайомих. Незабаром на запрошення єпископа Переяславського він зайняв місце вчителя поезії у тамтешньому колеґіумі. Спираючись на свої знання, Сковорода підготував для учнів новаторське за духом «Руководство про поезію», яке спричинило до конфлікту з єпископом та керівниц-

<sup>17</sup> Придворний чин, що відповідав найнижчому 14 класу Табелі рангів 1722 р. До 1845 р. супроводжувався наданням особистого дворянства з титулуванням «ваше благородіє»

твом консисторії, у результаті чого новатор втратив роботу. Знайомі підшукали йому місце домашнього вчителя сина поміщика Степана Тамари. Але й тут гострий на язик Григорій довго не затримався. Після чергового звільнення він поїхав із нагодою до Москви, певний час жив у Троїцько-Сергіївській лаврі, де познайомився з її намісником та майбутнім єпископом чернігівським Кирилом Флоринським. Звідси Сковорода повернувся до Переяслава і за майже детективних обставин з викраденням знову став домашнім учителем сина поміщика Тамари.

У 1758 р. в селі Кавраї 36-ти літньому Григорію Савовичу почали снитися дивні видіння. Він все більше усамітнювався, розмірковував, писав вірші. Через рік, за протекцією Переяславського ігумена Геврасія Якубовича, єпископ Харківський Іовасаф Миткевич запросив Сковороду на посаду вчителя поезії, а пізніше синтаксису та грецької мови Харківського колегіуму. В цей час він демонстрував усім дивакуватий характер: спав тільки по чотири години на день, їжу приймав виключно вегетаріанську і лише по заході сонця. У харківський період життя Григорій Савович сформулював основні положення своєї філософсько-етичної системи. При цьому, за словами його учня та біографа Михайла Івановича Коваленського, був *«веселим, бодрим, рухливим, стриманим, багатослівним, з усього виводив повчання»*. Улюбленим заняттям Сковороди стала музика: він продовжував складати і вдосконалювати церковні піснеспіви, грав на скрипці, флейті, бандурі та гусях.

У 1766 р. за указом Катерини II в Харківському колегіумі та інших подібних закладах було введено ряд навчальних дисциплін під назвою «додаткових класів». Між іншим шляхетному юнацтву було призначено вивчення правил благочестя. Для цього керівництво навчального закладу обрало Григорія Савовича Сковороду, який радо погодився, відмовившись від платні, оскільки сам процес викладання цього предмету надавав йому великого задоволення. У відкритій лекції при заміщенні «кафедри правил благочестя» він говорив: *«Весь мир спит. Да еще не так спит, как сказано: аще упадет, не разбьется; спит глубоко, протянувшись, будто ушибен. А наставники не только не пробуживают, но еще поглаживают, глаголюще: спи, не бойся, место хорошее... чего опасаться.»*. Скороченим варіантом цієї вільнодумної промови став твір-настанова учням під назвою «Начальная дверь к христианскому добронравию для молодого шляхетства Харьковской губернии», який швидко розійшовся у рукописних копіях. Після гучного скандалу Сковороду відсторонили від посади і він змушений був полишити Харків. Філософ оселився на хуторі знайомого поміщика Земборського серед лісової гущавини. Тут, вдалині від суєтного світу, написав він свої перші завершені філософські твори, тоді як раніше, за свідченням Коваленського, писав він «невеликі уривчасті твори у віршах та прозі». Звідси Григорій Савович перебрався на хутір поміщиків Сошальських на Ізюмщині, проте в жодного із своїх численних знайомих і шанувальників не залишався надовго. *«У крайній бідності переходив Сковорода Україною, з одного дому в інший, вчив дітей прикладом непорочного життя та зрілими настановами. Одяг його складала сіра свита; їжу – найгрубіші наїдки. Усілякі негаразди зносив він з великою байдужістю. Перебувши кільки-то часу в одному домі,*

де завжди ночував влітку у садку, під кущами, а зимою у стайні, брав він свою єврейську Біблію, у кишеню флейту, і пускався далі ... Ніхто, ні в яку пору року, не бачив його інакше, ніж пішим; також найменший вид винагороду засмучував його душу», - писав у 1817 р. ще один біограф Сковороди Гесс де Кальве. Видатний економіст і слов'янський філолог 19 ст., професор Харківського та Петербурзького університетів Ізмаїл Іванович Срезневський у «Записках про старця Сковороду» підкреслював: *«Розум Сковороди ..., спочатку добрий, грайливий потроху тяжішав, робився більш своєнравним, незалежним, все більше дичавів, і нарешті занурився у безодню містицизму. Притому, згадаємо час, коли жив Сковорода: містики, або квієтисти, шанувалися тоді всюди, особливо у Німеччині. Сковорода побував у цій країні і назавжди зберіг перевагу до неї перед усіма іншими, за виключенням батьківщини своєї. Легко зрозуміти, чому Сковорода заслуговував почасти ім'я дивака, якщо навіть не блаженного. З охололим серцем, з розумом, пригніченим містицизмом, завжди похмурий, завжди одинак, себелюбний, гордий, у простому селянському вбранні, з причудами – Сковорода легко міг заслужити це прозвісько. Сковорода жив сам собою, віддаляючись від людей та вивчаючи їх, як вивчає природознавець хижих звірів. Цей дух сатиризму – найбільш різюча риса його характеру»*. Період між 1775 та 1794 роками майже не висвітлений біографами Григорія Савовича Сковороди. Свою останню мандрівку філософ здійснив у село Хотетове, що за 25 верст на південь від Орла, - у маєток Михайла Коваленського. Пробувши там три тижні, Сковорода попросив свого друга *«відпустити його в любу Україну, де він дотепер жив і хотів померти»*. Він перебрався на Харківщину до села Ново-Іванівка. Зачарований природою казкової Іванівки, Григорій Сковорода проживав тут восени 1790 р., а також з квітня по серпень 1794 р. З господарем маєтку Андрієм Ковалевським мислитель імовірно був знайомий ще до 1772 р. Саме тоді написано ним діалог *«Бесіда 1-я, нареченная Observatorium (Сіон)»* зі словами *«Першому й останньому другові моєму Андрію Івановичу Ковалевському віце-губернаторові витвір власної душі присвячую і дарую. Григорій Сковорода, син Сави»*. В його устах такі слова були дуже високою оцінкою. Можливо, він працював тут над своїми останніми творами, особливо діалогом *«Потоп зміїн»*, закінченого у 1791 р. 9 листопада 1794 р. Григорій Савович помер у своїй затишній кімнаті в будинку Ковалевських. З ним закінчується підлітковий період в історії української культури. Попереду – бурхлива романтична юність 19 століття і мужня зрілість століття 20-го.

\*\*\*

### **2. Культура запорозького козацтва (джерела формування, склад та чисельність, адміністративно-політичний устрій, військовий устрій та військова справа, звичаї та побут, освіта і шкільництво)**

Важливим явищем українського життя 16-18 ст. було козацтво із своїми культурними особливостями. Українська козацька субкультура, що досягла найвищого розвитку і популярності у 17-18 ст., а потім до початку 20 ст. продовжувала розвиватися за межами України, на Кубані, найбільш яскраво представлена в оригінальних традиціях запорозького козацтва. Розглянемо їх у тій пос-

лідовності, як це зробив видатний знавець історії українського козацтва Дмитро Іванович Яворницький.

**Джерела формування, склад та чисельність.** Козаки приймали до себе кожного, хто приходив до них та добровільно погоджувався прийняти на себе певні обмеження: розмовляти лише українською («руською») мовою, сповідувати православну віру, пройти семирічний випробний термін, коритись козацьким звичаям та виконувати накази старшини. «Новика» записували до складу одного з куренів під новим прізвиськом<sup>18</sup>. Курінний отаман у присутності інших козаків відводив йому місце розміром приблизно 2,0 x 1,5 м та говорив: «Ось тобі і домовина, як умреш, то зробимо ще коротшу»<sup>19</sup>.

Усі разом козаки поділялись на **січових та зимових**. Перші постійно проживали на Січі, були нежонатими, або зреклись сімейних уз. Вони називали себе товариством, лицарством, мальтійськими кавалерами. Сімейні козаки допускались на Січ, але постійно проживали на своїх хуторах – зимівниках. Усі разом козаки складали одне військо – «арматне стадо», яке офіційно називало себе «Військо дніпрове, кошове, верхове, низове, все будучеє на полях, на лугах, на полянках і на всіх урочищах морських, дніпрових і польових, і морський кошовий отаман, старшина й чернь». Чисельність цього війська постійно змінювалась: у 1534 р. – 2000, у 1535 р. – 3000, у 1675 р. – 20 тис. За загальними підрахунками у часи розквіту війська суто запорожців могло бути 12–15 тис., а разом із мешканцями зимівників та слобод до 100 тис.

**Адміністративно-політичний устрій.** В основі життя усієї козацької громади лежало звичаєве право. За ним, вищим органом влади була Рада (рис. 6.27.). Загальні або Військові ради відбувались у встановлені дні - 1-2 січня (перші дні року), 1 жовтня - на Покрову (храмове свято у Січі), на 2 чи 3-й день Великодня. Крім того, за бажанням козаків, Раду можна було скликати у будь-який день. Участь усіх козаків у Раді була обов'язковою, неохочих приводили силоміць. Рада була вищим законодавчим, адміністративним та судовим органом. На січневій Раді щорічно проводили перерозподіл земельних угідь за принципом жеребкування. Спочатку одержували землю нежонаті січовики по куренях, потім військова старшина, духівництво, і лише після них жонаті козаки. Наступний день присвячували звітам старшини та її переобранню. Про кількість старшини на Запорозжжі різні джерела наводять різні дані – від 49 до 149 чоловік. Більш докладно про це ми поговоримо, розглядаючи питання про військовий устрій козаків.

Землі Війська Запорозького, розміром близько 1700 км по периметру, поділялись на 5, а під кінець 18 ст. 10 округів – *паланок*. Центром кожної був укріплений двір, у якому мешкала паланкова адміністрація.

<sup>18</sup> Семи-Палка, Сторча-Ус, Стріляй-Баба, Не-Ридай-Мене-Мати, Шмат, Шкода, Часник і т.п. Одного товариші прозвали Бараном за те, що відкривав двері у шинок головою

<sup>19</sup> Так само «померлими» для світу вважалися особи, що йшли до монастирів, одержуючи нове ім'я

**Військовий устрій та військова справа.** Запорозька громада поділялась на 38 куренів, котрі мали назви<sup>20</sup>. Десять куренів становили четверту частину війська – «пірію» із своєю скарбницею. Споруда куреня (рис. 6. 31.) зовні нагадувала казарму розмірами 31,5 x 3,5 м з рубленого дерева, що мала чотири вікна у довгій стіні, двері з торця, гостроверху стріху з дранки або очерету та три високих димарі. Всередині приміщення поділялось на дві кімнати: у більшій жили козаки, у меншій кухар з помічниками, що тут же готували їжу та пекли хліб. Уздовж великої кімнати стояв стіл з суцільної дубової дошки 0,5 м завширшки, довгі вузькі лави, дерев'яні настили для спання під трьома стінами, де могли розташуватись до 600 козаків. Поруч була курінна скарбниця та хижі козаків, які не вміщувались до куреня. У мирний час по куренях постійно проживала приблизно десята частина козаків. Під час війни на основі куренів формувались сотні й полки під началом військової та паланочної старшини.

**Козацька старшина** поділялась на кілька категорій:

- **військова старшина** – кошовий отаман, суддя, осавул, писар, курінні отамани;
- **військові служники** – підписар, булавничий, хорунжий, бунчужний, перначний, підосавул, піддовбиш, пушкар, підпушкар, гармаш, товмач, шафарь, підшафарь, кантаржій, канцеляристи;
- **похідні та паланочні начальники** – полковник, писар, осавул.

Наведемо коротко їх посадові обов'язки і повноваження.

**Кошовий отаман** – найвища посадова особа у Січі, що поєднувала у своїх руках військову, адміністративну, судову й духовну владу. Офіційно він титулувався «*мосце пане отамане кошовий*». Він затверджував обрану на Раді старшину, результати перерозподілу землі, прийняття та увільнення козаків, підтримував дипломатичні стосунки з урядами інших держав. Символом його влади була булава (металева чи дерев'яна), крісло з оббивкою зеленого кольору у церкві (усі інші під час служби стояли). У разі потреби, кошовий міг тимчасово делегувати частину своїх повноважень заступникові – наказному отаманові. У поході кошовий мав при собі 30 - 50 ад'ютантів-джур або молодиків, які повинні були «*Богу добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблею одбиватись, списом добре колоти і з рушниці зірко стріляти*». Довгий час побут кошового не відрізнявся від життя простих козаків. Пізніше для нього почали ставити окремі будинки біля центральної площі Січі.

Історія українського козацтва знає багато гучних імен кошових отаманів і гетьманів, але жоден з них не користувався такою славою за життя і загальною шанованістю після смерті, як *Петро Сагайдачний*.

<sup>20</sup> Пашковський, Кущевський, Кисляківський, Іванівський, Конеловський, Сергіївський, Донський, Кирилівський, Канівський, Батуриновський, Поповичевський, Васюринський, Незамайківський, Іркліївський, Щербинівський, Титарівський, Шкуринський, Коренівський, Роговський, Корсунський, Калніболотський, Уманський, Дерев'янківський, Стеблівський–Вищий, Стеблівський–Нижчий, Женреловський, Переславський, Полтавський, Мишастівський, Менський, Тимошівський, Величківський, Левушківський, Пластунівський, Дядьківський, Брюховецький, Ведмедівський, Платнерівський.



**Петро Конашевич**, більш відомий за даним йому запорожцями прізвиськом **Сагайдачний** (1570-1622) (рис. 6.26.) народився біля 1570 р. у Самборі недалеко від Львова в православній шляхетській родині. Після Львівської або якоїсь іншої братської школи він вчився в Острозький слов'яно-греко-латинській школі (академії), після закінчення якої займався в Києві педагогічною практикою. Зокрема відомо, що певний час він був домашнім вчителем в родині міського судді Яна Аксака. Однак мирна праця на ниві освіти явно не відповідала його енергійному й рішучому характеру, крім того мала місце й романтична пригода з дочкою Аксака. Як там не було, а біля 1600 р. Петро Конашевич потрапляє на Запорізьку Січ і дуже скоро стає одним з визнаних козацьких лідерів.

У перші роки 17 ст. Петро Конашевич був один з організаторів і лідерів блискучих козацьких походів у татарсько-турецькі володіння. В 1601 р. запорожці прорвалися за Перекоп і спустошили Північний Крим. У наступному році вони на своїх «чайках» зробили морський рейд у пониззя Дністра й Дунаю, наносячи удари по турецьких володіннях. Далі був похід у підвладну турецькому султанові Молдавію, а після нього Сагайдачний на боці польських військ на чолі козацького загону брав участь у війні в Прибалтиці.

У цих нелегких походах Петро проявляв неабиякі мужність і військово-організаційний талант. Його авторитет незмінно зростав, і в 1605 р. він був уперше обраний гетьманом Війська Запорізького. Тоді ж запорізькі козаки на чолі з Сагайдачним здійснили блискучий морський похід у Чорне море й захопили на болгарському узбережжі турецьке місто-фортецю Варну, а в наступному році завдали відчутні для турків і татар удари по Очакову й Перекопу, спустошивши прилеглі до них райони. Ці успіхи принесли Сагайдачному загальноєвропейську славу. Запорізькі козаки, як і за часів Байди-Вишневецького, переломили хід боротьби з турецько-татарськими силами в Північному Причорномор'ї на свою користь. Відтоді, аж до смерті прославленого гетьмана, військова ініціатива незмінно належала запорожцям. У 1609 р. вони на чолі з Сагайдачним на «чайках» знову вийшли в Чорне море й спалили сильні турецькі міста-фортеці Ізмаїл, Кілію й Акерман, звільнивши багатьох християнських невільників. У 1612 р. Сагайдачний знову вторгся у Кримське ханство, розорив Козлов (нинішня Євпаторія), потім, обігнувши півострів, завдав удару по турецькій Кафі (Феодосії). Справжнім тріумфом Війська Запорізького був морський похід 1614 р. на південний берег Чорного моря. Сагайдачному вдалося захопити одне з найбільших турецьких портових міст - Синоп, винищити місцевий гарнізон, звільнити християнських невільників і з багатим видобутком, майже без втрат повернутися в Україну. У наступному році відбувся зухвалий наліт 80 запорізьких «чайок» на Стамбул. У 1616 р. він очолив морський похід на Кафу, де перебував найбільший у Північному Причорномор'ї ринок. Звільнені бранці рознесли славу про доблесного кошового отамана в усі кінці Східної й Центральної Європи. Завершальним акордом у цій переможній боротьбі став похід 1619 р. під проводом проти Кримського хана.

У 1618 р. козаки Сагайдачного у поході польського королевича Владислава на Москву та врятували його від остаточного розгрому. Цей епізод мав да-

лекосяжні наслідки для розвитку українсько-польських відносин. Затятий католик король Сигізмунд III з почуття вдячності до Сагайдачного за порятунок сина, офіційно затвердив його гетьманську гідність стосовно українського козацтва (тим самим фактично визнавши його реальну владу над більшою частиною Придніпровської України). Однак незважаючи на королівську обіцянку відновити офіційно ліквідовану Брестською унією православну церковну ієрархію, польський уряд не збирався йти на реальні поступки українцям в релігійному питанні. Тому вже на початку 1620 р. (після повернення запорожців з походу до Криму) протистояння загострилося настільки, що козацтво, за підтримки київського духовництва, готове було вийти з підданства Речі Посполитої та присягнути на вірність цареві Михайлу Федоровичу. Умови можливого переходу обговорював у Москві посол Сагайдачного Петро Одинець. У тому ж 1620 р., за рішучої підтримки киян і безпосередньої активної участі Сагайдачного, під охороною запорожців у Києві, відповідно до церковних канонів, було відновлено православну митрополію. Її очолив близький до прославленого гетьмана видатний церковний і культурний діяч, полеміст і просвітитель Іов Борецький. Варто також відзначити особисту участь гетьмана в створенні у Києві при Братському Богоявленському монастирі школи (1615). Коли польська влада стала перешкоджати її діяльності, Сагайдачний у 1616 р. особисто з усім Військом Запорізьким записався в число «братчиків». Цим жестом він поставив новостворений навчальний заклад та усе київське братство під збройний захист Січі.

Проведена всупереч королівській волі акція з відновлення Київської православної митрополії привела до різкого загострення відносин між Краковом і Запоріжжям. Однак тривало воно недовго. Починалася велика війна між Османською імперією й Реччю Посполитою, ареною якої могли стати землі України. У вересні 1620 р. турецьке військо завдало важкої поразки польській армії (у складі якої були й українські козаки, але без Сагайдачного) в Молдавії, на Цецорських полях. Тут, зокрема, героїчно загинули коронний гетьман Жолкевський і багато інших воїнів Польсько-Литовської держави, у тому числі й Чигиринський підстароста Михайло Хмельницький, а його син Богдан на три роки потрапив до османського полону. Поразка на Цецорських полях відкривала ворогам шлях в Україну. За таких умов польський уряд не міг дозволити собі конфронтацію із Запоріжжям, а самі козаки прекрасно усвідомлювали масштаб навислої загрози. У листопаді 1620 р. у Варшаві був скликаний державний сейм, на якому Сагайдачному вдалося переконати польську владу погодитись з відродженням Київської митрополії. Король дав офіційні обіцянки щодо якнайшвидшого «заспокоєння грецької віри». Об'єднані слов'янські війська (30 тисяч польських солдатів і 40 тисяч українських козаків) на початку вересня 1621 р. зупинили більш ніж 150-тисячну турецьку армію біля фортеці Хотин і протягом наступного місяця нанесли їй ряд поразок. Супротивник змушений був відступити на територію Молдавії. Небезпека турецького завоювання України була усунута, але й втрати союзників були значними. У боях під Хотином Сагайдачний одержав серйозні поранення.

У важкому стані прославленого гетьмана на возі, наданому королевичем Владиславом і в супроводі його особистого лікаря, привезли до Києва, де він, не встаючи з ліжка, прожив ще кілька місяців. Від його імені, від усього українського козацтва, міщанства й православного духівництва на початку 1622 р. у Варшаву на сейм відправилася делегація з вимогою ліквідувати унію й повністю визнати відновлену Київську митрополію. Прийняття відповідного постанови було в черговий раз заблоковане. Сили вже літнього гетьмана закінчувалися, і у квітні 1622 р. він помер. У своєму заповіті Петро Конашевич Сагайдачний розподіляв особисте майно на потреби Київської й Львівської православних братських шкіл, ряду церков і монастирів України. Його смерть була сприйнята православною церквою й запорізьким козацтвом, киянами й усім українським народом як гірка втрата. Поет і ректор київської братської школи Касіян Саківич склав на честь покійного гетьмана величні й зворушливі вірші, які на похороні по черзі декламувалися дванадцятьма студентами. Поховали героя в Бого-явленському соборі київського Братського монастиря біля будинку облагодіяної ним братської школи. Могила була втрачена на початку 60-х років минулого століття під час перебудови Київського Подолу.

**Військовий суддя** – був другою особою після кошового. Він мав добре знати запорозьке звичаєве право, судити «скоро й правдиво». Знаком влади судді була велика срібна печатка.

**Військовий писар** – завідував канцелярією, розсилав накази по куренях, складав листи до іноземних монархів, приймав та опрацьовував кореспонденцію. Крім того, займався питаннями фінансів та економіки. Знаком достоїнства писаря був великий срібний каламар за поясом та гусяче перо за правим вухом.

**Військовий осавул** – відповідав за добропорядні відносини між козаками у Січі та за дисципліну у військовому таборі, слідкував за виконанням судових вироків, проводив слідство у карних справах серед одружених козаків, керував інтендантською службою, охороняв подорожніх, організовував прикордонну варту, вів розвідку, керував резервами під час битви.

**Курінний отаман** (не відносився до перерахованої вище «генеральної старшини»). Відповідав за курінну скарбницю, піклувався про своїх козаків, карав їх за незначні правопорушення. Помічниками курінного були кухар, який вів спільне господарство, хорунжий, який ніс курінний прапор. За старшиною йшли військові служителі.

**Довбиш** – відав військовими литаврами, виконував функції поліцейного пристава та митника.

**Пушкар** – відповідав за артилерію, боєзапаси, наглядав за військовою в'язницею, що містилась у пушкарні. Допомогали йому підпушкар та гармаші-каноніри, які були інструкторами по бойовому навчанню у стрільбі з вогнепальної зброї.

**Товмач** – був перекладачем і мав вільно володіти мовами польською, латиною, турецькою, татарською, молдавською. Приймав прибулих з офіційними візитами. Час від часу виконував доручення з розвідки.

**Кантаржей** (від турецького «кантар» – ваги). Зберігав військові еталони мір та ваги, збирав торгове мито.

**Шафарій** – збирав податі за перевіз на переправах, забезпечував на них охорону й порядок.

**Канцеляристи** – (числом до 20) допомагали військовому писарю.

**Булавничий** – зберігав і виносив булаву кошового.

**Бунчужний** – носив бунчук кошового.

**Хорунжий** – носив прапор.

Окремо можна назвати *шкільних отаманів*: два для старших і один для молодших школярів.

До *похідної старшини* належали полковники та їх писарі й осавули, які набували своїх повноважень лише на війні. *Паланочні полковники* обирались паланками та виконували свої обов'язки лише на території паланки. Знаком достойнства полковника був пернач.

Запорожці були професійними воїнами, все життя яких проходило у збройній боротьбі. За даними різних джерел можна стверджувати, що козаки мали у своєму розпорядженні всі види зброї, що на той час були у використанні у поляків, турок, татар, москалів, волохів, чорногорців (рис. 6.28.).

Величезної уваги надавали забезпеченню війська *вогнепальною зброєю*. Перші літописні свідчення про гармати у запорожців відносяться до 1516 р. Спочатку вони добували гармати у турецьких містах і фортецях, потім також у поляків та москалів. Тільки в одному з походів запорожці зняли з турецьких кораблів та привезли на Січ 100 мідних гармат. Уся наявна артилерія зберігалась у пушкарні, по куренях, на фортечних валах. Найважливішою ручною зброєю у козаків були рушниці та пістолети. Збираючись до походу, козак брав із собою дві рушниці та чотири пістолети: два з них він носив за поясом, а ще одну пару у спеціальних кобурах, пришитих зовні до шароварів. Порох козаки одержували з Польщі, Туреччини, Росії. Кулі відливали у спеціальних рогових формах, які разом із порохівницею та необхідним запасом свинцю носив кожен воїн. Носили також спеціальні патронташі, що кріпились на грудях. Уміло користувались луком та стрілами.

Для ближнього бою застосовували шаблі, списи, келепи, ножі, кинджали, ятагани. **Шаблі** використовували не дуже довгі і не дуже криві, але високої якості: «Як рубне кого, так надвоє і розсіче, - одна половина голови сюди, а друга – туди». Руків'я шаблі часто обтягували шорсткою шкірою морських риб та прикрашали кістяними навіршнями у формі голови птаха чи звіра. Лезо прикрашали золотою чи срібною насічкою. Носили шаблю прив'язаною до поясу з лівого боку. **Списи** мали древка довжиною до 3,5 м, пофарбовані спірально у чорний та червоний кольори. У нижній частині ратища були два спеціальні отвори для ремінця, який надівався на ногу і полегшував перевезення списа вершиником у поході. Деякі наконечники списів мали металеві перехрестя на втулці, щоб утримувати наколотого супротивника на безпечній відстані. **Келепами** (невеликими бойовими сокирками з гострим кінцем) пробивали захисні обладунки.

Усі козаки поділялись на **три роди війська** – піхоту, кінноту та артилерію. Проте, запорожці не дотримувались вузької спеціалізації: піхотинець міг вправно користуватись легкою гарматою, битись верхи, а вершник улюбий момент міг стати вправним піхотинцем. Під час походу військо поділялось на **полки та сотні**. Середня чисельність полку становила 500 чоловік, хоча інколи у деяких сотнях було по 1000 й більше вояків. Розповсюдженим засобом захисту у походах був **табір** – чотирикутний, трикутний або округлий ряд возів (рис. 6.29.). Для цього вози ставили один біля одного і колеса з'єднували ланцюгами. Під возами робили окопи для стрільби лежачи, а по кутах табору влаштовували артилерійські позиції. Коли вистачало часу, ряди возів додатково окопували валами та ровами. Цікаво, що запорозькі вози мали дишла як спереду, так і позаду: для зміни напрямку руху усього обозу достатньо було перепрягти волів. Сучасники свідчили, що у подібних таборах 50 запорожців успішно стримували до 500 татар. Запорозька піхота в обороні визнавалась найкращою військовими фахівцями тодішньої Європи. Влаштувавши табір та зробивши окопи, козаки починали обстріл ворожих позицій. Вогонь вели майже безперервно, враховуючи значну кількість рушниць та гармат.

Запорожцям були відомі досить складні **тактичні прийоми**: лава, або розгорнутий, колоною, трикутний, сакма - строї у наступі, батовий або тришеренговий стрій в обороні. Загальну битву вони називали галас, битву окремими загонами розгардіяш, партизанські наскоки загонами. Проти ворожої кінноти козаки використовували якірці, ракети та петарди. У загальній битві надавали перевагу атакам з флангів і тилу. Для цього військо ділили на чотири частини: одну залишали в таборі, другу відправляли у тил ворога, а третю й четверту ставили по флангах. З фронту бій починала артилерія. У разі необхідності відступу, козаки робили це організовано, саджаючи піхоту на вози

Запорожці вправно воювали не тільки на суходолі, але й на воді. У морські походи вони відправлялись на великих човнах, які називали «**чайками**», байдаками, дубами. Спочатку вони були легкими, обтягнутими воловими шкурами. Згодом почали робити важкі човни довжиною біля 20 м і завширшки до 4 м. «Чайка» (рис. 6.30.) мала два кермових весла і могла вільно рухатись в обох напрямках без розвороту. По бортах човна були очеретяні поплавки, що запобігали затопленню від морської хвилі. Кожна чайка мала до 40 пар весел, вітрило і могла піднімати до 60 козаків із зброєю та припасами (горілки у похід не брали). Керував човном чайковий отаман.

**Звичай та побут.** **Звичаєве право** було досить суворим і передбачало різноманітні покарання. Суд був простим, правим та швидким: постраждалий та відповідач в усній формі викладали суть справи перед суддею, вислуховували вирок і одразу ж припиняли чвари і непорозуміння. Покарання залежало від характеру злочину. За крадіжку винного приковували ланцюгами до залізного стовпа чи гармати, де він чекав рішення суду. Злісного боржника теж приковували до гармати, де він знаходився до сплати боргу. За важкі поранення під час бійки практикувалось публічне переламування винному руки чи ноги. Найстрашнішим було закопування вбивці живцем в одній труні з тілом загиблого

товариша. Проте, якщо вбивця був хорошим воїном і добрим козаком, то міг відбутись штрафом. Найбільш популярною стратою було забивання злочинця киями біля ганебного стовпа на центральній площі Січі Усі, хто проходив повз засудженого, так чи інакше демонстрували своє ставлення до нього: одні просто дивились, інші пропонували гроші, чи завдавали кілька ударів палицями. Деякі починали знущатись. Вони приносили із собою горілку та наїдки і силоміць поїли та годували злочинця. Після цього кричали йому: «Тепер-же, брате, дай ми тебе трохи поб'ємо!». За добу чи кілька засудженого забивали на смерть, а його майно переходило до громади. Разом із ганебним стовпом практикували шибеницю та залізний гак за «велике» та неодноразове злодійство. Катів у за-порожців не було. Як правило, злочинця страчував інший засуджений і чекав на свою чергу.

**Побут січовиків та козаків-зимівників** різнився між собою. Січовики, що називали себе «мальтійськими кавалерами»<sup>21</sup> жили у Січі по куренях без дружин та дітей. Вони прокидались вранці разом із сонцем, вмивались, творили молитву, після чого сідали до гарячого сніданку. Між сніданком та обідом кожен займався, чим вважав за потрібне. Рівно опівдні курінний кухар ударяв по казану і кожен поспішав до свого куреня на обід. Їжу готували тричі на день. До столу подавали: соломаху або *саломать* – житнє борошно, густо зварене на воді; *тетерю* – рідку страву з вареного житнього борошна чи пшона на воді; *щербу* – рідко зварене борошно на рибній ющі. Якщо козаки бажали додатково поласувати м'ясом, дичиною, рибою, варениками, сирниками, гречаниками з часником, галушками чи ще чимось, збирали артільні гроші, купляли харчі та передавали їх кухареві. Заходячи до куреня, козаки знаходили наїдки, налитими у *ваганки* (невеликі дерев'яні корита), розставлені у ряд по столу, а біля них різні напої у великих дерев'яних *коновках* з привішеними до дерев'яними коряками чи *михайликами*. Перед тим, як сісти за стіл, козаки молились. Місце під образами залишали курінному отаману. Рідкі страви брали ложками, тверді руками. Рибу подавали на залізному блюді, завжди головою до отамана. Печеного хліба до столу не подавали. Попоївши, козаки дякували кухареві і залишали на столі дрібні гроші для закупівлі провізії на другий день.

Увечері, після заходу сонця, козаки знов збирались у курені. Тут вони вечеряли, після чого одні лягали спати, інші єднались у невеликі гурти і розважались – грали на кобзах, скрипках, лірах, басах, цимбалах, сопілках, *свистунах* і танцювали, ще деякі співали, грали в карти у *чуприндир* (рис. 6.32.), коли пере-

<sup>21</sup> Мальтійський орден - найдавніший рицарський орден католицької церкви, заснований в 1080 р. в Єрусалимі для захисту Святої землі. З 1522 р. він діяв на острові Мальта проти Османської імперії. Частина запорожців-січовиків, вважаючи себе продовжувачами справи мальтійських рицарів у боротьбі з невірними, уявляли себе воїнами-ченцями, а Січ – подобою воїнського монастиря. Звідси і заборона жінкам входити до Січі. Нагадаємо, що православна церква не допускає створення чернечих орденів, однак цю заборону неодноразово обходили: Іван Грозний з опричниками, козаки-січовики, імператор Павло I, ставши магістром самого ордену.

можець стільки разів тягав за чуба переможеного, скільки очок у того залишалось на руках. У кості грали на гроші та полонених татар.

На великі свята запорожці цілий тиждень ходили вітати старшину, дарували їй подарунки, за що одержували частування. Найбільш урочисто відзначали Водохрещу. У прості свята козаки розважали себе кулачними боями. Для цього вони увечері збирались на площі, ділились на дві лави і починали битись, завдаючи інколи важких та навіть смертельних поранень. Найбільший розгул починався після повернення козаків з удалого походу, але тривав він недовго. Загалом, сучасники відзначали скромність та невимогливість повсякденного життя козаків: *«Запорожці, - по козацькому прислів'ю, - як малі діти: дай багато – все з'їдять, дай мало – довольні будуть»*.

Зовсім інакше жили козаки-хуторяни (рис. 6.33.). Самі хутори-зимівники ставили, як правило, три-чотири господарі. В кожного хазяїна було до 6 козаків і з ними до 60 молодиків. Багато людей збирались на хуторах узимку. Офіційно зимівчаків називались *сиднями*, а жартівливо баболобуями та гречкосіями. На війну їх призивали рідко, оскільки головним їх обов'язком було годувати *січовиків*. Деякі козаки жили у *бурдюгах* – поодиноких землянках, розкиданих по степу.

А ось що пише про одяг запорозьких козаків Дмитро Іванович Яворницький: *«Одежда у запорожских козаков в первое время была слишком проста; на первых порах своего исторического существования запорожские козаки серьезно не могли думать о том, чтобы заниматься своею внешностью и выражаться в дороге «шаты»: тогда нищета и козак были синонимом. К тому времени вполне могут быть приложимы к состоянию козака слова малорусской песни – «сидит козак на могилі та штани латає», или слова козацкой вириши: «козак - душа правдива - сорочки не має». Гоняясь за зверем по безмерным степям, глубоким балкам, непролазным лесным трущобам, проводя по несколько часов в топких болотах и густых камышах, запорожцы были скорее похожи на жалких оборвышей, чем на «славных лыцарей»... Даже и в более поздний период запорожской истории, когда уже у козаков вошли в силу известные обычаи и известный костюм, многие из них, в силу разного рода случаев на войне или в силу бедности и нищеты у себя дома, даже в силу особого желания шикнуть нищенским убранством своего костюма, часто одевались чересчур просто: «Бывало, обреет запорожец голову, заправит оселедец свой за ухо, завяжет тряпичей, натянет на себя епанчу, наденет из свиной кожи опорки, да так и ходит себе; а иной поймает козу, обдерет ее, облупит кожу, очистит от шерсти, оденется, обуе постолы из кожи, толцины в вершок, а длины в две четверти, да и блукает по степи. А другой и того лучше: или вирядится в такие постолы, что в них Днепр переплыть можно, или на одну ногу натянет постол, а на другую сафьяновый сапог». Бывало и того краше: совсем голый ходит; тогда и выходило, как там говорят: «увесь Хвесь - куди схоче, туди й скаче, ніхто за ним не плаче». Однак це відносилось скоріше не до більшості козаків, а до бродників-промисловиків. Дорогу одягу запорожці здобували на війні, а також одержували у подарунок від польських королів та мос-*

ковських царів. Сучасники підкреслювали, що у запорожців ніколи не було одноманітного одягу. Під час війни вони нерідко одягалися у те ж саме, що й ворог, їх буденний одяг взагалі був бідним, зате парадний дуже розкішним.

Сто-шестнадцятилетний старик Иван Игнатович Россолода, сам запорожец, родившийся в отцовском зимовнике, часто видевший своего отца в запорожском одеянии, долго хранивший потом это одеяние у себя описывает запорожское одеяние такими словами: «Ходили запорожцы хорошо, одевались и роскошно и красиво; головы они брили; обреют да еще и мылом намажут, чтобы лучше волосы росли; одну только чуприну оставляли на голове, длины, вероятно, с аршин, черную да курчавую» заправит ее, замотает раза два или три за левое ухо, да и повесит, она и висит у него до самого плеча да так за ухом и живет. А иной возьмет да перевяжет свою чуприну ленточкой, закрутит ее на лбу, так она сделается словно хвост у овцы. То все на выхвалку. Девичата косы отращивают, а запорожцы чуприны. Бороды тоже брили, только одни усы оставляли и растили их долгие-предолгие. Как запорожец чуприну замотал, усы расчесал, тогда уже одевается в свое платье. А платье у них было на дроту, на вате, на шелковых снурках да на пуговицах, из тонкого сукна разных цветов; тот наденет голубое, тот зеленое, тот красное, - кто какого пожелает; только сорочки были собственного рукоделия, потому что бумажной ткани они тогда не знали. На голову надевали високую острую шапку, со смушковым околышем, в четверть ширины, с суконным красного или зеленого цвете дном, в полторы четверти высоты, на вате, с золотыми перекрестами, с серебряной китицей на самом верху и с крючком для китицы - пристегивалась, чтобы не моталась. Околыш шапки часто служил козаку вместо кисета или кармана: туда он иногда клал табак, огниво, люльку или рожок с табаком; особенно люльку - как вынул изо рта, так и заткнул ее за околыш. Шапки больше всего делались по куреням: какой курень, такая и шапка, такой и цвет на ней. Прежде чем надеть на себя шапку, козак заматывает свою чуприну за ухо и потом уже надевает шапку на голову; как надел шапку, то он уже и козак - это самое первое и самое главное одеяние козака. Потом уже надевает каптан, длины до колен цветной с травами, узорами и разводами, с пуговицами, на шелковых снурках, с двумя сборами сзади, с двумя крючками для пистолетов по бокам, и с небольшими от-воротами из бархата на концах рукавов, пристегиваемых железными крючками» Застегнет каптан пуговицами, завяжет поясом и готов. Пояса делались или из шали, или из турецкого и персидского шелка, широкие и долгие, не такие, что теперь парубки носят, которые они заматывают на середине живота и завязывают узлом, а такие, как например, монахини делают попам: длины аршин десять или больше того, а ширины четверти полторы, а то и совсем две; концы на них золотились и серебрились, а к самим краям привязывались шелковые шнурочки». Когда надо было козаку опоясаться, то он привяжет пояс шнурком к гвоздю, да качается кругом, так и наматывает весь пояс на себя, Потом шнурки завяжет или позади себя на спине, или на боку, а позо лоченные концы оставит спереди, на животу, да так и ходит, как истый лицарь, Пояса были разных цветов: зеленные, красные, голу-



бые» коричневыми. Кроме долгих поясов носили запорожцы и короткие, сделанные из кожи или волоса; на них сзади нашивались китицы, а спереди крючки, пряжки, ремни для кинжалов, сабель, люлек. Вот как надел запорожец красный каптан, опоясался поясом, навесил на себя кинжал, приладил саблю, тогда он надевает черкеску или жупан. Это уже одежда просторная и долгая, почти до самых косточек, с широкими рукавами. Жупан уже был другого цвета, чем каптан; если каптан красный, то жупан синий или голубой; он тоже был на сборах и на шнурках, гаптован золотом, с разными золотыми позументами, пуговицами, по подолу, по конкам рукавов и по прорехам роздер, с гапликами, с тонким дротом в середине и с широкими-преширокими рукавами или, как там говорят, роздерами или распорами. Роздеры эти делались как раз в том месте, где сгибалась рука по локтю, вниз за распорами шел уже сшитый рукав до самого конца. В такие рукава просовывали руки или прямо через концы их, или через распоры, что посередине рукавов. Когда руки просовывались прямо через концы рукавов каптана, то тогда из-под них выдавались бархатные отвороты черкески и на каждой руке выходило по два рукава; а когда руки просовывались через распоры, тогда выходило, будто на каждой руке козака надето по четыре рукава: два лежат, а один сзади метляется. Те, что «метлялись» сзади, можно было заложить за спину и вместе связать. От этого и выходит, что как едет, бывало, запорожец верхом с завязанными рукавами, то кажется, как будто на спине его приделаны крылья; по тем-то крыльям и узнают запорожца. Поверх черкески иногда надевалась кирея, - это совсем долгое одеяние; по самые пятки, сделанное или из кожи, или из волны, без рукавов, похожее на плащ.

До такой широкой и просторной одежде приставали широкие и просторные шаровары: суконные, нанковые, кожаные, с обеих сторон с карманами - оба обложенные по краям сверху золотыми позументами, разных цветов, а больше всего синего цвета; матни в штанах делались такие, что до самой земли касались: как идет козак, то и след за собой метет. Холоши шаровар носились поверх голенищ; они привязывались к голенищам серебряными подвязками или шелковыми шнурками с золотыми и серебряными китицами на концах. Под шаровары надевались сафьяновые чоботы, желтые, зеленые, красные, с золотыми, серебряными и медными подковками, с узенькими носками; от сапог виднелись одни носки или каблуки, - так запорожцы напускали на них низко свои шаровары, издали кажется, точно баба в юбке стоит; как идет козак, точно парус распускает; а ширина такая, что в иные шаровары можно штук тридцать арбузов вложить; как двенадцать аршин материи, то такие шаровары называются «рясными», а как пятнадцать - называются шароварами «з достатку»<sup>22</sup>.

<sup>22</sup> Д.И. Яворницкий. История запорожских козаков (в трёх томах) - Т. 1. - К., 1990. - С. 205-207.

Відчуваючи наближення старості, деякі січовики йшли у ченці Самарського, Мотронинського (рис. 6.34.), Трахтемирівського, Межигірського та інших монастирів «спасати душу».

Як правило, це відбувалось без зайвого галасу. Інколи такий відхід «в ченці» відбувався урочисто, на виду у всіх, супроводжувався гомеричними веселощами та грандіозною пиятикою. Це називалось «прощання із світом». У такому разі старий запорожець виряджався у найдорожчі шати, навішував на себе найкращу зброю, набивав кишені та шкіряний пояс червінцями, наймав музик, купував кілька бочок напоїв, а до них повні вози усяких наїдків, та прямував до якого-небудь монастиря «спасатися». Усякий, хто виявляв бажання його супроводжувати, їв та пив досхочу за його рахунок. Попереду процесії їхав на бойовому коні сам прощальник. По дорозі перевертали вози з рибою чи горщиками, палатки з бубликами, відбираючи харчі на закуску. За всі збитки козак платив, розкидаючи жменями червінці. Біля стін монастиря він просив у всіх прощення, стукав у ворота, які зачинялись за ним назавжди. Якщо козак помирав у Січі або зимівнику, його ховали на спеціальному кладовищі у повному козацькому вбранні та зі зброєю у дубовій, сосновій, вербовій труні. Над могилою ставили кам'яний хрест (рис. 6.35.), який козак нерідко витісував сам ще за життя, і виставляли білий прапор на знак жалоби.

**Освіта й шкільництво.** Основна частина простих козаків читати й писати не вміли, але старшини рівень освіченості набагато перевершував стандарти, прийняті серед російського дворянства 17–18 ст. Головну кількість освічених людей постачала на Запоріжжя Києво-Могилянська академія. З них виходили гетьмани й кошові отамани, військові писарі – «лукаві писулі», як прозивали їх козаки.

Мала Січ власну систему освіти, що складалась зі шкіл січових, монастирських та церковно-приходських. У школі на Січі навчались хлопчики–молодики, яких інколи нараховувалось до 80. Школярів навчали читати, писати й рахувати, а також співати (рис. 6.36.). Вони мали особливий устрій, подібний до козацького, спільну касу. Головним учителем і наставником був ієромонах. Він також піклувався про здоров'я й добробут школярів, сповіщав кошового про всі події у школі. Монастирська школа була при Самаро-Миколаївському монастирі з 1576 р. Церковно-приходські школи існували у більшості паланок. Госпіталь та школа вважались обов'язковою приналежністю кожного православного храму на запорізьких землях.

### Запитання для повторення і самоконтролю

1. Наведіть загальну характеристику розвитку освіти в українських землях у 13-16 ст.
2. Розкажіть про Острозьку слов'яно-греко-латинську школу (академію).
3. Розкажіть про братства та братські школи в Україні кінця 16-17 ст.
4. Розкажіть про Києво-Могилянський колегіум та Академію 17-18 ст.
5. Розкажіть про єзуїтські колегіуми та академію в Україні.
6. Розкажіть про початок книгодрукування в Європі та в Україні. Що стало причиною занепаду українського книгодрукування у першій половині 18 ст.?

7. Наведіть характеристику основних напрямків розвитку української літератури 14–18 ст.: перекладні релігійні твори народною мовою, полемічна література, історично-мемуарна література, поезика, драматургія.
8. Розкажіть про мистецтво в Україні 14–18 ст. – архітектуру, живопис, музику.
9. Розкажіть про джерела формування, склад, чисельність та адміністративно-політичний устрій запорозького козацтва.
10. Охарактеризуйте військовий устрій та військову справу козаків.
11. Розкажіть про звичаї та побутову культуру запоріжців, освіту та шкільництво на Запоріжжі.

### **Література**

- Аскочинский В. Киев с древнейшим его училищем Академиєю. – К., 1856.
- Грушевський М. Історія української літератури. - К., 1993.
- Данилевский Г.И. Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования. – Х.: САГА, 2010.
- Жолтовський М.П. Художнє життя в Україні XVI – XVIII ст. – К., 1983.
- З української старовини: Альбом / Текст Д.І. Яворницького; Мал. М.С. Самокиша, С.І. Васильківського. - К., 1991.
- Історія української культури у п'яти томах / Гол. Ред.. В.А. Смолій. - Т. 2, 3. - К., 2001, 2003.
- Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525 - 1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської / пер. з польської. - Хмельницький, 2009.
- Навольська Г.І. Педагогічна діяльність ордену єзуїтів в Україні (XVII - перша половина XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 - загальна педагогіка та історія педагогіки / Галина Іванівна Навольська; ТНПУ ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2011.
- Немировский Е.Л. Иван Федоров (около 1510-1583). - М.: Наука, 1985.
- Острозька академія XVI – XVII століття. Енциклопедія. – Острог, 2011.
- Попович М. В. Нарис історії культури України. - К., 1998.
- Семчишин М. Тисяча років української культури: історичний огляд культурного процесу. – К., 1993.
- Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992.
- Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII – XVIII ст.. – К., 2007.
- Український портрет XVI – XVIII ст. / Каталог-альбом / Укладачі Г. Белікова, Л. Членова. – К., 2006.
- Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1-3. – К., 1990.



## Тема 7. Традиційна культура українського народу

### План:

1. Двір, житло, садиба
2. Одяг
3. Українська народна кулінарія
4. Сімейний та громадський побут
5. Родинні обряди та звичаї
6. Усна народна творчість українців
7. Народне образотворче мистецтво

**П**роцес формування етносу та його культури пов'язаний з утворенням стійкого традиційного комплексу (див. тему 1), що змінюється повільно, передається від покоління до покоління і визначає особливу неповторність культури кожного етносу. Традиційні складові охоплюють увесь культурний простір – матеріально-побутовий і духовно-світоглядний. Це в повній мірі стосується й української культури, що виникла і довгий час розвивалась як культура аграрного суспільства. Звідси і той незаперечний факт, що найбільш типові риси української народної культури формувались, існували, закріплювались в житті українського селянства й відомі нам за різноманітними історичними джерелами 17 – початку 20 ст.

### 1. Двір, житло, садиба

Для України характерним є *відкритий тип подвір'я*. Виділялося кілька *типів його забудови*, що мали свої регіональні особливості (рис. 7.1.) та соціальну прив'язку:

- *вільна*, коли всі будівлі двору не пов'язані між собою спільною стріхою та вільно розташовані відносно одна одної;
- *однорядна*, коли господарські та житлові будівлі розташовані в один ряд і можуть мати спільну крівлю;
- *дворядна*, коли господарські і житлові споруди розташовані у два ряди і мають частково спільну крівлю;
- *кутоподібна*, за якої господарські та житлові будівлі розташовані у формі літери Г;
- *замкнена забудова*, коли господарські будівлі та дім розташовані по периметру садиби та пов'язані між собою спільною крівлею.

Вказані типи забудови, крім замкненої, по всій Україні називали двір, подвір'я, садиба, а в окремих місцевостях також оселя, оседок (Карпати), обійстя (правобережний лісостеп та Карпати).

Замкнений тип, який в кінці 19 – на початку 20 століть був характерним лише для найбільш заможної частини селянства та являв собою цільний житлово-господарський комплекс, мав окрему назву у кожній етнографічній зоні:

гражда, хата у брамах - в Карпатах; підварок, окружний двір, круглий двір - у правобережному Поліссі; хутір, зимівник - в лісостепу та на півдні.

Для України найбільш характерні два варіанти розташування будинку по відношенню по вулиці: наближене та глибоке, коли житло знаходиться в глибині двору, а на вулицю виходить двір та садок.

Українське народне житло демонструє глибоку спорідненість з житлом інших народів східнослов'янської спільності - росіян та білорусів, корені якої уходять у глиб будівельних традицій давньої Русі. Разом з тим окремі засоби зведення житла, його вбрання, деякі терміни будівельної лексики мають риси, спільні з житлом західних слов'ян. Своєрідність українського народного житла визначає абсолютна однотипність у вирішенні інтер'єру житлового приміщення, паралельне існування зрубної та каркасної техніки зведення стін з їх наступною побілкою по дереву або глині, розповсюдження тільки відкритого двору з перевагою вільної забудови.

Українське народне житло пройшло багатівіковий шлях розвитку від однокамерної будівлі до багатокамерної. В кінці 19 ст. в середняцьких господарствах розповсюдження мали вже двокамерні споруди, до яких входила хата та сіни. В північно-східних районах з'явилися житла, де обігрівалися обидва приміщення. В Закарпатті хата та сіни не мали спільного входу і розділялися глухою стіною. Ускладнення плану двокамерного будинку на Поліссі та Слобожанщині йшло за рахунок часткового виділення жилої кімнати з піччю за рахунок сіней, або за рахунок повного перетворення сіней у жилу кімнату. В останньому випадку вхід робили безпосередньо з вулиці в прихаток, а заможні хазяї прибудовували сінці або ганок. Більш різноманітними в кінці 19 ст. в Україні були трикамерні житла, що являли собою типову східнослов'янську трикамерну в'язку: житлове приміщення (хата, хижа, халупа, хатина) об'єднувалось сіньми (сінь, сінці, хороми, боїще, баше, приклад) з кліттю та коморою. Таке житло було притаманне переважно північно-східним та західним районам України. В південних районах лісостепу і особливо у степу переважали житла з симетрично розташованими відносно сіней двома житловими приміщеннями («дві хати через сіни», «хата на дві половини», «верхова хата»).

Своєрідність традиційним житлам східного Полісся, деяких районів лісостепу (Поділля, Подністров'я, Полтавщина та Слобожанщина), Карпат та крайнього півдня степів надавали ганок (крильце, колідор, рундук), значні виноси крівлі (піддашок, підсобійка, підострішина) та галереї.

**Традиційний інтер'єр** (внутрішнє планування) української хати у 19 ст. був типологічно єдиним. Піч ставили завжди у кутку біля входу устям до стіни з вікнами. По діагоналі від неї розташовувався червоний кут (покуть), на стінах якого вішали ікони, прикрашені вишиваними рушниками. Тут стояв стіл, біля нього невеличка переносна лава (ослін), зліва - скриня. Вздовж тильної стіни хати, між піччю та боковою стіною, містився дерев'яний настил (піл, приміст), що правив для роботи вдень і для відпочину вночі. Вздовж фасадної й бокової стін наглухо прибивали лави, що на свята застиляли домотканими ряднами, а в заможних хатах - килимами. В кутку біля дверей і над нею ставили дерев'яні по-

лиці або шафу для посуду (мисник, судень) а проти печі - полиці для хліба та начиння.

**Духові варисті печі**, розповсюджені у всіх східно-слов'янських народів, в Україні були двох типів - правобережного та лівобережного, що відрізнялись устроєм комина. Правобережний комин мав форму зрізаної піраміди, установлені або підвішеної на припічку. Така форма притаманна західним слов'янам. На Лівобережжі стінки комина продовжували стінки припічка, як в російських та білоруських житлах. Підмурок печі робили переважно з глини, в поліссі та Карпатах - з дерева, на півдні – кам'яні.

Жиле приміщення в традиційній українській хаті мало, як правило, не менше трьох вікон: два у фасадній стіні - проти печі (передпичне) та проти столу (покутне), третє у торцевій стіні (застільне). Стіни традиційного українського житла зводились з різних матеріалів. Давні традиції мала каркасна конструкція стін, яка, разом із зрубною широко представлена у попередні епохи. Разом із знищенням лісів в кінці 19 ст. провідним типом стає каркасний устрій стін. Зрубне житло перетворилось на ознаку заможності. В північній зоні каркас заповнювали деревом з частковим використанням глиносоломи, а в південній – лозовим плетінням, обмазаним глиною з соломною.

На Правобережжі проміжки між вертикальними стовпами каркасу закладали горизонтальними плахами, кінці яких входили у вирізані у стовпах пази. На Лівобережжі проміжок між вертикальними стояками заповнювали вертикально поставленими деревиною (торчами). Потім торчові стіни обмазували глиною та білили. Для кращого закріплення глиняної обмазки у стіни забивали дерев'яні гвіздки, з початку 19 ст. почали використовувати дранку. Стіни з плетеною (турлучною) технікою заповнення каркасу робились так. Спочатку майстрували легкий каркас з часто поставлених паль, скріплених кількома рядами горизонтальних жердин. Потім його вертикально заплітали лозом, хмизом, очеретом та обмазували з двох боків товстим шаром глиносоломи. Турлучні хати часто називали *мазанками*.

Прикрашали житло в різних районах по-різному. У Поліссі обмежувались обмазкою та побілкою житлової частини зрубу. У Карпатах зрубні житла прикрашали багатим різьбленням. В лісостепу каркасні будівлі обмазували глиною, білили, підводили стіни кольоровими глинами, вкривали декоративними поліхромними розписами.

Підлогу (долівку) у старій українській хаті завжди робили глиняною. Стелю підтримували повздовжні та поперечні балки – сволоки. Її як правило білили, лишаючи чистим лише сволок (митий сволок). Стріха найчастіше була чотирикатною на стропилах (кроквах), вроблених в останній вінець зрубу, або в продовжні балки, покладені зверху на стіни. На Правобережжі стріху крили переважно соломною, зв'язаною невеликими снопиками (сніпки, кулики, китиці, плескачі), що кріпилися до крокв дерев'яними кілками (латами), на Лівобережжі - розстеленою соломною (в натруську, під ліщотки, по простому, під ногу), як у росіян та білорусів. На правобережній Україні та в Карпатах по ребрах та вздовж всієї стріхи викладали ступінчасті гребінці (острішки, карби, сходинки,

стріхачі), які увінчували високим гребенем вздовж князька. Схожі стріхи з острівками зустрічаються у західних та південних слов'ян. В цілому крівлі на Правобережжі та в Карпатах були значно вищими, ніж в інших районах. В Карпатах хату крили деревом.

Найбільш характерними господарськими будівлями садиби, були: хлів - для корів; стайня - для коней; саж, куча - для свиней; курник - для домашньої птиці; кадуби, вулики - для бджіл; клуня, стодола, половник - для збереження зерна у снопах; комора - для хліба та цінних речей домашнього краму; оборіг, сінник - для сіна та соломи; кіш, кошниця - для кукурудзи в початках; возівня, піднакат, сарай, повітка - для сільськогосподарського реманенту.

Садиби обов'язково огороджували. В північних районах та в Карпатах бідні хазяї просто клали на землю стовбури дерев або жердини, окопували садибу ровом, висаджували колючі кущі; заможні ставили частокіл або паркан з дощок. По всій Україні, особливо в лісостепу, огорожу плели з лози (тин, пліт). На Півдні огорожу клали з каменю чи глини. Ворота (брама) робили набраними з дощок, з жердин, заплетених лозою. Іноді над ними ставили дашок.

\*\*\*

### 2. Одяг

Головною складовою частиною чоловічого та жіночого народного одягу є **сорочка** - найдавніший вид зшитого вбрання. Матеріалом для виготовлення сорочок слугувало конопляне або льняне полотно. В залежності від крою українські сорочки були трьох типів: прямі, з уставками, на кокетці.

Сорочки прикрашали багатою вишивкою. Крім того вишивали верхній одяг - кожухи, свити, «юпки», головні убори - намітки, очіпки, хустки та інше. Мотиви орнаменту, композиції, кольори передавалися з покоління у покоління. Орнаментальні мотиви були геометричними (ромби, розетки, зірки), рослинними. Засобів вишивання відомо багато. Деякі з них зустрічаються в усіх етнографічних районах України. Найдавнішими видами народної вишивки були «заволікання», «занизування» та «насилування». Варіантом останньої техніки є широко розповсюджена вишивка гладдю. Крім естетичного значення, вишивка на одязі нерідко позначала вік людини, її сімейний та соціальний стан.

За кольоровою гамою українські вишивані сорочки поділяються на однокольорові, двокольорові та поліхромні. Перші характерні для Полісся, Чернігівщини та Полтавщини; двокольорові - переважно для Київщини та Східного Поділля, поліхромні - для Західного Подолу і Карпат. Для вишиванок північної України (північ Чернігівщини та Волинь) притаманний червоний колір. У середній смузі України (південь Чернігівщини, Полтавщина, Харківщина, Київщина, північні райони Дніпропетровщини та Херсонщини) червоний колір зустрічається поруч з синім, рідше - чорним. В південних районах до цих кольорів приєднується жовтий. На Поділлі чорний колір зустрічається у поєднанні з червоним. У районах, що межують з Бессарабією та Буковиною, зустрічається вишивка, збагачена бісером та металевими прикрасами, що наближає її до молдавської та південнослов'янської.

Поверху сорочок одягали «корсетку». Поясним одягом чоловіків були штани (широкі шаровари у Наддніпрянщині та вужчі – порти, гачі – на Півночі та Заході України). Жінки носили напівзшиті домоткані плахти, незшиті запаски, дерги. Вони доповнювались домотканими вовняними або вишитими полотняними фартухами. Чоловіки та жінки носили свити з домотконого сукна чорного, коричневого або білого кольору з рясними оборками на талії. Взимку – кожухи, кобеняки, тулупи. Чоловіки влітку одягали солом'яні брилі, взимку хутрянні шапки циліндричної форми. Жінки покривали волосся очіпком, поверх якого пов'язували хустку. В деяких регіонах України відомий рушникоподібний головний убір – намітка, серпанок, нафрама. Дівчата заплітали волосся в одну чи дві коси та пов'язували хустиною. На свята одягали вінки, заплітали у коси стрічки.

Взуття було різноманітним. Взимку селяни носили личаки, на півдні – постоли, заможні одягали черевики та чоботи. Останні робились чорними та кольоровими. Відомі також «чорнобривці» – чоботи з кольоровими халявами та чорним низом.

В різних історико-етнографічних регіонах України етнографічні особливості народного костюму (рис. 7.2.) закріплювались в силуеті, окремих частинах одягу, кольоровому декорі, прикрасах. Давні слов'янські елементи одягу краще збереглися у Поліссі. В південних районах України, де йшло інтенсивне змішування різних етнічних культур, спостерігаються взаємовпливи одягу різних народів. В костюмі мешканців Поділля відчувається вплив етнокультурних зв'язків українців з молдаванами, а в північно-західних областях з поляками. Особливістю подільського комплекту є поясний жіночий одяг з незшитих частин (обгортка). В одязі українських горян (гуцулів, лемків, бойків) відзначено багато локальних відмінностей, архаїчних рис. Чоловічі сорочки гуцулів підперезували широким шкіряним поясом з металевими прикрасами та металевим тисненням. Подібні пояси носили також чабани степів, чумаки. Штани шили вузькі, з білого полотна (поркениці) або кольорового сукна (крашениці, гачі), Невід'ємним елементом чоловічого та жіночого одягу гуцулів є хутряна безрукавка – кептар та короткий прямоспинний верхній одяг з червоного або чорного домашнього сукна «сердак». Одяг прикрашався вишивкою, аплікацією та металевими прикрасами. Складовою частиною вбрання гуцула була також шкіряна торба (тобівка), топорик (топірець) та порохівниця (перехресниця). Сорочки гуцулок шилися переважно з прямими поликами та вузькою обшивкою горловини. Взувались переважно у постоли, що одягали на панчохи з червоного сукна. Особливістю лемківського та бойківського чоловічих комплектів була сорочка з розрізом на спині, яку носили заправленою у штани. У лемків була розповсюджена також плащеподібна суконна накидка з довгою пелериною та фальшивими рукавами – чуганя. Бойківський сердак нагадував свиту. У бойків ще на початку 20 ст. зустрічалася хутряна бузрукавка – бунда, один бік якої не був зшитий та зав'язувався ремінцями. Чоловіки-бойки іноді заплітали волосся у дві косиці. Для жіночого одягу бойків характерна сорочка з рясно зібраним по-



долом та розрізом на спині або плечі. Спідниці шили у дрібну оборку з білого полотна або набивної тканини та вишивали.

В кінці 14 – на початку 15 ст. в українському костюмі ще були сильними давньоруські традиції, але вже тоді почав виявлятися українсько-польсько-литовський культурний взаємовплив. «Польська мода» 16 – 18 ст. помітно вплинула на розвиток костюму населення України. Це проявилось перш за все в його соціальному аспекті. Українська знать наслідувала польську шляхту в побуті та одязі. Разом з тим народний одяг українців поєднувала з польським спільна слов'янська основа.

Неодмінною приналежністю одягу верхівки була сорочка з тонкого полотна або кісеї, вишита шовком, сріблом чи золотом. Від народних сорочок панські «кошулі» відрізнялися різноманітністю деталей, наприклад формою ворота. Сорочки заправляли в широкі суконні, оксамитові або шовкові шаровари яскравого кольору. На сорочку одягали дорогий жупан, підпоясаний «случьким» або «перським» поясом. Поверх надягався кунтуш або епанча, в урочистих випадках - шуба або фerezя, прикрашена дорогоцінною запоною. Козацька старшина носила дорогоцінні сап'янові чоботи. Шапки були переважно оксамитові, оторочені сободем, риссю, або лисячі малахаї з розрізаним передом. Полковники прикрашали шапки золотими аграфами, а гетьмани до аграфів кріпили страусячі пір'я. Парчеві шуби підбивали рисячим, лисячим або соболиним хутром, оторочувалися горностаєм, золотим шнуром та галунами. Іноді нашивали бірюзу, перли та діаманти.

\*\*\*

### **3. Українська народна кулінарія**

Основу харчування українців складав хліб (рис. 7.3.), борошняні та круп'яні продукти. Хліб пекли переважно з кислого тіста. Полюбили житній хліб, в бідняцьких господарствах до нього домішували картоплю, ячмінь, гречку; на півдні та у Закарпатті хліб пекли з пшеничного борошна грубого помелу. Дуже розповсюдженими були борошняні вироби: пироги (книші, перепічки), галушки, вареники, млинці, коржі, пампушки, гречаники. Пироги з м'ясом пекли тільки у заможних родинах.

Для української кухні притаманні страви з овочів, серед них широко відомий український борщ. Для його виготовлення використовували більш 20 різних видів продуктів: буряк, буряковий узвар, квас, капусту, помідори, з 19 ст. - картоплю і тому подібне. Заправлявся борщ на Правобережжі цибулею, засмаженою з салом, на Лівобережжі – товченим салом з цибулею, рідше - з часником. Навесні на хлібному квасі варили «зелені» борщі з щавлем, молодого кропивою, лебедою, а влітку - холодні борщі (холодник). Другим за значенням після борщу овочевим наїдком був капустак з кислої капусти та пшона.

Картопля набула поширення з середини 19 ст. Її вживали смаженою, відвареною та у вигляді млинців-дерунів. Іноді замість борщу варили картопляну юшку. На зиму багато овочів заквашували. Помідори, що з'явилися в Україні теж у 19 ст., у селян не набули популярності. В лісових та лісостепових районах збирали гриби. З бобових широко вживали горох, рідше - квасоллю та боби, що

коштували дорого. На друге частіш за все їли картоплю та різні каші: пшеничну (повсюдно), гречану (центральні та північні райони), рідше - вівсяну та ячмінну.

М'ясо споживали переважно заможні селяни. Найбільш поширеною була свинина, баранина, менше - яловичина. М'ясо тушкували, смажили з цибулею та овочами, заготовлювали у копченому вигляді на зиму та у вигляді ковбас. В борщі та юшки м'ясо клали рідко. Для них використовували сало, смалець, олію. Із свинячого та баранячого сала витоплювали смалець та робили шкварки. Найбільш широко використовували в їжу олію з конопель, рідше - з льону (рижія), маку, соняшника. Значне місце у раціоні українців займала риба (оселедці, чехонь, кілька та ін.). Варити або смажити яйця вважали за розкіш, їх додавали тільки до тіста або давали дітям.

З молочних страв найчастіше споживали свіже та кисле молоко, сир як начинку до вареників та приправи. Масло та сметану найчастіше готували на продаж.

В Україні були розповсюджені різні безалкогольні напої, хлібний та фруктовий квас, березовий, кленовий, барбарисовий соки, компот з сухих фруктів та ягід - узвар.

З міцних напоїв полюбляли фруктові та ягідні настойки та наливки. Горілку настоювали на травах (звіробій, м'ята, полин та ін.) а також на перці. Мед та брага, відомі східним слов'янам здавна, до кінця 19 ст. вийшли з ужитку. Виноградне вино робили переважно на півдні та у Закарпатті.

У минулому їжа мала важливе обрядове значення. На весілля був обов'язковим коровай. Пекли його заміжні жінки і прикрашали шишками, виробами з тіста, барвінком, калиною, кольоровими стрічками. Окрім короваю готували багато інших виробів з тіста, особливо у Наддніпрянщині. На Поділлі весільних виробів з тіста було менше, тут частіше пекли калачі. В Поліссі випікали коровай та шишки, в Закарпатті на різдво та новий рік - круглий хліб – «карачун» Розповсюдженою стравою на поминках було «коливо», або «канун» - проста пшенична або ячмінна каша, полита медом. У свята зимового календарного циклу дівчата пекли балабушки - маленькі паляниці з прісного тіста, калиту - круглий прісний пиріг без начинки, У вечір перед різдвом (сочельник) готували пісні страви: кутю та узвар. На різдво стіл був більш рясним. На масницю варили вареники та пекли налісники. Весняно-літні свята супроводжувались більшою кількістю страв. На паску пекли кулічі, робили крашанки.

\*\*\*

### **4. Сімейний та громадський побут**

За визначенням етнографів, **сім'я**, або **родина**, - заснована на шлюбі чи кровній спорідненості об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю.

Традиційна українська сім'я поділялася на два типи - малу та велику нерозділену. **Мала сім'я** (рис. 7.4.) складається з подружжя разом з неодруженими дітьми; **велика нерозділена родина** включає у себе кілька малих родин, що живуть разом та ведуть спільне господарство. Для обох типів сім'ї характерна

панівна роль голови двору - господаря, оскільки сімейні порядки мали патріархальне забарвлення.

Найголовнішим обов'язком голови родини, господаря, було збереження традиційного порядку у житті сім'ї, підтримання її економічного та морального добробуту. Для виконання таких обов'язків, за народною думкою, господар повинен мати певні організаторські здібності: він не повинен дуже часто радитись – «позичати розуму», має бути працьовитим, вправним, спокійним, робити справу без поспіху та хвалькуватості. Обов'язки господаря були пов'язані перш за все із полем та всім, що до нього відносилось. З Благовіщення він орав під ярові. Відсіявши, орав під город, лагодив кривлю, плітні, вивозив гній з подвір'я. Потім підходила оранка під просо та гречку. Далі - косовиця та жнива з проміжком для оранки під пар. Зібравши хліб з поля, господар намагався змолотити його ранньої осені та зорати зяб. Восени він звозив додому городину, порався у садку, обставляв хатні стіни зовні очеретом для утеплення на зиму. Взимку домолочував залишки збіжжя у клуні та возив зерно на млин. Інколи підряджався на різні гужові поставки, доглядав за худобою, готував знаряддя праці до весни.

Займаючись безпосередньо землеробством та пов'язаним з ним скотарством, господар був розпорядником прибутків від них, що спрямовувались переважно на різноманітні податі, господарські та сімейно-побутові потреби. «Всі платежі на його голові» - у цій відповідальності криється головна відмінність господаря від інших членів родини, навіть від господині.

Із стародавніх часів на господиню було покладено ведення домашнього господарства: підтримання вогню, готування їжі, виготовлення одягу, доїння корів. На її руках було житло, город, корови, птиця, діти «щоб було наварено, напечено, прибрано». Ранньої весни вона повинна обмазати хату, навести порядок навколо неї та в середині. До Великодня вона прала білизну та готувала святковий стіл. Одночасно починала садити город, яким займалась все літо, у полі прополювала пшеницю та просо. У травні стригла овець, парила та мила вовну. У Петрівку до косовиці ткала та відбілювала полотно. У жнива - жала або в'язала за господарем снопи (рис. 7.5.). Влітку вибирала плоскінь, потім матірку, замочувала їх. До настання холодів знову підмазувала хату та повітки. Означеним колом занять визначався і прибуток господині - гроші від продажу птиці, молока та молочних продуктів, овочів, прядива та полотна, хусток, рушників, вовняних поясів та запасок. Частина цього прибутку використовувалась на невеликі господарські потреби - горщики, сіль, подарунки дітям.

З настанням холодів селянський будень протікав так. З півнями прокидається головна хазяйка - мати, свекруха: *«Вона руша, світить світло та всіх будить. Як свекруха дуже стара, тоді невістка»*. Жінки одразу сідають прясти та шити; молодиця вишиває чоловікові сорочку. Дівчата-дочки ще пряли на «досвітках». Потім невістка ішла до льоху за картоплею та буряками, чистила овочі, розпалювала у печі, виносила свиням помий та годувала птицю. Між тим поверталась з «досвіток» молодь і хлопець заносив до хати паливо. Невістка та свекруха готували сніданок. Після сніданку жінки прибирали у хаті, сідали пря-

сти та шити, а чоловіки молотили залишки збіжжя, годували худобу, вивозили гній на поле. Після обіду жінки знову пряли та шили. Вечерю готувала невістка. Після вечері чоловіки крутили коноплі на мотузки, лагодили взуття та одяг, кінську зброю. Жінки знову сідали за гребінь.

Взаємовідносини між чоловіком і дружиною найчастіше були доброзичливими, дружніми. Подружнє щастя багато у чому залежало від жінки, яка, за словами Пантелеймона Куліша, була більш обдарована та порядна, ніж чоловік: *«вона мила, привітна, сором'язлива, трохи мрійлива, любить наспівувати тужливих пісень»*. *«Вона за весь вік мені «брешеш» не сказала»*, - вихвалявся якимось щасливий чоловік своєю дружиною.

Бували і сімейні негаразди (рис. 7.6.), сварки між подружжям: *«Чоловік лисне черезсідельником рази два по плечах - і заведуться гризтися. ... Жили чоловік та жінка. Чоловік був малий, а жінка велика. Так він її все б'є, за віщо треба було. А потім були в їх гості, а вона й каже чоловікові: «Ну, чоловіче, ти мене все лискаєш, дай я тебе хоч раз лисну за все життя»*. *«Погана ти дуже – лискать»*. *«Ну все ж, - каже, - як хоч, чоловіче, а раз лисну»*. Так вона його як лиснула долонею по щоці, так він аж у сину вилетів. *«Ну, - каже вона, - ти ж не думай, чоловіче, що я буду старша тепер, а таки будь ти старший: за віщо треба, то й бий, що не в порядок зроблю, то й лай»*. *«Ні, - каже чоловік. - Бог з тобою, вже більш тебе бити не буду»*.

Але, як правило, непорозуміння вирішувалися мирно, хоча бували і тимчасові розлучення. Найчастіше жінка раптово схоплювалась і йшла до батьків. При цьому майже ніколи чоловік та жінка не розходились назавжди. Жінка, прогулявши рік чи більше, сама просилася додому. Чоловік дуже рідко кидав сім'ю, тікаючи від домашніх злиднів, або знайшовши собі коханку.

З плином часу домашні сварки зходили нанівець, чоловік та жінка починали вбачати одине в одному головну опору у старості. Але налагодження взаємовідносин між подружжям, як правило, співпадало з початком кризи у великій нерозділеній сім'ї. Наростала боротьба батька із синами, які хотіли вже бути самостійними господарями у своїх родинах. Суперечки доходили до побоїв. На Лубенщині збереглися перекази про вбивство старих: *«Старі доживають до того, що їх саджають на лубок і везуть на круги, на гній і там покинуть»*.

Чоловік доживав свого віку в одного з молодших синів, якому передавав свою частку господарства, але майже ніколи у дочки. Дід, поки мав силу, допомагав охороняти двір, баштан, пасіку, пас худобу та свиней, вчив онуків правилам ввічливості. Баба доживала віку разом з чоловіком, або в одного з синів. Нею дорожили більше, ніж дідом, оскільки від неї більше користі у господарстві. Вона вихователька онуків, джерело старих звичаїв, прикмет, народних молитов та переказів.

Виховання та навчання дитини основам господарства відбувалося у сімейному колі. Батько відносився до дітей із зовнішньою суворістю та холодністю – «думкою жаліє» говорили у народі. Мати більше піклувалася про здоров'я та чистоту. Діти рано починали працювати. Вже у 8-9 років хлопчик ставав підпаском, а у 10 років пас череду. У 12-15 років він був погоничем, а у 16-18 вва-

жався напівробітником, здатним на всі польові роботи, за винятком косовиці. З 20 років хлопець вважався справжнім робітником. Але весь свій заробіток син повинен був віддавати батькові на користь сім'ї. Батько мусів одягати та взувати сина, видавати трохи грошей на парубоцькі видатки. Для весілля, як правило, ніяких особливих статків, за винятком святкового одягу, не вимагалось.

Становище дочки у батьківській родині було іншим, ніж у сина. Вона призначалася для утворення нової родини, для продовження чужого роду майбутнього чоловіка, перебування її у батьків сприймалось як тимчасове. Дівчинка раніше за хлопчиків починали працювати. У 5-6 років вона вже колисала колиску, у 7 - носила молодшого на руках. З цього ж віку її вчили шити й прясти. У 7-10 років дівчинка пасла гусей, свиней, овець, іноді корову. З 14-16 років більшість дівчат наймалися на літню роботу. Дівочі заробітки, хоча і віддавалися батькові, але у більшості випадків використовувались на її ж потреби. По досягненні дівчиною 18 років двері батькової хати відчинялися для сватів.

Невістка дуже швидко переймала від свекрухи усю важку домашню роботу (рис. 7.7.), на відміну від рідної дочки, якій майже нічого не мало перепастися від загального родинного достатку, і котра часто сторонилася участі у створенні такого спільного добробуту. Перед тим як за старістю свекрухи стати хазяйкою у домі, невістка повинна сула пережити певні приниження. Інколи до 7 років проживання у родині чоловіка вона не мала права сідати за спільний стіл. Старший син та його дружина у нерозділеній великій сім'ї мусіли працювати на гурт, що не могло не відбиватися на взаємовідносинах у родині, стосунках між різними поколіннями родичів, так яскраво зображених у повісті Івана Нечуй-Левицького «Кайдашева сім'я». Рано чи пізно старший син, який вже мав своїх дітей, ставив питання про відокремлення від батькового господарства.

Молодший син, відділений від батька більшою кількістю років, до кінця життя мав працювати на тих членів сім'ї, що залишалися разом. За це йому перепадала більша частина батьківщини. Найчастіше молодшому синові відходила батьківська хата та город.

Як правило, селянин ділив своє господарство на рівні частини між синами, залишаючи собі таку ж саму частину на прожиття довіку. Коли надходив час виділяти старшого сина, то вся родина загальними зусиллями на спільні кошти ставила йому хату та господарські споруди на новому дворі. Батькова частина ділилася між синами після його смерті. Сад, луки, ліс, сіножать могли залишатися у спільному користуванні.

Дочки, виходячи заміж, отримували придане: одяг, взуття, прикраси, кімнатне вбрання, скриню, мілку рогату худобу, рідше кобилу і зовсім рідко - пару волів. У випадку смерті бездітної жінки її придане поверталось батькам, за вирахуванням видатків на похорон. Дочка мала право наслідувати материну частку майна (материзну), або успадковувати все батьківське господарство, якщо в родині не було синів. В останньому випадку чоловік такої жінки називався «приймак». Його становище у родині могло бути різним, залежно від характеру дружини. Якщо жінка знущалася з такого чоловіка, то про нього говорили «пі-

шов заміж». Відносини приймака з тестем і тещею були близькими до відносин невістки з батьками чоловіка.

Бездітна сім'я могла взяти на виховання сторонню дитину (годованика) або дорослого (приймака) на умовах утримання їх у старості.

У **громадському побуті** населення старої України зберігалось багато традиційних рис, пов'язаних з сільською поземельною общиною (скопа, купа, громада). Розпорядні функції у справах громади формально належали сільському сходові - зборам представників від усіх господарств, а виконавчі - обраному старості. Зберігались пережитки архаїчного «копного права». Елементи давньої громадської організації довгий час зберігались у традиційних звичаях взаємодопомоги – толока, супряга.

Молодь села об'єднувалась у «парубоцькі» та «дівочі» (7.8.) громади, які наприкінці 19 ст. вже злилися разом, створивши «молодіжні» громади, що зберігали свої звичаї. Влітку молодь збиралась у загальноприйнятих місцях для розваг, де не заважали іншим мешканцям села. Такі місця називалися «вулиці». У холодну пору року хлопці та дівчата зустрічались у спеціально найнятих хатах на «вечорницях» (рис. 7.9.) ( вони ж «досвітки», «супрядки»). Тут не тільки відпочивали, але й працювали: дівчата приходили з куделею, шитвом, вишивкою, парубки виготовляли постолі, плели сітки, кошики та інше.

Яскравими подіями суспільного життя села були базари та ярмарки, де селяни збиралися не тільки з торговими намірами, але й для зустрічей з родичами та друзями, обміну новинами, устрою господарських та сімейних справ, оформлення різних угод та договорів.

\*\*\*

### **5. Родинні обряди та звичаї**

**Весільний цикл.** У минулому весіллю в Україні передували такі важливі обрядово-звичаєві дії, як *сватання, оглядини, заручини*.

Все починалось зі **сватання** (рис. 7.10.), метою якого був договір про шлюб. Сватання доручалося спеціально обраним «старостам», або «сватам», - родичам, або людям, що добре знали весільні звичаї. Кількість сватів у різних районах України була різною - від одного до трьох. У випадку згоди дівчина виносила на дерев'яній таці рушники (Поділля, Наддніпрянщина), або хустинки, звичайно червоного кольору (Волинь, Карпати). Відмову прямо не давали. До 19 ст. зберігався звичай вручення сватам гарбуза.

Подекуди у давнину дівчина могла брати на себе ініціативу у сватанні. Французький інженер польської служби Гійом де Боплан у першій половині 17 ст. з подивом відзначав деякі особливості весільних обрядів українців: «... на відміну від загальноприйнятого звичаю усіх народів, тут можна побачити, як дівчата залицяються до молодих людей, котрі їм сподобались. Поширений між ними забобон, якого вони ревно дотримуються, призводить до того, що дівчата ніколи не зазнають невдачі і більш упевнені в успіхові, аніж чоловіки, коли б ті самі робили вибір. Ось як вони діють: закохана дівчина заходить до хати батьків парубка, якого любить, коли сподівається застати вдома батька, матір та самого обранця. Зайшовши до покою, вона каже: «Помагай Біг». Це є

звичним вітанням, яке промовляють, заходячи до чиєїсь господи. Сівши, вона вихваляє того, хто вразив її серце, і звертається до нього так: «Іване, Федоре, Дмитре, Войтку, Микито і т.д., тобто називає його одним із згаданих вище імен, які тут найбільш поширені. «Я помітила, дивлячись на твоє обличчя, певну доброзичливість до мене, яка свідчить, що ти зможеш дбайливо опікати і любити свою жінку; твої чесноти дозволяють сподіватися, що ти станеш добрим господарем. Ці твої чесноти схилили мене уклінно просити, аби ти взяв мене за жінку». Далі вона каже те саме батькові й матері, покійно просячи їх згоди на шлюб. А якщо дістає відмову або якусь відговорку, що він надто молодий і ще не готовий женитися, то відповідає їм, що нікуди не піде звідси доти, поки він її не пошлюбить і вони не стануть жити разом. Промовивши це, дівчина наполягає на своєму і вперто відмовляється йти з хати, бо не одержала того, що їй належить по праву. Через декілька тижнів батько й мати бувають змушені не тільки погодитись, але й намовляють сина поставитись до неї прихильно. Так само і юнак, бачачи, що дівчина так наполегливо бажає йому добра, починає дивитись на неї як на ту, що стане колись володаркою його бажань. А тому починає наполегливо просити батьків, щоб дозволили йому покохати дівчину. Ось як закохані дівчата (у цім краї) можуть швидко досягти мети, змушуючи (своєю наполегливістю) батька, матір та обранця виконати те, чого хочуть. Бо батьки бояться накликати на себе гнів господній, щоб з ними не трапилось якогось страхітливого нещастя. Адже прогнати дівчину значило зневажати увесь її рід, який затаїв би глибоку образу. Звичай, який я щойно описав, водиться між людьми рівного стану, бо в цьому краї усі селяни однаково заможні і немає великої різниці у їхніх статках»<sup>1</sup>.

Невдовзі після сватання відбувалися **оглядини** та **заручини** (руковини) - перші в оселі молодого, другі - в урочистій обстановці в хаті молодої. Вони символізували публічну згоду молодого та молодої на шлюб. На заручинах домовлялися про витрати та день весілля. Заручини були найважливішим актом, що передував весіллю і зберігав деякі особливості у різних регіонах. Наприклад, у Закарпатті дівчина виконувала «танок молодої», на Чернігівщині обдаровувала подружок рушниками, у деяких районах розігрувалась так звана «підміна молодої», на Поділлі та на Волині - одорювали молодих, у Поліссі через тиждень після заручин робили «любліни» - останню зустріч молодого та молодої у колі нежонатой молоді.

**Саме весілля** (рис. 7.11.) починалося урочистою церемонією виготовлення **весільного «гільця»** - гілки плодового або соснового дерева, прикрашеної стрічками, колоссями та квітами, що символізували красу та молодість на «**дівоч-вечір**» у п'ятницю та суботу. З виготовленням короваю, гільця та вінків пов'язано багато обрядів. У деяких районах на весілля пекли два короваї – в оселях молодого та молодої. Обрядовість весільного дня включала у себе поїздки почту молодого до молодої, викуп молодої, посад, прощання з рідними, роздачу короваю, переїзд молодої в оселю молодого, розплітання коси та одягання

<sup>1</sup> Г.Л. де Боплан. Опис України. - К., 1990. - С. 75-76.

жіночого головного убору й інше. Центральним моментом весілля був «посад» молодого та молодої на діжу, що символізував їх поєднання. Він відправлявся в різній формі, сполучаючись із зв'язуванням молодих чимбаром (крайкою), їдою з одного посуду. Існувало також багато символів єднання молодих: два гільця, два короваї, два голуби, зроблених з тіста, перев'язування ложок молодих. В деяких районах (Поділля, Волинь, Закарпаття) до кінця 19 ст. зберігався архаїчний обряд підрізання коси, що символізував перехід молодої у стан заміжньої жінки.

Весілля звичайно закінчувалось у понеділок так званими *перезвяними* обрядами, суть якого, як і постільного обряду (комори), зводилась до суспільної санкції шлюбу.

Важливе значення на весіллі мало хорове виконання пісень: вони не тільки супроводжували обрядові дії, але й пояснювали зміст багатьох звичаїв та обрядів. Жодне весілля не обходилося без троїстих музик (скрипка, цимбали, бубон). Іноді до їх складу входила сопілка чи басоля (народна віолончель).

Не дивлячись на те, що по всій Україні існував єдиний у своїй основі весільний ритуал<sup>2</sup>, в окремих районах зберігались локальні особливості, що сформувалися самостійно, або під впливом сусідніх народів. У західних областях функцію сватання, наприклад, нерідко виконував сам молодий. На Волині під впливом білорусів заручини називались «запоїни» і супроводжувались обрядами, не характерними для інших регіонів України, наприклад, осипанням нареченої зернятками соняшнику.

**Поховальна обрядовість** (рис. 7.12.). Своєрідним продовженням весільної обрядності є обрядність поховальна, що розділяється на три етапи: підготовка небіжчика до поховання; поховання; поминки.

Ці обряди відбивали погляди селян на загробне життя, в яких язичницькі уявлення не були повністю витиснені християнством, а поєдналися з ним. Селяни вважали, що «на тому світі» людина буде вести той самий образ життя, що й на цьому. Вважалось, що померлі («діди») мали велику владу над живими нащадками, могли бути доброю або злою силою для сім'ї. Поховальні звичаї спрямовувались на задоволення мерців, огороження від їх смертоносної сили.

Однією з особливостей був звичай ховати в одязі, у якому людина вінчалася. Вінчальна сорочка, як правило, зберігалась усе життя. Предмети, що були у церкві під час обрядового богослужіння, на думку селян, мали особливе значення. Поховальний одяг могли шити й заново. Разом з тим могли ховати й у тій сорочці, в якій людина померла. Іноді сорочку готували ще за життя, але обов'язково лишали її недокінченою, а завершували вже після смерті. Шили все з полотна, а особливий спосіб крою вимагав не користуватись ножицями, а розривати тканину руками. Шили голкою від себе, а не до себе, вузликів не робили, інакше небіжчик повернеться за ким-небудь з сім'ї. В Україні сорочку для померлої молодої жінки вишивали архаїчним способом по верху тканини, а пряжу робили веретеном, а не самопралкою.

<sup>2</sup> Ритуал – унормована система звичаєво-обрядових дій, поєднаних одним змістом.



Небіжчиків одягали не так, як на живих, міняючи праву та ліву сторони. Сам одяг для померлих зберігав старовинний покрій, що давно вже вийшов з ужитку. На сорочках замість застібок використовували зав'язки, як це робилося і при вінчанні. Чоловікам одягали сорочку та штані; жінкам - сорочку та одяг, що носили у даному регіоні. Якщо один з подружжя хотів взяти новий шлюб, то воріт сорочки небіжчика потрібно було лишити розстібнутим. Для цього ж померлого пов'язували червоним поясом та тричі перебігали дорогою. Жінок іноді ховали у каптанах з червоними лацканами, в яких колись йшли під вінець. Взагалі пояс був важливою складовою частиною одягу: навіть дітей ховали обов'язково у підперезаній сорочці.

На голову жінкам пов'язували хустку або намітку, чоловікам одягали шапку (якщо проти цього заперечував священник, то клали шапку під подушку). Ніколи не ховали босоніж. При цьому намагалися використовувати види взуття, що не мали гвіздків, ось чому у деяких районах України був звичай ховати у шкіряних постолах, а не у більш звичних чоботах, бо в останніх, за словами селян, «багато заліза» і «на тім світі у них буде важко ходити». Якщо одягали черевики, то знімали з них підковки. Запобігання використанню залізних предметів у поховальному обряді - явище дуже стародавнє. Цей звичай перегукується із весільними звичаями не надягати металевих прикрас та запонок на вінчання. Але на південному заході України в одяг небіжчика навмисно втикали голки, щоб захистити від інших небіжчиків. Шийний мідний хрест часто замінювали на дерев'яний або восковий. Винятком серед металевих предметів (як і на вінчанні) були гроші - мідні, срібні, котрі клали у домовину та кидали до могили, щоб, як казали, купити місце покійному на тім світі, або заплатити за перевіз через вогняну ріку. З прикрас жінкам могли одягати пацерки темного кольору, але не червоне намисто. Обручку, у якій людина вінчалася, одягали на середній палець руки, якщо її не було, то купували.

Своєрідністю відрізнялися поховальний одяг та атрибути молодих, особливо неодружених людей. Побутувало уявлення про те, що хлопець або дівчина обов'язково повинні мати на «тому світі» чоловіка або жінку і що без них їм там не буде місця. Ці уявлення ще трималися у всіх східних слов'ян наприкінці 19 і на початку 20 ст. Дівчину клали до труни з розпущеним волоссям, як на весіллі, з вінком на голові. Труну прикрашали квітами, ставили дві вінчальні свічки. Збиралися дружки, що прикрашали небіжчицю. Обирали старост, бояр, сваху. Дівчатам-дружкам пов'язували голови чорними стрічками, а старост, бояр та сваху - рушниками. Обирали одного парубка за вдівця. Одяг дівчини різнився по регіонах. Так, на Полтавщині дівчину одягали в сорочку, плахту, запаску, підперезували рушником, як молоду, запобігаючи усього червоного, замінюючи його на блакитне. Білу хустку, яку молода звичайно дарувала молодому, віддавали священникові. Найкращий рушник пов'язували на великий хрест, котрий несли попереду почту. В гуцулів прикрашали весільне деревце, що стояло три дні. Парубкові теж робили похорон-весілля. Одягали його у краший одяг - сорочку, штані, пояс, зверху жупан, в головах клали шапку, до якої пришивали вінок з позолоченого барвінку, по правий бік - червону хустку. Інший вінок да-

вали одній з дівчат, яку обирали «нареченою». Разом з травами та квітами до труни клали хміль, як символ шлюбної церемонії. Церковні хоругви перев'язували рушниками. Обраний маршалок ніс корогву, але не червоного, як на весіллі, а чорного кольору. Парубку, як і дівчині, одягали на праву руку каблучку з воску, попередньо її позолотивши. До дня похорон випікали весільний коровай, клали його на віко труни, а на цвинтарі роздавали рідним. На похоронах відбувалась роздача рушників, хусток, одягу. Батько, якщо йому не вдалося справити синові весілля, роздавав його рушники. Якщо померла дочка була єдиною, то мати скликала її подруг і роздавала їм заготоване придане.

Значення рушника, хустини, тканини взагалі у поховальному циклі було дуже великим. Рушник, хустку, шматок тканини (у гуцулів - білу перемітку) вивішували біля вікна на знак того, що в хаті є небіжчик. Разом з тим подібні дії мали й інший зміст, пов'язаний з уявою про те, що душа померлого не покидає землю 40 днів і кожен день відвідує свою оселю. Поруч ставили ківш з водою, щоб душа могла напитися та умитися, рушниками пов'язували ворота після вносу тіла, щоб смерть не могла повернутися назад. Рушники та полотно використовували для переносу домовини на кладовище та опускання її у могилу. Хустинка асоціювалася з горем та сльозами. Її пов'язували учасникам поховального почту, давали у руки небіжчику, щоб той міг витирати сльози, коли піде по своїм митарствам. Хустинку кидали до могили, щоби розлучитись з горем.

Після похорон поминали небіжчика. В деяких місцевостях України, особливо у бойків та гуцулів, ще на початку 20 ст. зберігалися дуже стародавні поховальні ігри у формі громадського зібрання, що супроводжувалося оргіастичним пиром. Прийнято було веселитися при небіжчикові: грати на сопілках, трембітах, співати, розповідати анекдоти, розігрувати драматичні сценки. Цей комплекс обрядів був направлений на протидію смертоносній силі і разом з тим на допомогу живим і мертвим. Різні ігри були пов'язані з переодяганнями та оригінальними атрибутами.

Близькі небіжчика на знак жалоби намагалися не користуватися прикрасами, одягатись у біле і пов'язувати голову білою хусткою. Так ходили на протязі року, пізніше - шість тижнів. В основний білий колір вкраплювались інші, темні, кольори. Є також немало згадок про синій та чорний кольори у жалобному одязі. На Переяславщині чоловіків одягали у синій жупан, жінок - у синю плахту (синятку), зелену або блакитну запаску. На знак жалоби дівчата не носили червоних стрічок та поясів; дівчина-сирота носила вінок з блакитних та зелених стрічок. Звернення до українського народного фольклору дозволяє вважати, що у минулому червоний колір мав більше значення у поховальному ритуалі, перш за все в козацькому. На початку 20 століття чорний колір як знак жалоби став розповсюджуватись на село із міста.

**Родильні обряди та звичаї** можна розділити на кілька послідовних етапів: *родини, хрестини, після хрестильні та очисні*.

Широко розповсюдженим звичаєм було приховування моменту родів: вважалося, що чим менше людей будуть знати про них, тим легше вони пройдуть. Відбувалося це переважно у ізольованих приміщеннях - на гумні, у клуні і

т.п. Широко розповсюдженим розв'язування було вузлів та розплітання волосся. У Чернігівській губернії чоловік розв'язував і собі комір сорочки та пояс на штанях. Усі дівчата у сім'ї теж розплітали коси. Велике значення надавалося поясу: стелили червоний пояс і породілля повинна була через нього переступити. По завершенні родів жінка мала сховати волосся під головний убір. Якщо дитина народилася у незаміжньої дівчини, то вона мала пов'язувати хустку особливим чином і її називали «покриткою».

Після закінчення родів відбувалися відвідини породіллі. Гості обов'язково приносили що-небудь «на зубок». На хрестини запрошували все село, що мало своїм змістом передачу матері та дитини під охорону громади. Коло безпосередніх учасників хрестин було вужчим за весілля чи поховання.

В Подільській губернії першим одягом новонародженого був батьківський каптан, сорочка або навіть кожух, щоб, як казали, батько любив дитину. Перед хрестинами, які відбувалися у церкві або вдома, повитуха купала дитину і загортала хлопчика в сорочку батька, роблячи розрізи у трьох місцях, а дівчинку - у материну сорочку, зав'язавши у рукава шматок печі, монету, а потім передавала куму чи кумі. Хлопчика передавали на порозі, дівчинку через гребінь для куделі, після чого йшли до церкви хрестити.

До хрестин дитину сповивали у пелюшки із старої натільної білизни дорослих, після хрестин - можна було шити сорочечку. Одягом новонародженого була пелюшка та повивач - довга смуга тканини (до 2 м довжиною та до 9 см завширшки), якою сповивали дитину до годовалого віку. Особливі звичаї та вірування були пов'язані з волоссям. В українців одразу ж після народження дитини повитуха відрізала з її голови три пучки волосся, «щоб у майбутньому не було лисини». До року зазвичай не стригли волосся, «бо можна відрізати язика», тобто дитина довго не буде говорити.

Справжнім святом були *обстрижчини* - день, коли перший раз підстригали малюка. Так, у Полтавській губернії в день, коли дитині виповнювався рік запрошували бабку, яка вистригала волосся спочатку хрест-навхрест, а потім стригла усю голову.

**Народні свята.** Переважна більшість народних свят мала календарно-магічний характер. При цьому календарні звичаї та обряди, що сягають сивої давнини, формально узгоджувалися з річним літургічним циклом християнської церкви, головними віхами якого були дванадесять свят і пости.

В аграрному календарі українців не було різкого розмежування між сезонами. Кожен з них плавно переходив у наступний, повторюючи нескінченний ряд коловороту природи, чергування періодів праці й відпочинку. Найсприятливішим для селянського відпочинку вважався осінньо-зимовий період, особливо насичений різноманітними звичаями та обрядами.

Святом, коли «вводиться літо на зиму» вважали Введення (21 листопада). Характерним звичаєм Введення був прихід першого відвідувача - полазника. В основі його лежала магія «першого дня» - віра у щасливу та нещасливу прикмету. На Введення стежили, щоб першою до хати не зайшла жінка або дівчина: такий візит вважався небажаним.

Молодіжний характер мали свята Катерини (24 листопада) та Андрія (26 листопада), що були своєрідною репетицією перед наступними різдвяно-новорічними святками.

Серед низки зимових свят українців особливо виділявся період Дванадцятидення (Святки) з кульмінаційними точками 25 грудня (Різдво), 1 січня (Новий рік) і 6 січня (Хрещення). Ці свята поєднувалися виконанням дуже важливих для людини функцій: захист від впливу шкідливих сил, особливо небезпечних на зламі старого і нового років (апотропеїчна магія), забезпечення добробуту та щастя у наступному році (карпогонічна магія), передбачення майбутнього (мантичні обряди) тощо.

Святкова трапеза напередодні Різдва (Святвечір, багата кутя, вілія) у колі сім'ї проходила урочисто й мала розвинений ритуал. За народними уявленнями усі предмети та страви, що стосувалися святкового столу, набували чудодійної сили. Широко побутувала традиція обмінюватись у Святвечір ритуальними стравами між родичами. Напередодні або в перший вечір Різдва починали колядувати (рис. 7.13.). Зміст колядування, як і новорічного щедрування, полягав у тому, що групи чоловіків, парубків, а пізніше дівчат і дітей, обходили всі оселі, виконували магічні пісні та дії, спрямовані на забезпечення добробуту господарів і господарства, за що одержували певну винагороду. В колядках та щедрівках, як у ніяких інших піснях, збереглося багато давньослов'янських уявлень про будову всесвіту, боротьбу сил світла й темряви.

Останній день старого і перший день нового року українці відзначали як свята Меланки (Маланки) і Василя. Напередодні Нового року, як і на коляди, побутували урочисті обходи із щедрівками - календарними величальними піснями. Часто щедрування набиало театралізованого характеру, включаючи маскування і рядження.

Широко популярною в Україні, як і серед деяких південнослов'янських народів, була драматизована гра Коза. Головним діючим персонажем її був парубок, вдягнутий козою. Центральним у ритуальнім дійстві був танець кози під супровідну пісню, її «вмирання» і «воскресіння». У цьому ритуалі збереглися риси дуже давніх вірувань у вмираючого та воскресаючого бога, на зразок античних Діоніса, Адоніса та інших, тісно пов'язаного з циклічним обігом часу та змінами у природі.

Виразний аграрно-магічний характер мав новорічний звичай засівання чи посипання, відомий у всіх східних слов'ян.

Різдвяно-новорічний період селянського календаря завершувався святом Богоявлення (Водосвяття, Водохрещі, Ордан, Йордан, Ардан) 6 січня. Вечір напередодні називався другим Святвечором, або голодною кутею. В це свято священник занурював хреста у воду і святив її, відбувалися багатолюдні хресні ходи до річок та водоймищ (рис. 7.14.). На східній Україні влаштовували катання на святково прикрашених конях та кулачні бої.

У Великий піст, коли починав сходити сніг і зима повертала на весну, дівчата починали її закликати, співаючи веснянки. Серед весняних свят найбільшим багатством звичаїв та обрядових дій виділявся Великоденний цикл (Пас-

ка), що у народній практиці зберіг багато рис язичницької весняної ритуалістики. У Вербну неділю приносили з церкви освячену вербу і шмагали нею всіх членів родини та худобу з метою передати магічну силу рослини, що першою прокидалась і починала квітнути навесні, очистити нею від хвороб та зимової кволості. Пізніше цією ж гілкою вперше виганяли корову до череди. Від Вербної неділі починали активну підготовку до Великодня: варили яйця і розписували писанки, фарбували крашанки, начиняли ковбаси, випікали обрядове печиво, включаючи обов'язкову пшеничну паску і солодку бабу. Увечорі на Страшний четвер кожна господиня намагалася принести додому з церкви запалену свічку. У ніч з суботи на неділю на пагорбах розкладали великодні вогні. На подвір'ї коло церкви відбувалося освячення страв (рис. 7.15.) і масове народне гуляння (гаївки). Дуже багатим був репертуар традиційних народних великодніх ігор, що поділялися на дитячі, парубочі, дівочі, змішані й загальні. Померлих родичів провідували у першу неділю після Великодня.

Завершення весняного та початок літнього циклу в Україні пов'язувалось із Зеленими святами (Трійця). Подвір'я та хату прикрашали зеленим гіллям, запашними травами, провідували померлих. У деяких районах Зелені свята пов'язувалися із старовинними русаліями, що краще збереглися в білорусів та росіян.

Давньослов'янське свято літнього сонцестояння - Купала, або Івана Купала, відзначали 24 червня в період підготовки до збору врожаю. Воно поєднувало у собі елементи солярного культу, аграрної магії, очисних та еротичних обрядів. З культом Сонця пов'язані купальські вогні, які парубки розкладали у ніч перед святом на пагорбах біля води. Дівчата прикрашали ритуальне деревце, найчастіше гілку верби-гровиці. Широке розповсюдження мали дівочі ворожіння на вінках. Багато купальських повір'їв пов'язані з легендами про цвітіння папороті.

Жнива закінчувались святом обжинок та встановленням на полі спасової бороди з останніх колосків. З останнього колосся робили вінок, що зберігався до весняної сівби. Обжинками замикався річний цикл селянських аграрно-календарних свят.

\*\*\*

### **6. Усна народна творчість українців**

Усна народна творчість протягом значного часу була майже єдиним засобом узагальнення життєвого досвіду, втіленням народної мудрості, народного світогляду, народних ідеалів, права, міфології.

Усна народна творчість умовно поділяється на *прозову* та *поетичну*, або *пісенну*. Народна проза у свою чергу ділиться на два великих масиви: *власне художню* (казки, анекдоти) і *документальну*, неказкову прозу (легенди, перекази, оповідання). Специфічний підрозділ казок складають *небилиці* - оповідки про цілком неможливі в реальному житті речі та випадки.

Власне художня проза, казки, реалізується у таких жанрах, як чарівна казка, казки про тварин, соціально-побутові казки та небилиці, кумулятивні казки, що об'єднують у собі риси різних видів казок. Кількість казкових сюжетів та

образів у кожній етнічній традиційній культурі усталена, вони переходять від покоління до покоління в мало змінюваній формі, що характерно для елементів культури, що базується на традиційному підґрунті.

Значний масив народної прози складають легенди, перекази та оповідання. Їм притаманна установка на правдивість зображуваного. Народні оповідання, оповіді-спогади, стосуються надзвичайних пригод, що нібито мали місце з самим оповідачем.

Одним з найдавніших видів народної творчості є замовляння (заговори). До них належать такі поетичні твори, яким приписується чудодійний вплив на оточуючий світ.

Цикл найкоротших жанрів усної народної творчості становлять приказки, прислів'я, загадки, вітання, прокльони, побажання, афоризми тощо.

Поетичний масив усної народної творчості українців складають пісні, голосіння та думи. Українська пісенність розподіляється на чотири великих підрозділи: ліроепічний, до якого входять переважно обрядові пісні (трудові, колядки та щедрівки, купальські, веснянки, обжинкові, весільні, поховальні та Ін.), замовляння, дитячі пісні. Календарно-обрядові пісні були елементами язичницьких релігійних обрядів і зберегли у майже незмінному вигляді важливу інформацію про цей прошарок народної культури. Голосіння возвеличували померлого, мали сталу структуру та форму. Близькі до голосінь українські думи, особливо цикл невольницьких плачів. До епічних жанрів належать балади та історичні пісні. Ліричні пісні умовно можна поділити на пісні про кохання, про родинне життя, суспільно-побутові (козацькі, чумацькі, наймитські, емігрантські, рекрутські, солдатські).

Жартівливі та сатиричні пісні утворюють цілком автономний вид народної творчості. До них тісно примикають коломийки та частівки - своєрідна поетично-пісенна публіцистика.

Хранителями та улюбленими виконавцями багатьох видів народної пісенної творчості довгий час були мандрівні лірники і кобзарі (рис. 7.16.).

Дитячий фольклор - важливий пласт усякої народної культури. Він ділиться на два великих підрозділи: пісні для дітей, що творяться та виконуються дорослими (колискові, забавлянки тощо) та власне дитячі пісні та ігри (заклички, промовки, прозивалки, скоромовки, лічилки).

Народна драма розвивалася у тісному зв'язку з народним театром. В Україні зафіксовані такі народні драми, як «Коза», «Лодка», «Цар Максиміліан», «Трон». Найвищим досягненням української народної драми вважається вертеп.

\*\*\*

### **7. Народне образотворче мистецтво**

Українське народне образотворче мистецтво - одна з органічних складових культури, в якій стійко зберігається етнічна специфіка. Українське народне мистецтво розвивалося за трьома основними напрямками: *пластичне, живописне, графічне*. Пластика народного мистецтва існує в різних традиційно-

побутових явищах - знаряддях праці, художній обробці стін житла, архітектурно-конструктивних елементів його зовнішнього вигляду та інтер'єру.

Регіональні особливості архітектурної пластики визначалися місцевими традиціями, наявністю тих чи інших матеріалів. Так, для мурованого житла південних районів України характерна розвинута пластика з рельєфними деталями на фасаді. Виявом архітектурної пластики дерев'яних хат були випуски дерев'яних брусів та їх скульптурна обробка, обшивка каркасних конструкцій, особливо фронтона, скульптурні стовпчики галерей та ганків. В інтер'єрі житла спеціальну увагу приділяли поверхні печі.

Різьблення по дереву та іншим матеріалам має давні традиції. Серед улюблених мотивів оздоблення можна вирізнити геометричні: трикутники, квадрати, ромби; солярні (сонячні) та інші знаки; в'юнкі гілки, квіти, вазони; зооморфні (силуети кінських голів, птахи тощо). У техніці плоскіного різьблення (гравірування та тригранно-виїмчасте різьблення) виконувались геометричні орнаменти на сволоках, скринях, одвірках, дерев'яному посуді, транспортних засобах, ткацьких верстатах і т.п.. Профільованим різьбленням оздоблювали бокові дошки мисників, ліжок, шаф. Багато зразків народної пластики дало ковальське ремесло. Сільські ковалі кували надбанні, придорожні й надгробні хрести, огорожі, замки, накладки на двері та вікна, світильники та інші декоративно оздоблені речі. Знаменитими були орнаментовані ковані скрині. Серед найбільш відомих виробів з кістки та рогу - порохівниці. Їх виготовляли з оленячого рогу та декорували багатим різьбленням, а також металевими накладками. Використовуючи техніку плетіння, народні майстри виготовляли кошики, місткості для зберігання домашнього краму та збіжжя, головні убори, взуття. Досить відомими були прикрашені керамічні вироби, вироби із скла.

Живописний напрям українського мистецтва виявляється у традиційному стінописі, візерунках на меблях, кераміці, склі. Поширення стінопису зростало з півночі на південь, залежно від використання глиняної обмазки стін. Стінопис мав свої локальні особливості у композиції, сюжетах, кольоровій гамі. Подільським розписам були характерні притаманність гами, графічність, катеринославським - живописність рослинних орнаментів, де акцентували яскраві кольорові плями. Орнаменти і композиції народного стінопису збереглися у так званих мальовках - малюнках на папері, популярних на початку 20 ст. Рослинні мотиви вирізалися по контуру або фігурно і наклеювалися на коминач печей, стінах, сволоках, навколо вікон. В заможних хатах вони могли змінюватись кілька разів на рік. Подібно до орнаменту стінопису та мальовок розписували традиційні меблі й посуд. Антропоморфні, зооморфні, рослинні та геометричні мотиви наносили також на писанки, що мають особливості у різних регіонах: на Наддніпрянщині це переважно рослинний орнамент, на Поділлі - рослинний, рідше геометричний орнамент на чорному, фіолетовому, коричневому тлі, на Поліссі - геометричний чи геометризований білий, іноді з додаванням червоного, жовтого, зеленого кольорів, у Східних Карпатах - геометричні поліхромні орнаменти, намальовані тонкими жовтими й білими контурами. Багатством орнаменту і колориту, різноманітністю форм відзначалися жіночі шийні прикраси

з бісеру. На Поділлі та Гуцульщині - це «гердани», на Бойківщині та Львівщині – «драбинки», «шлейки», «ліци», на Лемківщині – «крайки», «ризиди» і т.п. Живописні основи з давніх часів містяться в тканих і вишитих візерунках одягу, декоративних тканин, килимів. З особливою ретельністю орнаментували рушники, що мали важливе декоративне та ритуальне значення.

Орнаментальні мотиви для носіїв традиційної народної культури були зрозумілими і мали глибинне світоглядне значення. Хрестоподібні кола, фігури, розетки символізували вогонь, сонце, світло; горизонтальна та хвиляста лінії пов'язувались із землею та водою; квадрат, поділений на чотири рівних частини з крапками, був символом засіяного лану; важливе семантичне навантаження мали зображення тварин та людей; досить часто зустрічається образ «світового дерева».

### Запитання для повторення і самоконтролю

1. Розкажіть про типові риси і регіональні особливості устрою двору, житла, садиби українців.
2. Що Ви знаєте про український народний одяг?
3. Розкажіть про українську народну кулінарію.
4. Розкажіть про сімейний та громадський побут українців.
5. Що Ви знаєте про родинні обряди та звичаї українців?
6. Розкажіть про усну народну творчість українців. Наведіть приклади таких творів.
7. Що Ви знаєте про народне образотворче мистецтво українців?

### Література

- Воропай О. Звичаї українського народу. – К., 1993.
- Косміна Т. В. Українське народне житло. - К., 1986.
- Косміна Т.В., Васина З.О. Українське весільне вбрання: етнографічні реконструкції. – К., 1989.
- Культура і побут населення України: Навч. Посібник / В.І. Наулко, Л.Ф. Артюх, В.Ф. Горленко та ін.. – К., 1991.
- Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна. – К., 1993.
- Українці: народні вірування, повір'я та демонологія / Упор., прим. та біогр. нариси А.П. Пономарьова, Т.В. Косміної, О.О. Боряк. – К., 1991.
- Чубинський П.П. Мудрість віків. – К., 1995.





# *ІЛЮСТРАЦІЇ*

Ілюстрації до теми 2



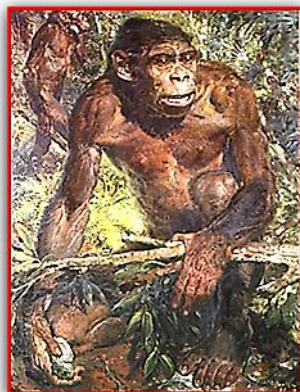
Карта 2.1. Основні пам'ятки раннього та середнього палеоліту в Україні



Карта 2.2. Основні пам'ятки пізнього палеоліту в Україні



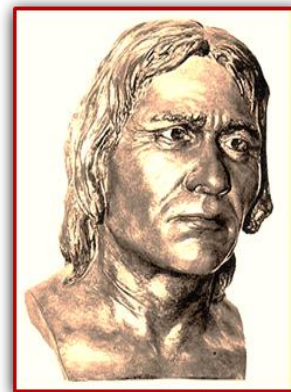
*Рис. 2.1.  
Австралопітек*



*Рис. 2.2.  
Пітекантроп*



*Рис. 2.3.  
Неандерталець*



*Рис. 2.4.  
Кроманьйонець*



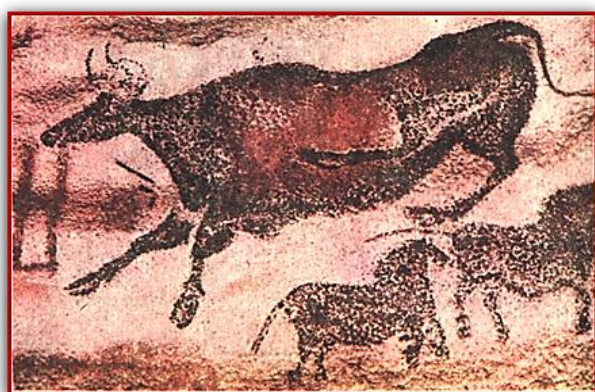
*Рис. 2.5. Самка бізона.  
Малюнок на стелі печери Альтаміра  
(середина 16 тис.)*



*Рис. 2.6. Керамічна  
статуетка  
(29-25 тис.)*



*Рис. 2.7. Портрет  
з кістки мамонта  
(22 тис.)*



*Рис. 2.8. Деталь розпису у печері Ласко  
(14 тис.)*



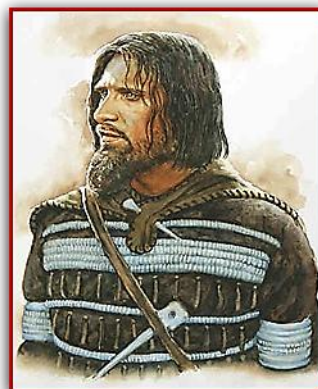
*Рис. 2.9. Межиріч. Святилище з кісток  
мамонтів (15 тис.)*



*Хлопчик*



*Дівчинка*



*Дорослий чоловік*



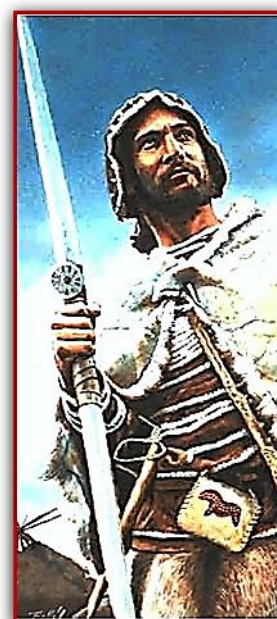
*«Жезл»*



*Парне поховання підлітків*

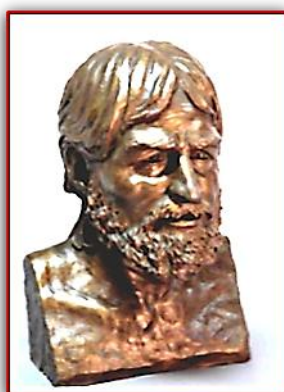


*Чоловіче поховання*



*Мисливець зі списом з бивня мамонта*

*Рис. 2.10. Сунгірські поховання 25 - 23 тис. (реконструкції М.М. Герасімова)*



*Чоловік*



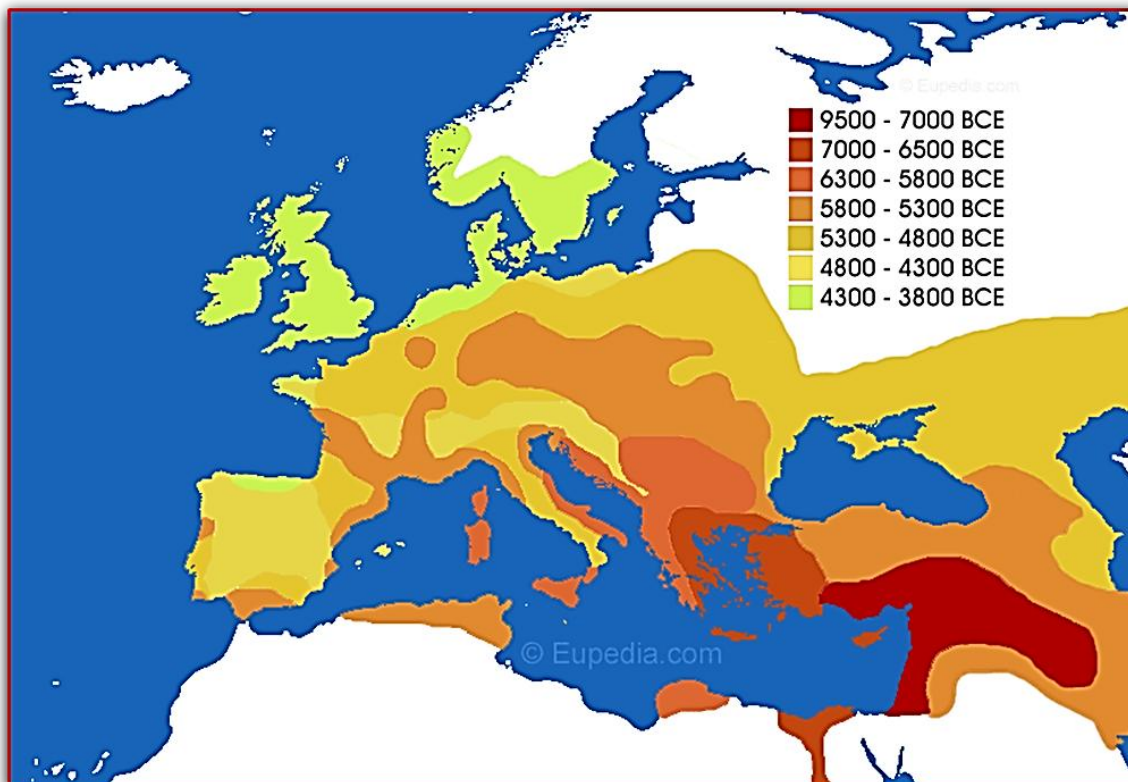
*Грот Мурзак-Коба у Криму*



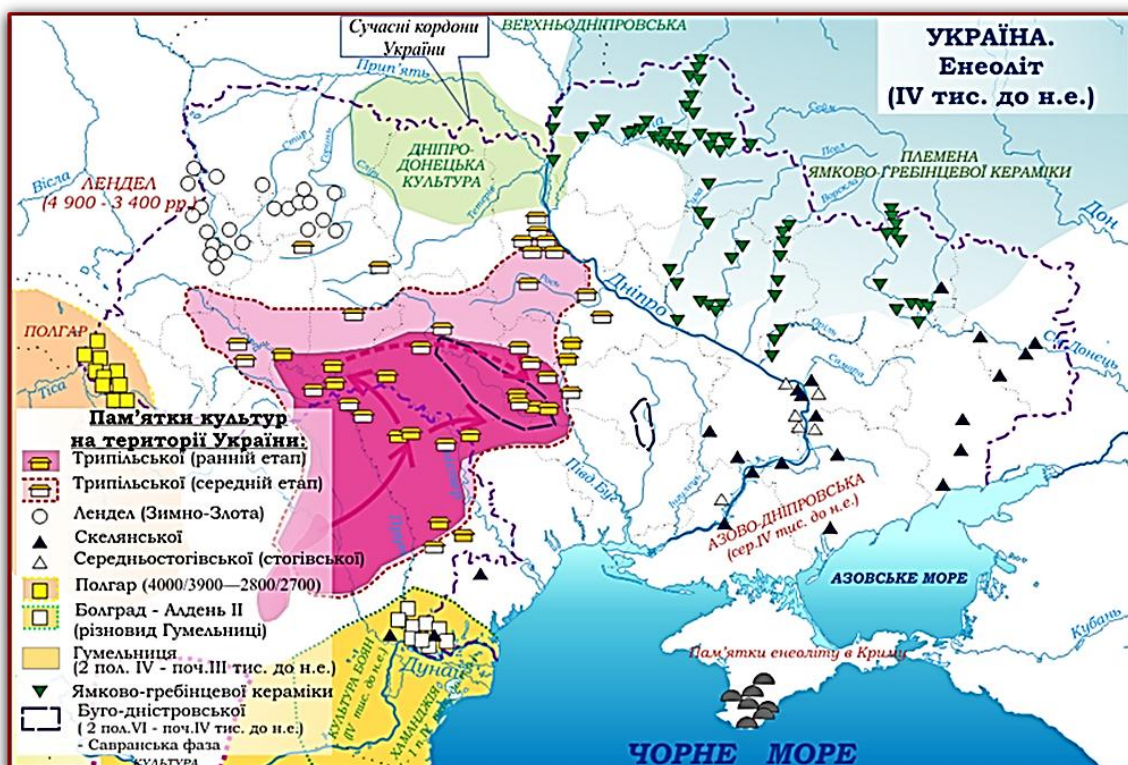
*Жінка*

*Рис. 2.11. Мезолітичне поховання Мурзак-Коба (реконструкції М.М. Герасімова)*

Ілюстрації до теми 3



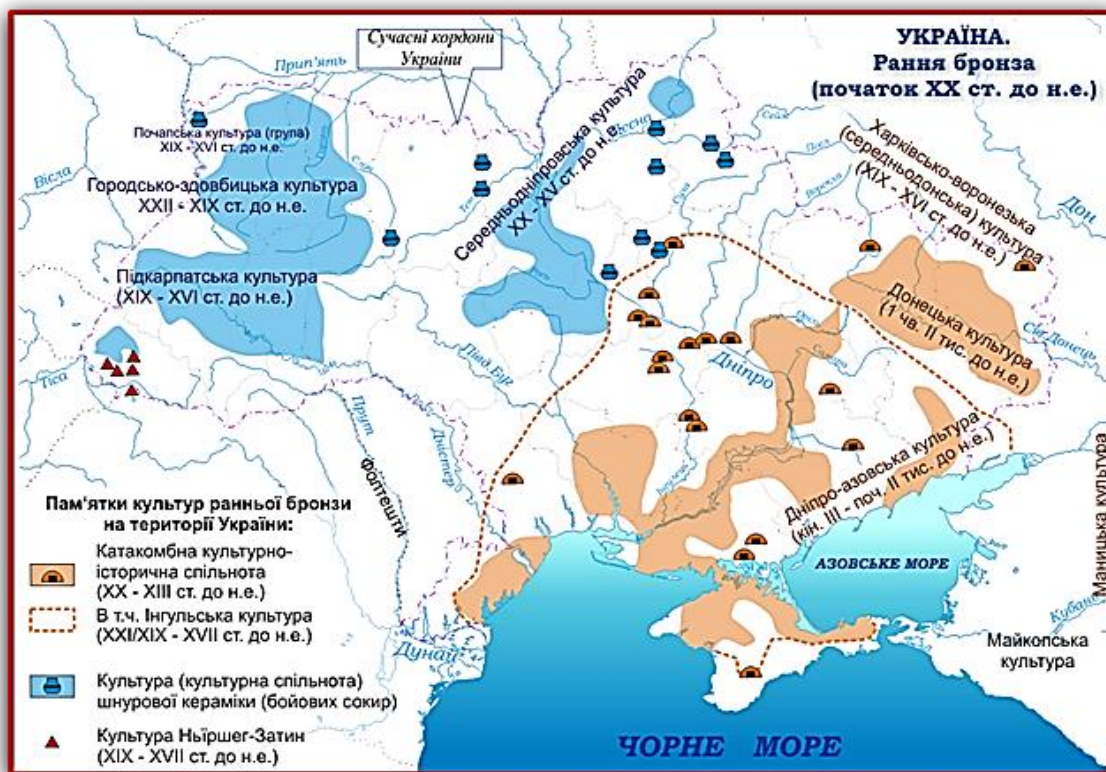
Карта 3.1. Динаміка поширення відтворюючого господарства у Європі



Карта 3.2. Енеоліт України. Основні археологічні культури



Карта 3.3. Фінальний енеоліт – рання бронза України. Основні археологічні культури



Карта 3.4. Середній етап бронзової доби України. Основні археологічні культури

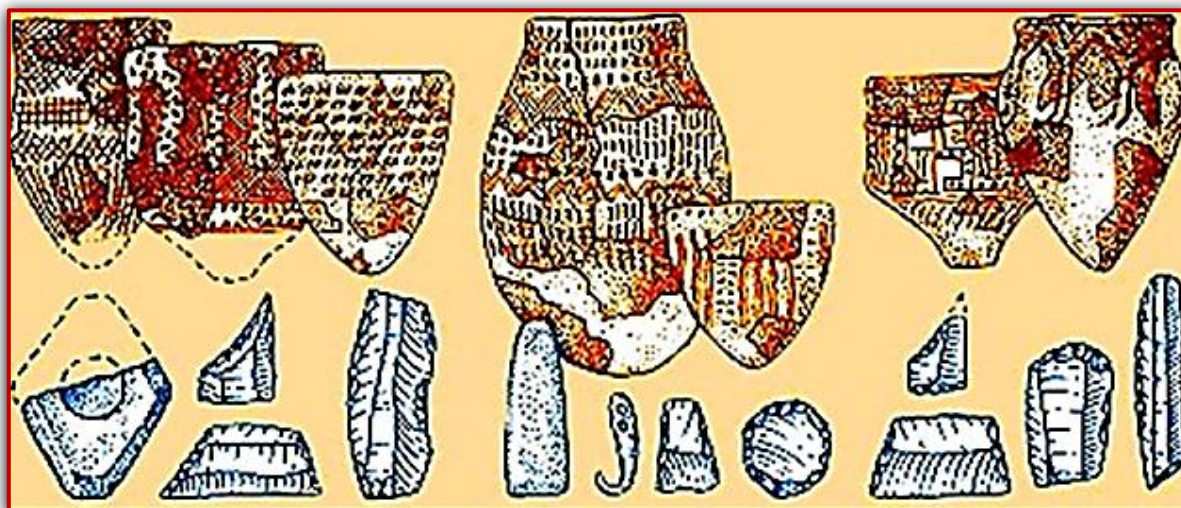


Рис. 3.1. Матеріали з поселень неолітичної буго-дністровської культури



Рис. 3.2. Вікентій  
В'ячеславович  
Хвойка (1850-1914)

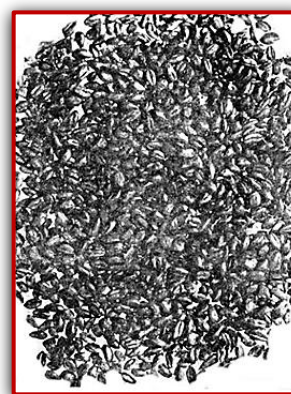


Рис. 3.3. Землеробство племен трипільської культури:  
знаряддя праці та обвуглені зерна пшениці

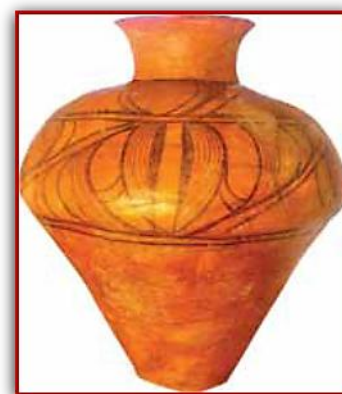


Рис. 3.4. Землеробство племен трипільської культури: посудини для зберігання зерна



*Рис. 3.5. Тваринництво трипільських племен: культові зображення домашніх тварин*



*Рис. 3.6. Металообробка трипільських племен: стулка керамічної форми, сокири та лезо кинджала з міді*



*Рис. 3.7. Архітектура і домобудівництво трипільських племен (реконструкції М.Ю. Відейка)*





Рис. 3.8. Культовий посуд трипільської культури: горщик-зерновик з солярним орнаментом та фантастичними звірами, чаші, «бінокль», «керноси»

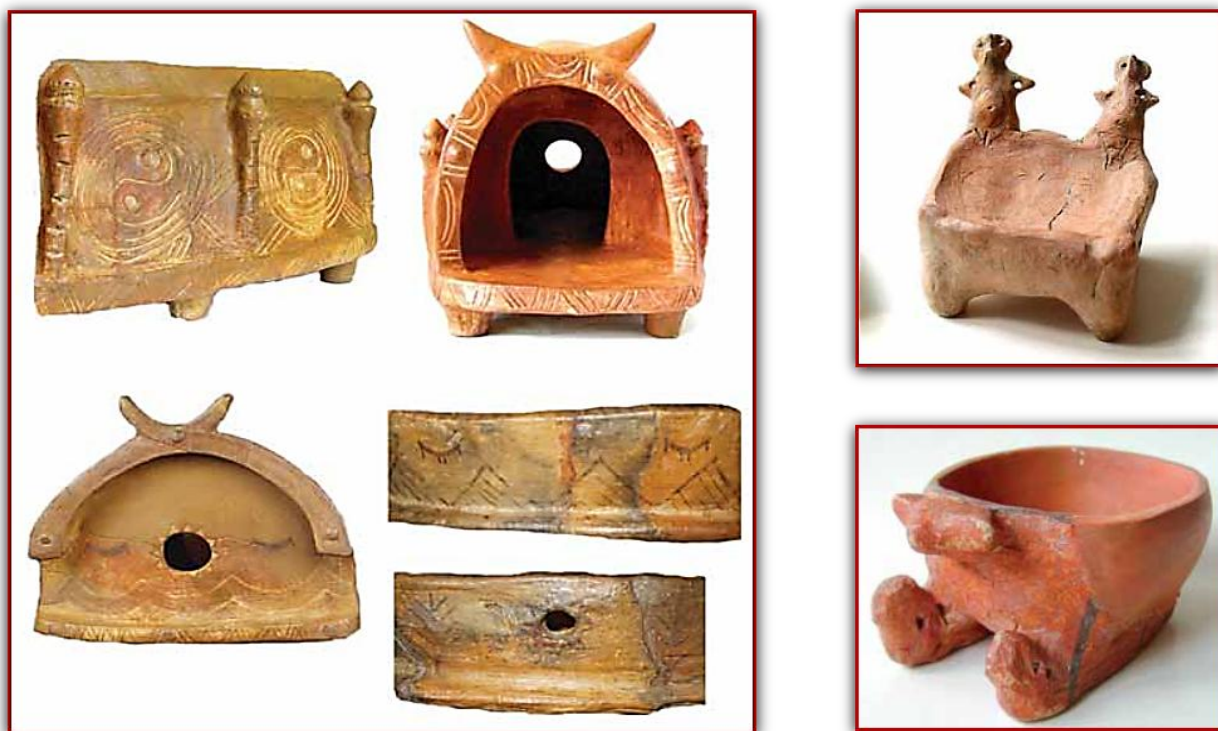


Рис.3.9. Керамічні моделі трипільських культових споруд та інших релігійних атрибутів



Рис. 3.10. Орнамент на трипільській посудині



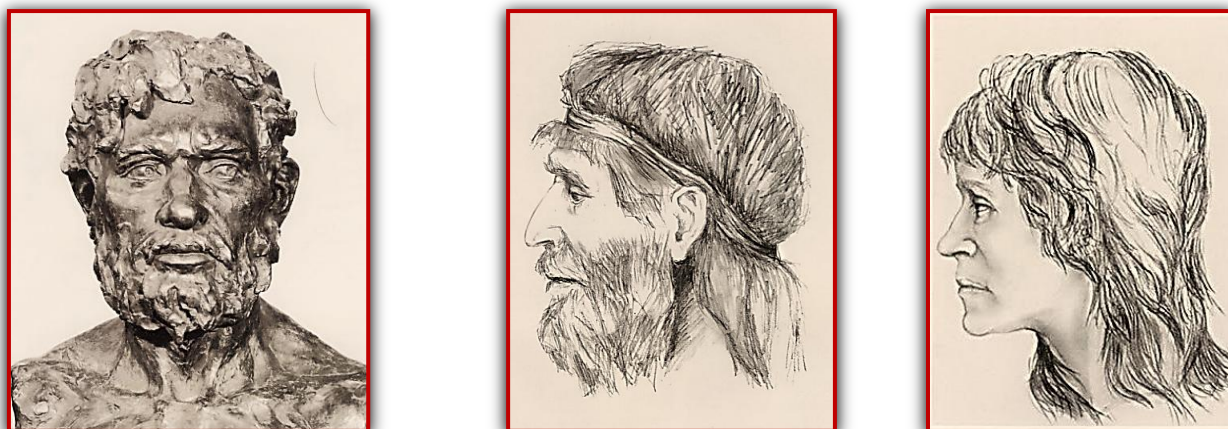
*Рис. 3.11. Керамічні культові жіночі статуетки трипільців*



*Рис. 3.12. Керамічні «портрети» трипільців*



*Рис. 3.13. Портрети людей пізнього Трипілля (реконструкції М.М. Герасімова)*



*Рис. 3.14. Люди середньостогівської культури*



Рис. 3.15. Василь Олексійович Городцов (1860-1945)



Рис. 3.16. Поховання давньоямної культури



Рис. 3.17. Типовий набір речей з поховання давньоямної культури



Рис. 3.18. Люди давньоямної культури



Рис. 3.19. Віз катакомбної культури

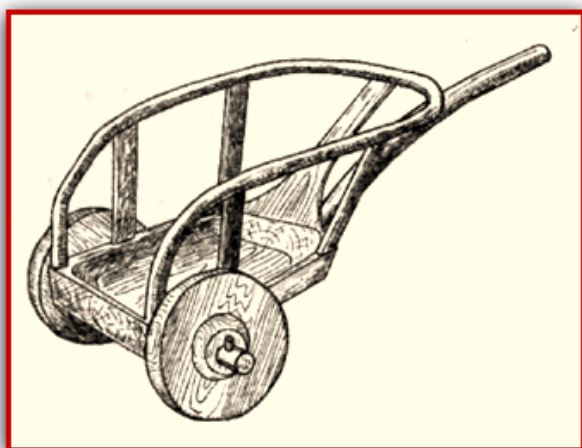


Рис. 3.20. Колісниця катакомбної культури

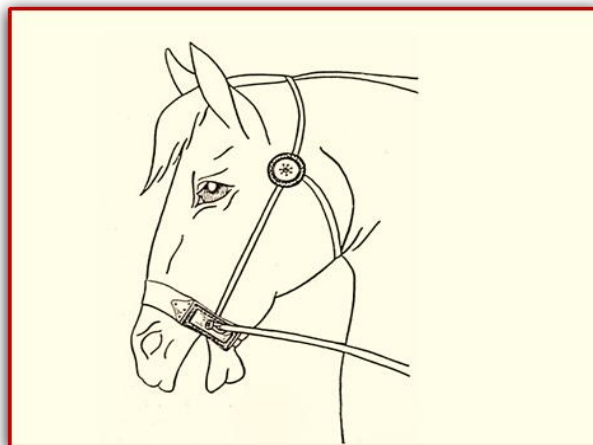


Рис. 3.21. Вуздечка зрубної культури

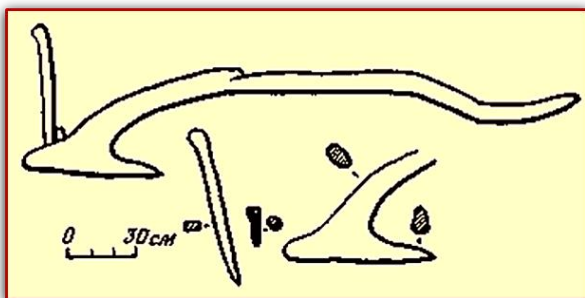


Рис. 3.22. Дерев'яне рало з с. Полісся



Рис. 3.23. Оранка у Давньому Єгипті

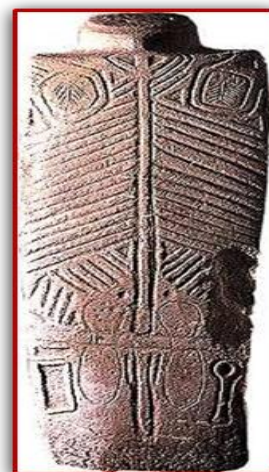
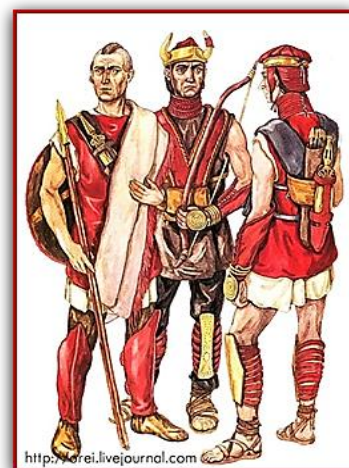


Рис. 3.24. Керносівський ідол (3 тис. до н.е.)



*Катакомбна культура*

*Гордіївський могильник на Вінниччині*



*Прикарпаття*

*Закарпаття*

*Сабатинівська культура*

Рис. 3.25. Вбрання мешканців України бронзового віку за матеріалами поховань (художні реконструкції З.О. Васиної)

Ілюстрації до теми 4



Карта 4.2. Скіфія 7 – 4 ст. до н.е.



Рис 4.1. Породи домашніх тварин скіфів, доїння віці (пектораль з Товстої Могили, 4 ст. до н.е.)



Рис. 4.2. Спорядження верхового коня (Чортомлик, 4 ст. до н.е.)



Рис. 4.3. Вершник (Куль-Оба, 400 – 350 рр. до н.е.)



Рис. 4.4. Військове спорядження скіфів 5 – 4 ст. до н.е.  
(Солоха, Куль-Оба, Товста Могила)

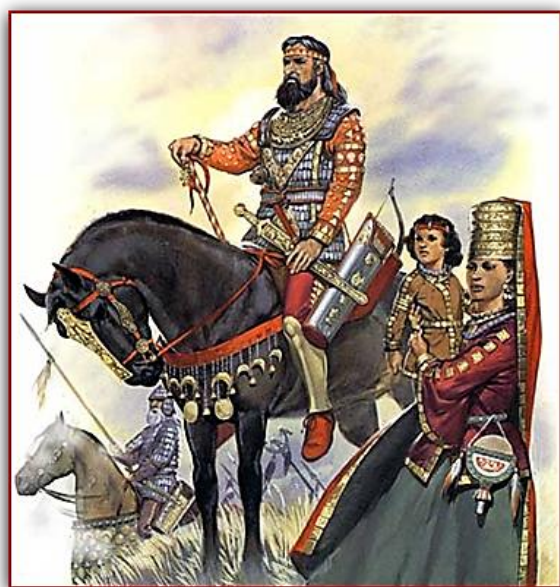


Рис. 4.5. Родина скіфського аристократа  
(за похованнями у Товстій Могилі)



Рис. 4.6. Жертвоприношення коня  
(Чортюмлик, 350 – 330 рр. до н.е.)

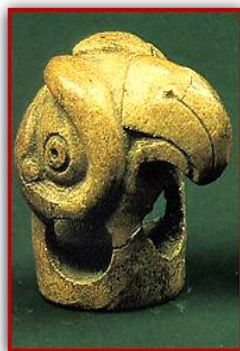


Рис. 4.7. Золоті прикраси щитів 7 – 6 ст. до н.е. у звіриному стилі  
(Костромський курган, Келермесський курган I)





Мельгуновський курган  
(7 – 6 ст. до н.е.)



Келермеський курган  
(7 – 6 ст. до н.е.)



Південь Західного Сибіру  
(7 – 6 ст. до н.е.)



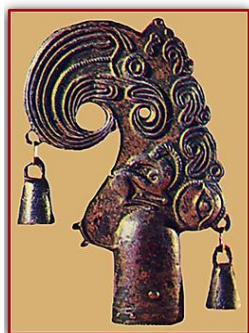
Курган Шумейко  
(6 ст. до н.е.)



Новорозанівка  
(5 ст. до н.е.)



Пазирицький курган (5 ст. до н.е.,  
аплікація зі шкіри та повсті)



Ульський курган  
(6 ст. до н.е.)



Пазирицький курган  
(5 ст. до н.е. дерево)



Хомина Могила  
(4 ст. до н.е.)



Пазирицький курган (5 – 4 ст. до н.е.,  
аплікація зі шкіри та повсті)



Південь Західного Сибіру  
(5 – 4 ст. до н.е.)

Рис. 4.8. Скіфо-сибірський звіриний стиль у мистецтві Євразії



Рис. 4.9. Борис Андрійович Шрамко

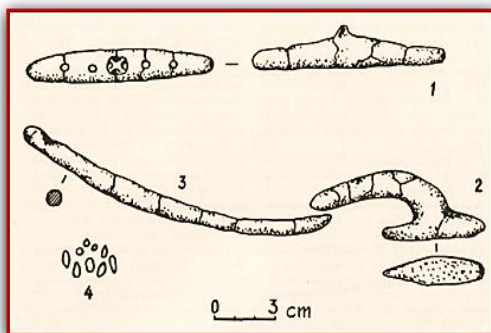


Рис. 4.10. Керамічні моделі ярма, рала і зерен (Більське городище)



Рис. 4.11. Ковальські знаряддя праці

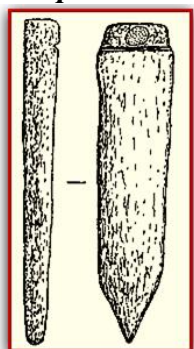


Рис. 4.12. Дерев'яна стела

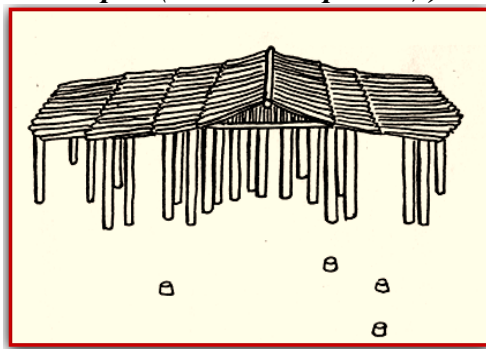
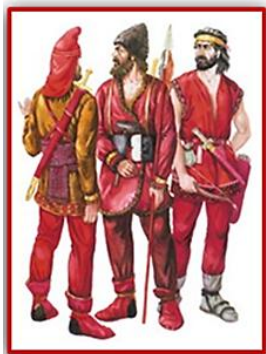


Рис. 4.13. Реконструкція дерев'яного храму (Більське городище)



Рис. 4.14. Дерев'яний поховальний склеп



Чорноліська культура

Кімерійці

Скіфи-кочівники



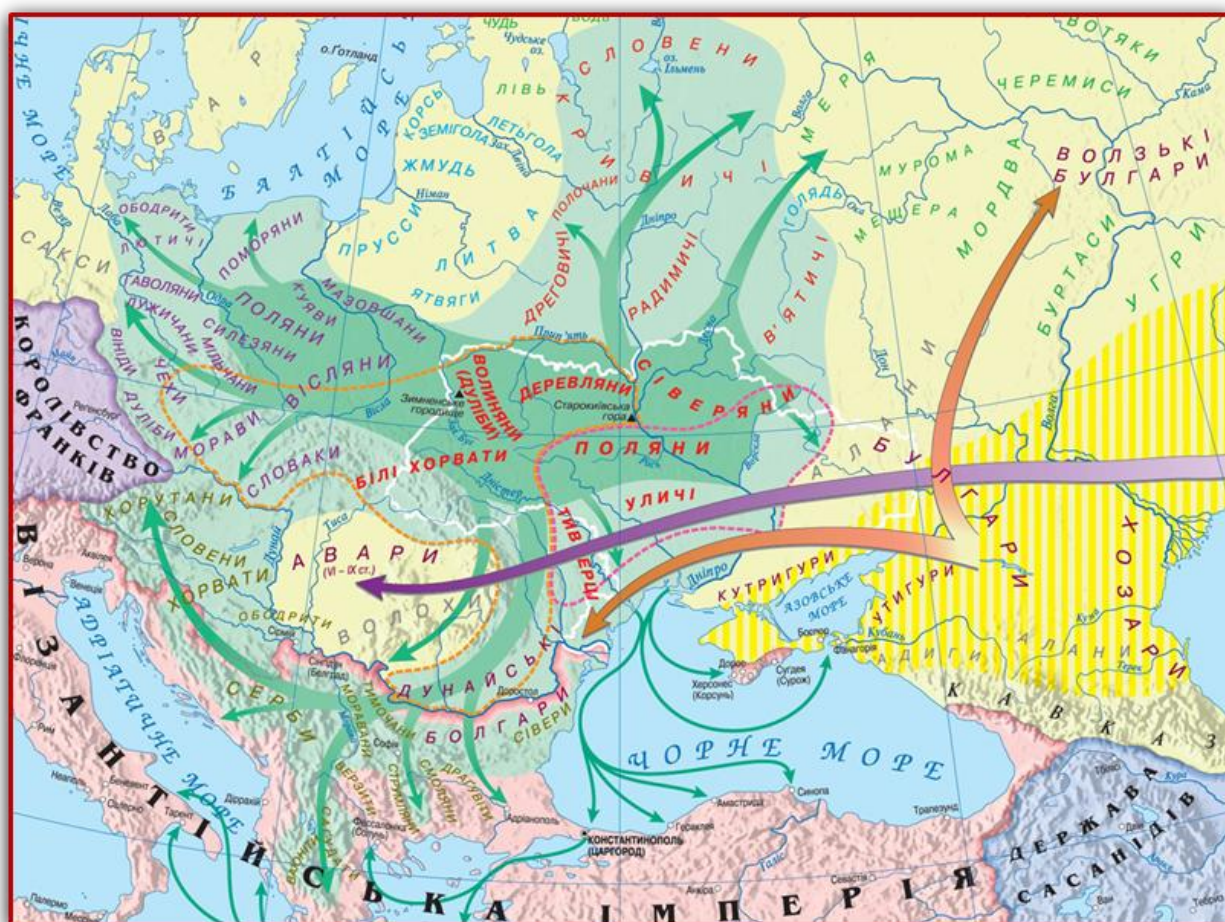
Скіфи-кочівники

Придніпровський лісостеп

Рис. 4.15. Мешканці України раннього залізного віку (реконструкції З.О. Васіної)



Ілюстрації до теми 5



Карта 5.2. Розселення слов'ян у 5 – 8 ст.

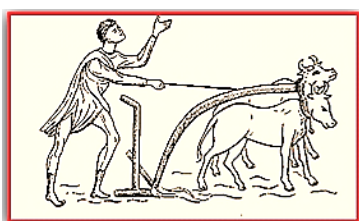


Рис. 5.1. Слов'янські рала 11 ст.

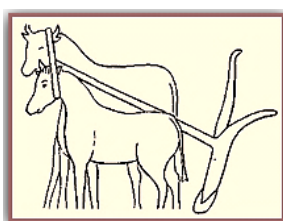


Рис. 5.2. Колісний плуг 12 - 13 ст.



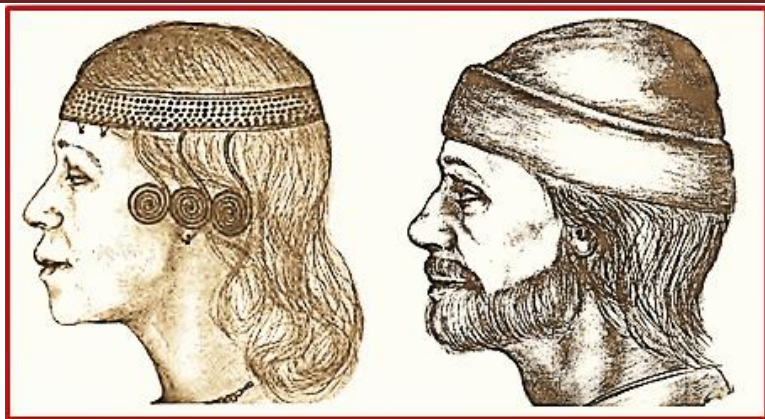
Рис. 5.3. Диргем 9 ст.



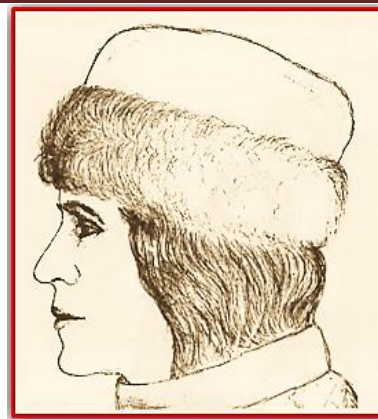
Рис. 5.4. Срібники Володимира та Ярослава пп. 11 ст.



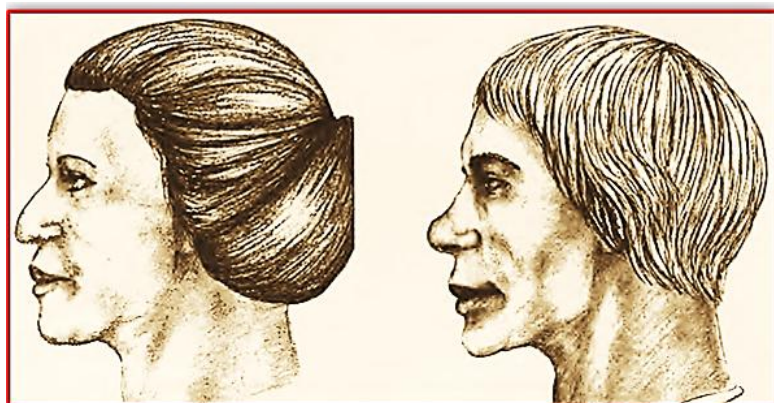
Рис. 5.5. Срібні гривни 11 - 13 ст.: Київ, Чернігів, Новгород



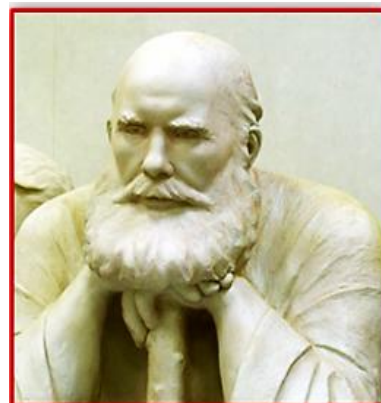
*Рис. 5.6. Поляни (Десятинна церква, Брорварки)*



*Рис. 5.7. Сіверянин*



*Рис. 5.8. Тиверці*



*Рис. 5.9. Ілля Муромець\**

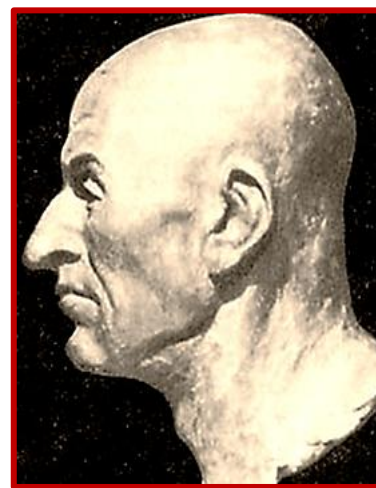
*Представники східнослов'янських племен України (реконструкції за черепами з поховань та мощами св. Іллі Печерського\* Т.С. Балуєвої, С.О. Нікітіна)*



*Рис. 5.10.  
Ярослав Мудрий  
(978-1054)*



*Рис. 5.11.  
Андрій Боголюбський  
(1111-1174)*



*Рис. 5.12. «Яр Тур»  
Всеволод «Слова о полку  
Ізоровім» (?- 1196)*

*Скульптурні портрети видатних осіб Давньої Русі (реконструкції М.М. Герасімова за черепами з поховань)*



Рис.5.13. Мечі 10 - 11 см.

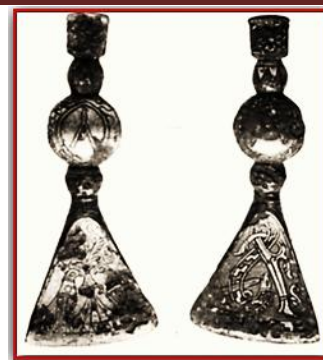
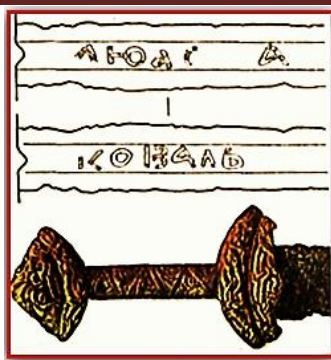


Рис. 5.14. Бойова сокира

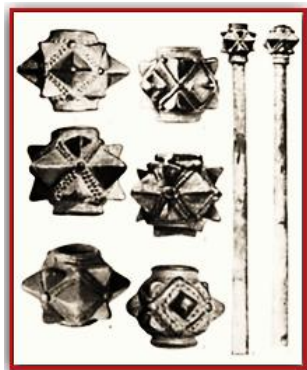


Рис. 5.15. Булави та кистені

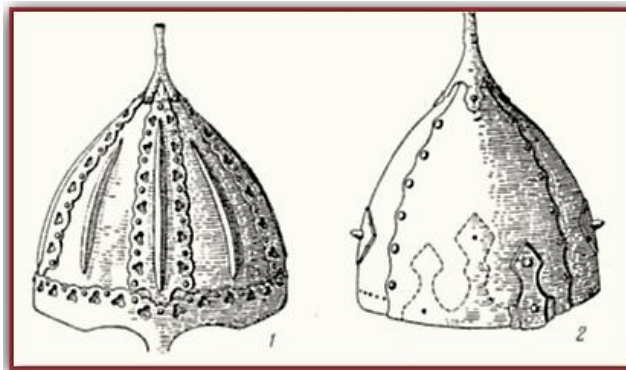


Рис. 5.16. Шоломи 11-13 см.



Рис. 5.17. Дружинники 10 - 12 см.

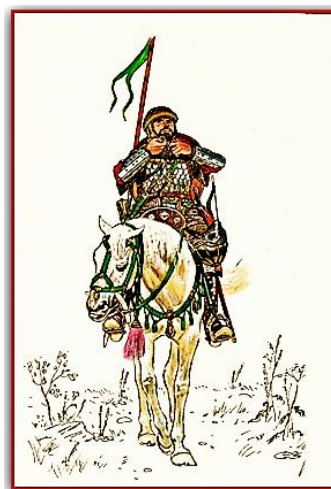
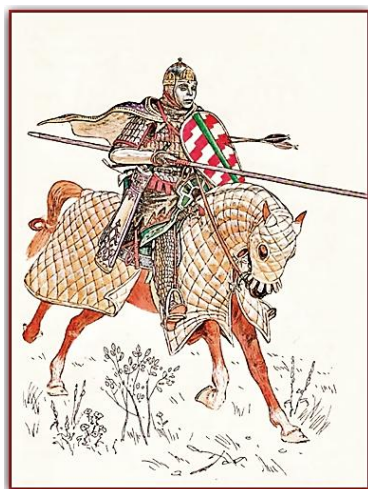
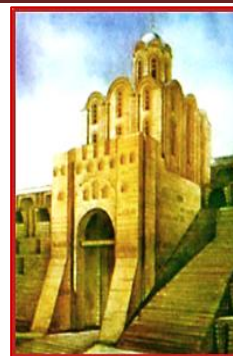


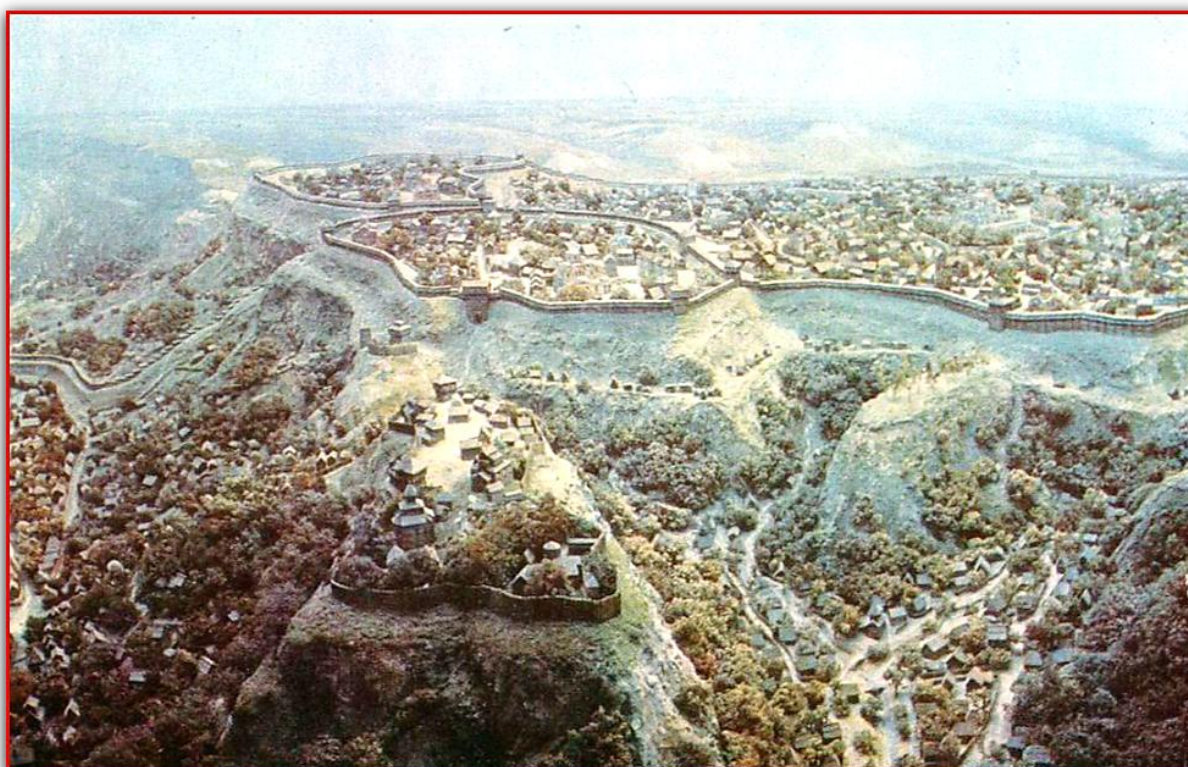
Рис. 5.18. Дружинники 13 ст.: Київ, Галич, Чернігів



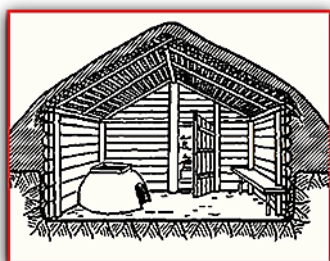
*Рис. 5.19. Городище 7 – 9 ст.*



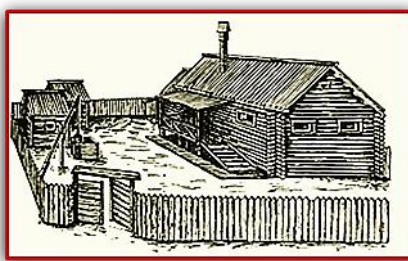
*Рис. 5.20. Батисві та Золоті ворота  
Києва*



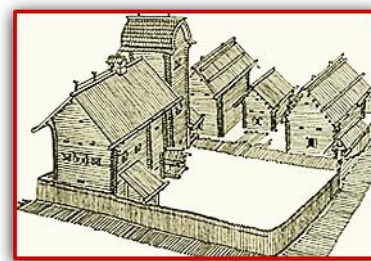
*Рис. 5.21. Панорама Києва 12 – 13 ст. (Національний музей історії України)*



*Землянка*



*Міська садиба*



*Садиба феодала*

*Рис. 5.22. Житла і садиби мешканців Давньої Русі (10 – 13 ст.)*



Доньки Ярослава Мудрого

Княжна та боярині

Князь і княгиня

Киянка 12 ст.

Рис. 5.23. Вбрання давньоруської аристократії (реконструкції О. Федорової за фресками Софії Київської та скарбом з Михайлівського монастиря)



Рис. 5.24.  
Збручанський ідол  
Святовита (9 ст.)

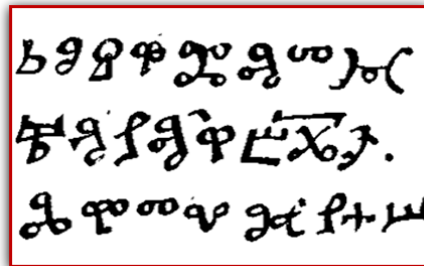


Рис. 5.25. Глаголиця  
(фрагмент напису)

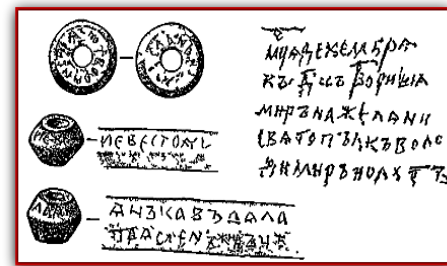


Рис. 5.26. Кирилиця  
(графіті з Києва 11 – 12 ст.)

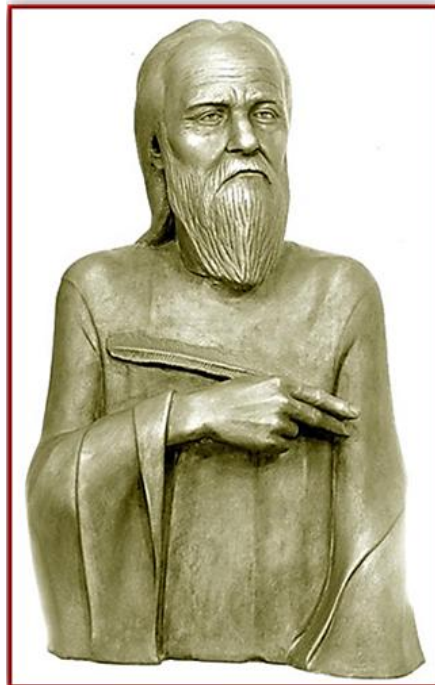


Рис. 5.27. Нестор Літописець  
біля 1114 р. (реконструкція  
С.О. Нікітіна за мощами)

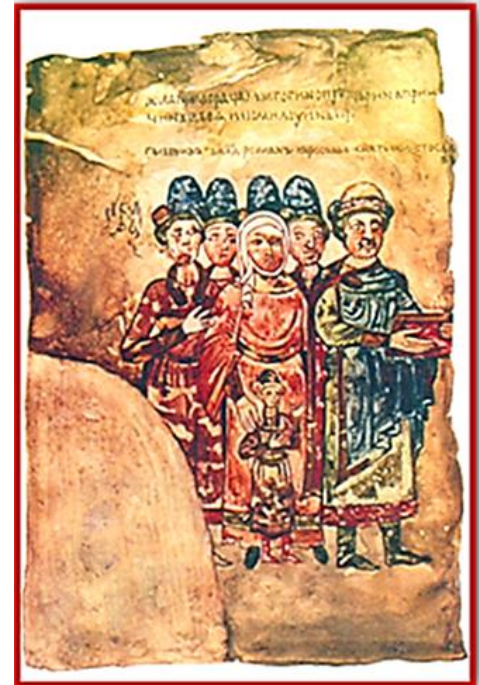
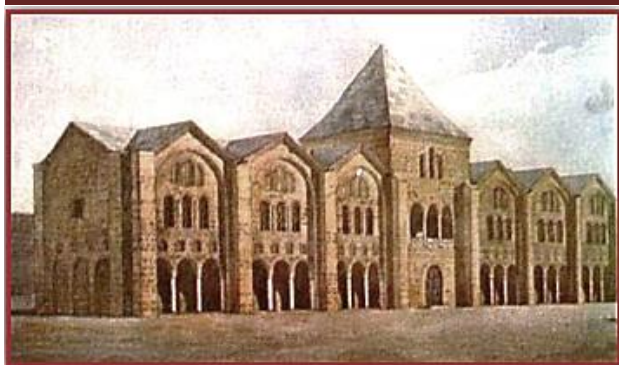


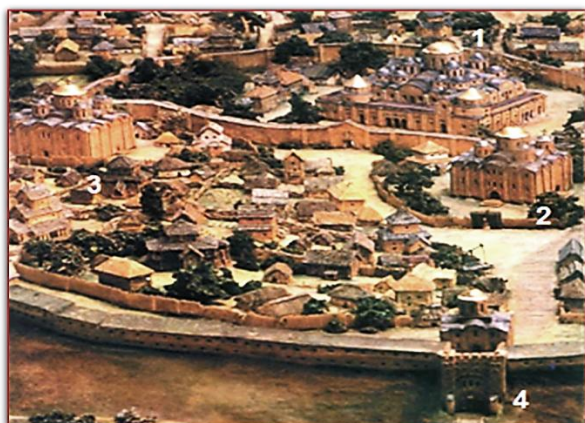
Рис. 5.28. Князь чернігівський  
Святослав Ярославич з сім'єю  
(мініатюра в Ізборнику 1073 р.)



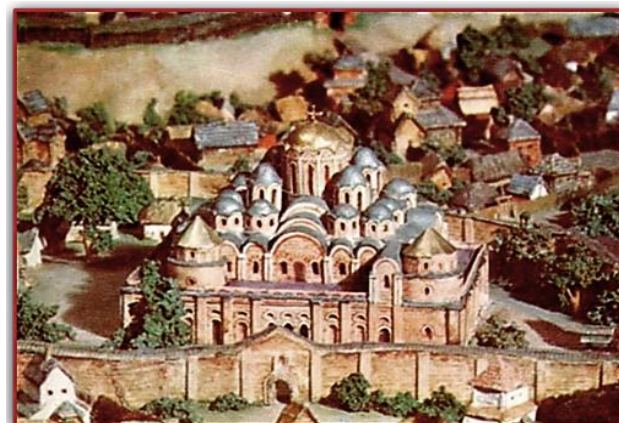
*Рис. 5.29. Князівський палац 10-11 ст.*



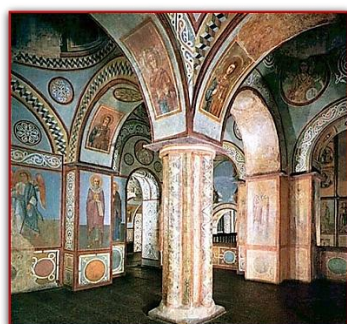
*Рис. 5.30. Десятинна церква 10-11 ст.*



*Рис. 5.31. Центр Міста Ярослава:  
1 - Софія Київська, 2 - храм св. Ірини,  
3- храм св. Георгія, 4 - Золоті ворота*



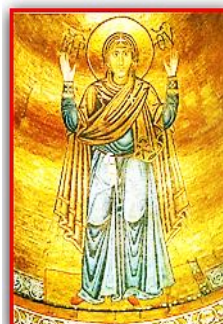
*Рис. 5.32. Храм Софії  
Премудрості  
Божої у Києві 11-12 ст.*



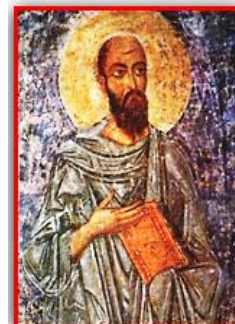
*Частина інтер'єру*



*Христос*

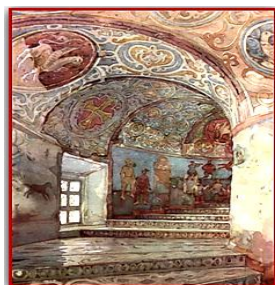


*Марія Оранта*

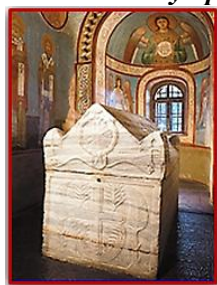


*Апостол Павло*

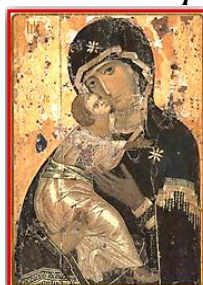
*Рис. 5.33. Внутрішнє оздоблення Софії Київської*



*Рис. 5.34. Північна  
башта Софії*



*Рис. 5.35. Саркофаз  
Ярослава*



*Рис. 5.36. Ікона  
12 ст.*



*Рис. 5.37. Фреска  
«Скоморохи»*

Ілюстрації до теми 6



Рис. 6.1. Успенський собор і ратуша у Львові (малюнок В. Федорука)



Рис. 6.2. Острозький середньовічний (макет в Острозькому краєзнавчому музеї)



Рис. 6.3. Князь Констянтин- Василь Острозький (1526-1608)



Рис. 6.4. Митрополит Київський, Галицький і всея Русі Петро Могила (1597-1647)



Рис. 6.5. Гетьман граф Кирило Григорович Разумовський (1728-1803)



Рис. 6.6. Мелетій (Максим) Герасимович Смотрицький (1577-1633) та сторінка «Грамматики» видання 1619 р.

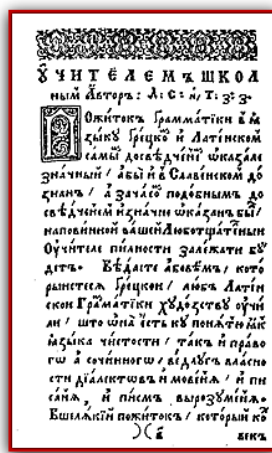


Рис. 6.7. Київський Братський монастир



Рис. 6.8. Єпіфаній Славинецький представляє цареві Олексію Михайловичу і патріарху Нікону виправлені духовні книги на церковному Соборі 1654 р. (А. Кившенко, 1880)



Рис. 6.9. Стефан Яворський (1658-1722)



Рис. 6.10. Феофан Прокопович (1681-1736)



Рис. 6.11. Сторінка з «Апостола» та друкарський знак з Острозької Біблії Івана Федоровича Москвитина (1510-1583)



Рис. 6.12. Пересопницьке Євангеліє

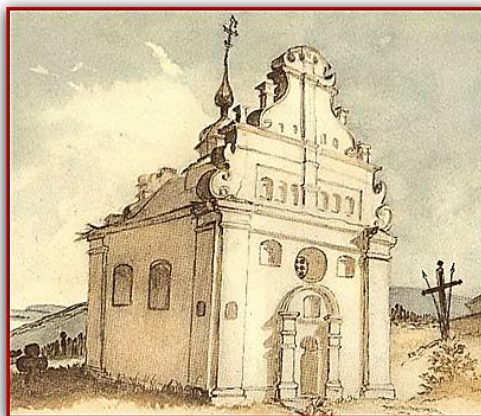


Рис. 6.13. Замок в Буші, 16 ст.





*Рис. 6.14. Святомиколаївська церква у Чернівцях (1607 р.)*



*Рис. 6.15. Іллінська церква у Суботіві (1653-1656) (Т. Шевченко, 1845)*



*Рис. 6.16. «Чорна кам'яниця» на Ринковій площі у Львові (1577-1596)*



*Рис. 6.17. Андріївська церква у Києві (1749-1754)*



*Автопортрет (1773)*



*Катерина II (1794)*



*Дочка Агаша (1785)*

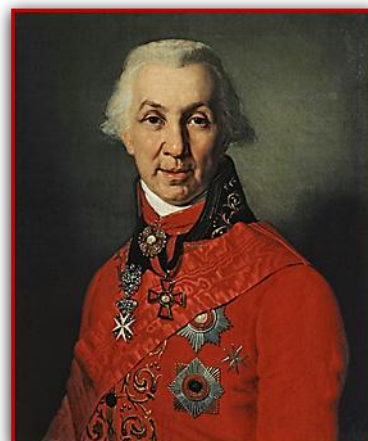
*Рис. 6.18. Роботи Дмитра Григоровича Левицького (1735-1822)*



*Рис. 6.19. В.Л. Боровиковський (Портрет роботи І. Бугаєвського, 1825)*



*М.І. Лопухіна (1797)*



*Г.Р. Державін (1811)*

*Рис. 6.20. Роботи Володимира Лукича Боровиковського (1757-1825)*



*Рис. 6.21. А.П. Лосенко (автор невідомий)*



*Володимир і Рогнеда (1770)*



*Ф. Волков (1763)*

*Рис. 6.22. Роботи Антона Павловича Лосенка (1737-1773)*



Рис. 6.23. Ікона «Покрова» з портретом Богдана Хмельницького (17 ст.)



Рис. 6.24. Дмитро Степановч Боршнянський (1751-1825)



Рис. 6.25. Григорій Савович Скворода (1722-1794)



Рис. 6.26. Петро Кононович Сагайдачний (1570-1622)



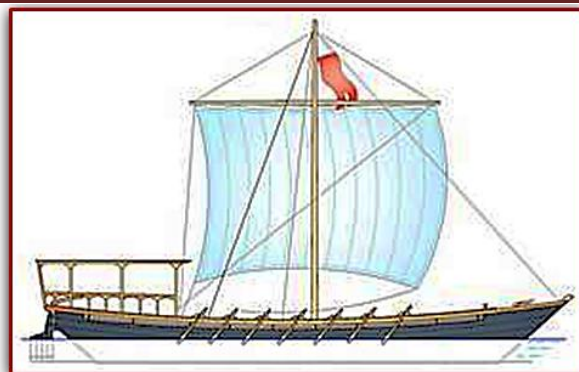
Рис. 6.27. Рада на Січі (гравюра 70-х років 18 ст.)



Рис. 6.28. Військове спорядження козаків 17-18 ст.



*Рис. 6.29. Козацький табір*



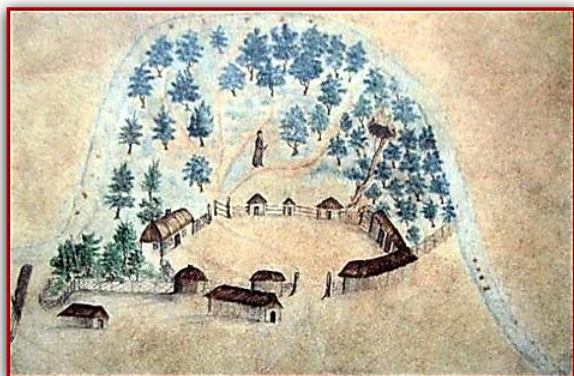
*Рис. 6.30. Козацька чайка (реконструкція)*



*Рис. 6.31. Курінь та церква на Хортиці*



*Рис. 6.32. «Козаки гуляють» (18 ст.)*



*Рис. 6.33. Козацький зимівник у степу (18 ст.)*



*Рис. 6.34. Мотронинський монастир (Т. Шевченко, 1843)*



*Рис. 6.35. Козацьке кладовище*



*6.36. Спів за нотами (з ікони кінця 18 ст.)*

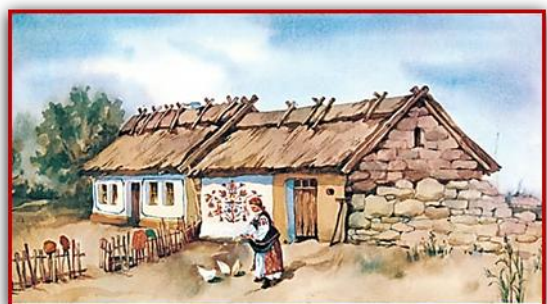
Ілюстрації до теми 7



*Полтавщина*



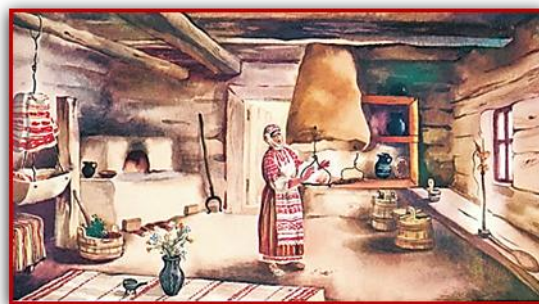
*Київщина*



*Південь України*



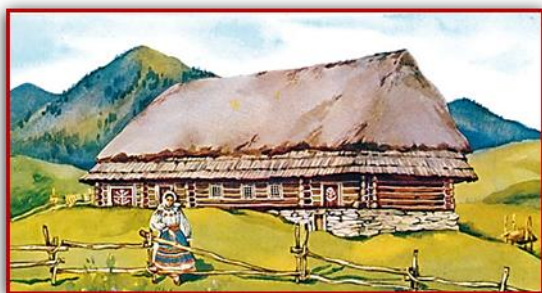
*Поділля*



*Полісся*



*Прикарпаття (Гуцульщина)*



*Закарпаття (Бойківщина, Лемківщина)*

*Рис. 7.1. Регіональні особливості українського народного житла*



*Південна Київщина*



*Північна Полтавщина*



*Південна Полтавщина*



*Східне Поділля*



*Східне Полісся*



*Західна Волинь*



*Західне Поділля*



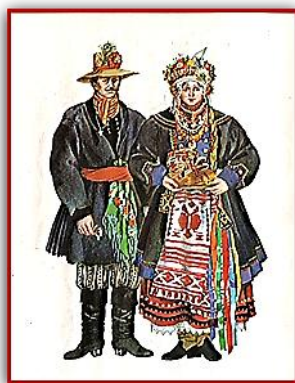
*Гуцули Коломиї*



*Гуцули Закарпаття*



*Русини Закарпаття*



*Слобожанщина*



*Херсонщина*

*Рис. 7.2. Регіональні особливості українського народного костюму (на прикладі весільного одягу кінця 19 – початку 20 ст.)*



Вариста піч у подільській хаті



Окремі страви української кухні

Рис. 7.3. Українська народна кулінарія

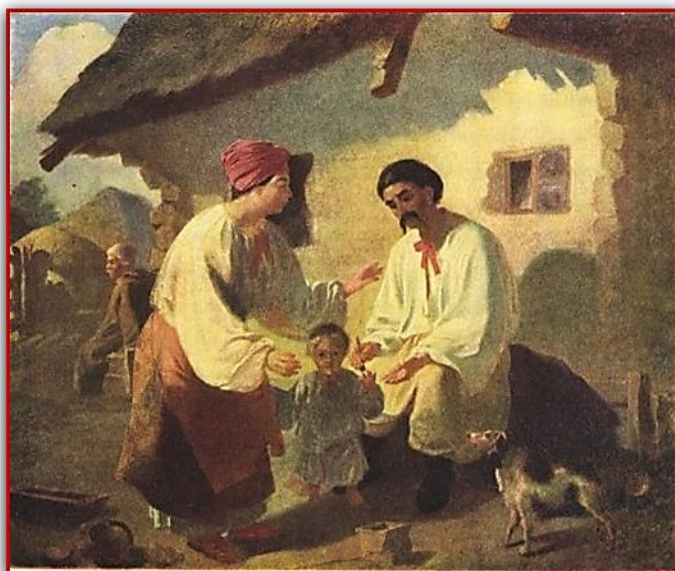


Рис. 7.4. Селянська родина  
(Т. Шевченко, 1843)

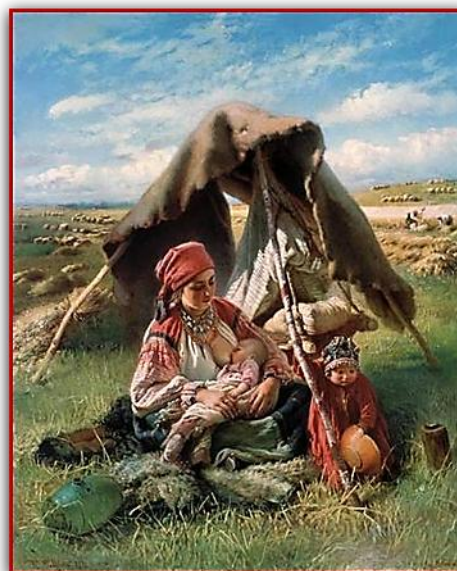


Рис. 7.5. Жниця  
(К. Маковський, 1871)



Рис. 7.6. Додому  
(М. Пимоненко, 80-ті рр. 19 ст.)



Рис. 7.7. Невістка і свекруха  
(А. Базилевич «Кайдашева сім'я»)





*Дівчина українка у пейзажі  
(В. Тропінін, 1820-ті рр.)*



*Українська дівчина  
(Н. Рачков, др. пол. 19 ст.)*



*Українська дівчина  
(В. Маковський, 1879)*

*Рис. 7.8. Прикраси і вбрання українських дівчат 19 ст.*



*Рис. 7.9. Вечорниці (І. Рєпін, 1881)*



*Рис. 7.10. Свати  
(М. Пімоненко, 1886)*



*Рис. 7.11. Весілля (І. Соколов, 1860)*



*Рис. 7.12. Похорон гуцулки  
(Т. Аксентович, 1882)*



*Колядки в Малоросії  
(К. Трутовский, 1864)*



*Ворожіння  
(Н. Пімоненко, 1888)*

*Рис. 7.13. Зимові святки*



*Рис. 7.14. Водохреща  
(Б. Кустодієв, 1921)*



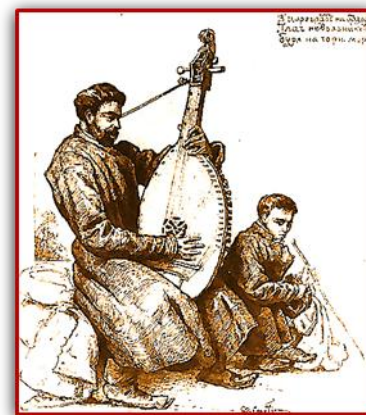
*Рис. 7.15. Заутрення на Пасху  
(М. Пімоненко, 1887)*



*Петро Сіроштан*



*Дмитро Скорик*



*Михайло Кравченко*

*Рис. 7.16. Портрети кобзарів (О. Сластіон, 1876, 1878, 1902)*

Дизайн і комп'ютерна верстка

Ю.М. Бойко